

આપવીતી

ધર્મનંદ કોસંબી

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૅપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૧૮૭૧- વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ સુવર્ણ

વિષય પૃથ્વી કોશી

આપવીતી

અધ્યાપક ધર્માનંદ કોસળી

લિખિત આત્મચરિત્ર

મરાઠી ઉપરથી અનુવાદક

વેણીલાલ હમનલાલ જુષ

નવજીવન પ્રકાશન મંદિર

અમદાવાદ

પ્રાથમિક ૦-૧-૦

પ્રકાશ ૧-૪-૦

પ્રદેશ તથા પ્રકાશક:

વેણીશ્વર હનનલાલ બૂચ

નવજીવન પ્રદેશીય

અમદાવાદ

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
૨૦૨૧ની કૉપીરાઈટ સ. ૯
૧૧૮૬૮

છપાય છે

આશ્રમલજનાવલિ (૪ થી આવૃત્તિ)

ચેરવહાલા અનુલવ

ગાધીજી

સ્વદેશી ધર્મ અને

બીજા લેખો (નવા)

અ. કાલેલકર

સત્યાગ્રહની મર્યાદા

શ્રી. મહાદેવ દેસાઈ

વાલ્મિકીનો જય

શ્રી. કિશોરલાલ

આમાના પુસ્તકો નવજીવન પ્રકાશન-

મદિરની નવી યોજના મુજબ ૩ બે

ડિપોઝીટ ભરી ગ્રાહક થનારને ધણી સસ્તી

કિંમતે મળશે

પરિચય

બૌદ્ધ ધર્મ વિષે મારા મનમાં જે જિજ્ઞાસા અને આદર ન હોત તો ધર્માનન્દજી સાથે મારો પરિચય ન જ થયો હોત.

મારા મિત્ર નાગેશ વાસુદેવ ગુણાજીને એક દિવસ હું મળવા ગએલો. ઇ સ ૧૯૦૮ની વાત હશે. તેમણે મને કહ્યું, “મારા એક બાઈસ્નેસી બૌદ્ધધર્મી થઈને આવ્યા છે તેમણે બૌદ્ધધર્મનું જ્ઞાન મેળવવા ખાતર તિબેટ, બ્રહ્મદેશ અને સીબેન સુધી પ્રવાસ કર્યો છે અને અનેક કષ્ટ વેઠ્યા છે.” બૌદ્ધધર્મી પ્રાણી કેવો હોતો હશે એ જોવાની ઇચ્છા તીવ્ર થઈ અને મેં એમની મુલાકાત લીધી તેમની ઘોડીક વાતો સાંભળ્યા પછી મેં તેમને એક ધૃષ્ટતાભર્યો સવાલ પૂછ્યો, “ગૌતમ શુદ્ધના ઉપદેશને કે પથને ધર્મનું નામ આપી શકાય ખરું? મને તો તે એક શુદ્ધ નીતિનો પથ જ લાગે છે.” આ સવાલને પરિણામે સુદર ચર્ચા ચાલી અને તે જ બેઠકમાં તેમની પામેથી પાલિ ભાષાની બે ત્રણ ગાથાઓ હું શીખી ગયો. મેં જોઈ લીધું કે અગ્રેજ લોકોના પરિશ્રમ ઉપર ગુજરાતી ચલાવનાર આ કેાઈ વાદો (Parasite) નથી, આ ભાઈએ મૂળ ઝરણા આગળ પહોંચીને જ પોતાની તરફ છીપાવી છે એમ જ મુલાકાતમાં મેં જોઈ લીધું કે ધર્માનન્દજીમાં શુદ્ધ ધાર્મિકતા છે અને છતાં ધાર્મિકતાનો ડોળ નથી, વિદ્યતા છે, પશુ પાંડિત્યની ખૂ નથી.

સાંજે અમે બેઝગામની ઘોડરોડ પર ફરવા ગયા. સૂર્યાસ્તનો વખત હતો. ધર્માનન્દજીએ કહ્યું, “મને જરાક માફ કરો, હું પેલા વાયુમાપક મિતારા પાસે જઈ આવું.” તેઓ ગયા અને લાંબા વખત સુધી ધ્યાનમાં બેઠા. પાછા આવીને તેમણે વાતો

આગળ ચલાવી મેં તે પહેલાં મેં ચાર યોગીઓને ધ્યાનમાં બેસતા જોયા હતા, પણ ધર્માનંદજીમાં જે સાદાર્જન્યનાં તે તેમનામાં ન હતી

તે દિવસથી હું તેમને ઓળખતો થયો તે વખતે તેઓ અમેરિકા પણ ગયા ન હતા બગભગની હીલચાલ પત્રી કલકત્તામાં જે રાષ્ટ્રીય કૉલેજ સ્થપાઈ હતી તેમાં તેમણે થોડા દિવસ કામ કર્યું હતું એટલું જ

ત્યારપછી ‘બુદ્ધ, ધર્મ આણિ સઘ’ અને ‘બુદ્ધલીલાસારસંગ્રહ’ એ જે તેમની ચોપડીઓ બહાર પડી અને ‘જાનકકથાસંગ્રહ’ એ ચોપડી તૈયાર થઈ પ્રસિદ્ધ થયેલી ચોપડીઓ દ્વારા તેમને મહારાષ્ટ્ર ઓળખતું થયું પણ તેમની વિદ્વાનો ઉપયોગ તો પ્રથમ અમેરિકાએ જ કર્યો

ધર્માનંદજીનું આ આત્મનિવેદન અથવા પ્રવાસવર્ણન અનેક રીતે મનોગ્રંથ અને બોધપ્રદ છે અંગ્રેજી કેળવણી શરૂ થઈ ત્યાંપછી આપહિ મતથી અને સ્વાશ્રયીટ્ટાંતથી વિદ્વાન થયેલાઓના દાખલાઓ આપણી નજરે બહુ નથી પડતા આજકાલના જમાનામાં ગામડાનો એક રખડેલ છોકરો હાઈસ્કૂલ કે કૉલેજ ॥ ઘરેડમાં પસાર થયા વગર અસાધારણ વિદ્વાન થઈ શકે છે એ આપણા માન્યામાં પણ આવતું નથી ધર્માનંદજીની ‘આપવીતી’ વાંચીને કેટલાયે દુર્દૈની પણ ઉત્સાહી તરુણોને બોધ મળશે, નવું આશ્વાસન મળશે ધર્માનંદજીએ પોતાની કહાણી અત્યંત સાદી ભાષામાં જેવી તે તેવી જ આપેલા છે તેમની ‘આપવીતી’માં મીઠું મરચું કશું નથી પોતાની વાત જટાદાર કરવા માટે તેમણે કશી કળા વાપરી નથી પણ એમાં જ એમની ‘આપવીતી’ની ખાસ કળા અને મહત્તા આવી જાય છે.

વાચકો ઉપર અસર પાડવા કરતા સત્ય જાળવવા તરફ જ તેમનું ધ્યાન વધારે છે. અત્મગૌરવ સાધવા કરતા આત્મ-પગ્નિય કરાવવાને જ તેઓ વધારે ઇતેજાર દેખાય છે

તેમનું મરાઠી પુસ્તક વાચી એક ભાઈએ મારી આગળ ટીકા કરી, “આ આખા નિવેદનમા પોતે કેટલું ભણ્યા, શું શું ભણ્યા, તેમની વિદ્વતા કેમ વધતી કેમ ગઇ, ઇં વિષે ક્યાય પણ ઉચ્ચેષ કે ખરો?” એ કહ્યું, “તે તો નથી જ, પણ તે ઉપગત તેમને અમેરિકા જઇને કામ કરવા માટે હાઈવર્ડ યુનિવર્સિટી તરફથી ખીજવાગ આમત્રણ આપ્યું હતું, ત્યાના વિદ્વાનોએ તેમની બારે કદર કરી, વગેરે વાતો પણ તેમના નિવેદનમા નથી. અમેરિકામા લાંબો કાળ ગઈ ધન અને કીર્તિની કમાણી કરવા કરતા સ્વદેશમા જ રહી કામ કરવાનું તેમણે પસંદ કર્યું અને ફર્ગ્યુસન કોલેજમા પોણો સો રૂપિયા પર ગઈ ગજવાડે અને આપટ જેવા પાલિનિષ્ઠાન અધ્યાપકો તૈયાર કરવા મા જ પોતાની વિદ્વતાનું અધિક સાર્થક્ય માન્યું એ વાત પણ તેમના નિવેદનમા નથી.”

તેમણે પોતાના નાનપણના વિચારો અને સિદ્ધાંતો આ ચોપડીમા ટાક્યા છે, પણ આજના વિચારો અને અભિપ્રાયો ખિલકુલ દર્શાવ્યા જ નથી. સમાજશાસ્ત્રના તેઓ અઠગ અભ્યાસી છે બૌદ્ધધર્મના તેઓ કંતસાહી મિશનરી છે સનાતન ધર્મમા કિછરેલા હોઇ તેના દોષો પ્રત્યે તેઓ પ્રસંગવશાત્ ખૂબ આકરા થઇ શકે છે રાજદારી ક્ષેત્રમા પડ્યા નથી, છતાં સુસ્વ અસહકારી જેવું વર્તન રાખવાને તેઓ મહુ તત્પર છે રાષ્ટ્રનું સ્વમાન જાળવવા ખાતર તેઓ ગમે તે કષ્ટ વેઠવા તૈયાર છે એ બધી વસ્તુઓ તેમણે સમાજ આગળ મૂકી નથી તેમના

મનમા ઊંડેઊંડે એક બારે અસતોષ રહ્યા કરે છે કે બૌદ્ધ બિશ્વનુ જીવન છોડી દઇ તેમણે ફરી ગૃહસ્થાશ્રમમા પ્રવેશ કર્યો તેથી તેમને બૌદ્ધધર્મના મીશનરીનુ ધમશબ્દ્યુ કામ છોડી પાલિના અધ્યાપકનુ કંડુ કામ કરવામા જ સતોષ માનવો પડે છે હિન્દુધર્મમા સાધુ પાછો ગૃહસ્થાશ્રમમા આવે તો પતિત ગણાય છે, બૌદ્ધધર્મમા તેવી માન્યતા નથી. બૌદ્ધ સાધુઓ તેમના ધર્મ પ્રમાણે પ્રવળ્યામાથી ગૃહસ્થાશ્રમમા પન્વિર્તન કરી શકે છે

આ ‘આપવીતી’ લખવામા પોતાના પ્રવાસનુ વર્ણન જ મુખ્યત્વે આપવાનો તેમનો હેતુ હોવાથી તેમણે પોતાની કુલ-પરપરાની જાઝી વિગત આપી નથી પુરુષાર્થ પ્રગટ કરનાર દરેક વ્યક્તિની કુલપરપરા કઈ જાતની હોય છે એ જાણવાથી બહુ લાભ હોય છે ધર્માનંદજીએ તે લાભ આપણને આપ્યો નથી પોતાના પૂર્વજોની કીર્તિ ગાવી એને સમર્થ રામદાસે માણસનુ એક દ્વંષણ ગણેલુ હોવાથી તેમણે મૌન ધારણ કર્યું હશે.

આપખો જોણે પોતાની ઉન્નતિ સાધી છે, નાનપણથી જ એકાકી અને અસહાય રહેવાની જોને ટેવ પડી છે, તેના સ્વભાવમા એક જાતની ઉન્નતા આવી જાય છે તેની વાતોમા નિરપૃહતા અને કઈક આગ્રહ પણ દેખાઇ આવે છે નાનપણથી જ પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિ અને વિરોધ સામે લડવાથી જરા જરા વાતમા ‘પેતરો’ કરી ઉભા રહેવાની વૃત્તિ જાગૃત થાય છે એ બધુ સૂક્ષ્મરૂપે આ ‘આપવીતી’મા આપણે જોઈ શકીશુ અને છતાં કોણ કહી શકે કે એ વસ્તુ વગર પણ જીવન અલ્પજી ન થઇ પડે ?

કર્તાત્રેય બાળકૃષ્ણ કાલેલકર

બાળપણની વાતો

મારો જન્મ જોવાના સાસણ પ્રાતઃ આવેલ સાખવળ ગામે તા ૯ મી અક્ટોબર ૧૮૭૬ ને દિવસ મળસ્કે ૪ વાગ્યાને સુમારે થયો. મારી માનુ નામ આનદીબાઈ અને બાપનું દામોદર અમે સાત ભાડુઓ બે ભાઈઓ અને પાંચ બહેનો, તેમાં હું સહુથી નાનો હતો. મારા જન્મ પછી મારી માની માદગીને લીધે માને બદલે દાદના દૂધ ઉપર હું ઉછર્યો એમ કહેવાય છે. છ મહિનાનો થયો તેવામાં એકએક ડાભો પગ સૂજી આવ્યો અને તેમાં પડે બરાવા માડ્યું કચું સૂવના રાહી મિસ્ટીત નામના વૈદે ઘૂંટણ ઉપરનો ભાગ કાપી તેમાંથી પડે કાઢી નાખી સાંજે તો ક્યો પણ તે કામમને મારે નકામો થઈ ગયો.

મારા પિતામહ રામચંદ્ર કોસમે જ્યારે સાખવળ આવ્યા ત્યારે ગામ તદ્દન વેરાન જેવું હતું પણ મારી વાસ્તાવસ્થામાં જ ગામમાં ખૂબ સુધારો થયો હતો. આમ છતાં બે ચાર દિવસે સાંજે છ વાગ્યા પછી વાદળની બરાડ અવાગનવાન મળાય જ.

અમારી પડોશમા સુઝાય કામતની એક નાનીશી દુકાન હતી, અને દક્ષિણ તરફ બિંદુ શેણવી સઝગિરીનું ઘર હતું તેમને દિકરો નહોતો તેમની એ વિધવા દિકરીઓ અને એક વિધવા પૌત્રી તેમના ઘરમા રહેતા આ ઉપરાંત નારાયણ શેણવી સઝગિરી અમારા પડોશી હતા (હાલ તેમના પુત્ર આ ઘરમા રહે છે ને તેમણે ધગ્ની મરામત પણ હીક કરી છે) આ ત્રણ બ્રાહ્મણના ઘર ઉપરાંત સાત આઠ હિન્દુ શ્વેના અને પાંચ છ ખ્રિસ્તી શ્વેના ખોરડા અમરી આસપાસમા હતા ખ્રિસ્તી છોકરાઓ પાસે હું બહુ નહોતો જતો તેમની જોડે બળવાની પિતાએ જ મનાઈ કરી દશે એમ લાગે છે પણ હિન્દુ શ્વેના છોકરાઓ સાથે રમવાની સખ્ત મનાઈ નહિ કરી હોય, કાન્ય તેમની સોમતમા હું ધણીવાર ફરતો એવું મને માદ છે

ગામના બધા છોકરા કરતા હું નમળો છું એમ મારા સોબતીઓ માનતા આઠ નવ વર્ષનો થયો ત્યાં સુધી મને બરોબર જમતા પણ નહોતું આવડતું મારા સોબતીઓમાથી કોઈ મને મારે તોપણ હું ઘેર રાવ લાવતો નહિ—બહુ મને ઘેર રાવ લાવતા આવડતું નહોતું એમ કહેવું વધુ વાજબી ગણાશે પિતાને મોઢે તેમના કેટલાક મિત્રો મારે વિષે એમ કહેતા કે આ છોકરો તમારા ઉપર ચોખ્ખો બારણ છે એમ લાગે છે

પિતાનો મત આ મિત્રોના જેવો જ નહોતો એમ માનું છું કોઈ સાધારણ બાપન પરેપૂરી નિરાશા ઉપજે એવો મદ તો હું હતો જ છતાં પિતાને મારે આશા હતી કે હું હોશિયાર

નીવરીય એક ગામડી જોશાએ તેમને બવિધ્ય કહેલું કે હું વિદ્યાન તો થઇશ ફક્ત ધનવાન નહિ થાઉં અને આ બવિધ્ય-કથન ઉપર તેમને સંપૂર્ણ આસ્થા હતી એાછામા એાછું હું ગામના કુળકર્ણી (escrivao da comunidade) તો થઇશ જ થઇશ એમ એમને લાગતું

મારી કેળવણી નિષે તેમને ભારે હોશ હતી પણ કેળવણી કેમ આપવી એ તેમને ખતર નહોતી પહેલા તો હું ઘરમા જ પાડી ઉપર ધૂળ નાખી તે ઉપર કંકડા ઘૂટતા શીખ્યો તે પછી મને થોડાક મહિના મડગાવ મોકલ્યો ત્યા ખાંજ કે ત્રીજા એાપડી ભણ્યો હઇશ. પછી મને ચિખલી મારી બહેનને ઘેર મોકલ્યો ત્યા ભિકમટજી કરીને એક માસ્તર હતા તેમની નિશાળે હું પાચ છ મહિના ભણ્યો હઇશ. ત્યા તેમની પાસેની ધણીખરી વિદ્યા પૂરી કર્યા પછી મને માગ નવમા કે દશમા વર્ષમા આરોબામા રાધોબા ગોપાળ પ્રભુની નિશાળે બેસાડવામા આવ્યો. રાધોબા ગોપાળ બહુ કડક ચિક્ષક હતા, પણ વિદ્યાતમા ખુબ પકાતા મારા ઉપર તેમની પૂરી કૃપા હતી તેમણે પોતાના વિદ્યાર્થીઓના જીદા નામ પાડ્યા હતા તેમા મને 'ભીડાનુ શાક' કહેતા. બીડો હોય છે નરમ પણ સ્વાદમા મીઠો લાગે છે એમ તેઓ કહેતા આ નિશાળમા આસરે બે ત્રણ મહિના હું ભણ્યો હઇશ. ચિખલી જવા સાર નદી એાળગીને સામે પાર જવું પડતું હોવાથી નિશાળે જતા મને ઘણેબાજે અસર થતું છેલ્લેછેલ્લે તો વળી હું માદો પડ્યો, એટલે નિશાળે જવાનું બંધ થયું. પણ હું જે કંઇ શીખ્યો તે આ જ નિશાળે શીખ્યો મણિતનો તો મને ઠીક શોખ લાગ્યો નિશાળમાં ત્રિરાશી સુધી જ મણિત

ચાલ્યુ હતુ, પણ પગી ઘેર રહીને દશાશ સુધી મારી મેળે ગણિત શીખ્યો.

પણ ચિખલીમા મારી તખીયત સારી ન ગઈ એટલે પાછો અને ઘેર બોલાવી લીધો ઘેર વરસ છ મહિના ગયા પછી ૧૮૮૮ ની સાલમા શહાપૂર-એલગામ મારી બહેનને ઘેર ગયો ત્યા મરકારી નિશાળમા મરાઠી બીજા ધોરણમા દાખલ કરવામા આવ્યો મારા વર્ગમા હું પહેલો નંબર હતો એમા જગત નવાઈ નથી. કારણ આ વર્ગમા ગ્લો ગ્લો હું પાચમા ધોરણના સવાલોના પણ જવાબ આપી શકતો કસરત સિવાય બાકીના બધા વિષયમા મારો પહેલો નંબર ગ્હેતો. વાર્ષિક પગીલા થઈ ગયા પછી એકદમ મને પાચમા ધોરણમા ચડાની દીધો ત્યા પણ ધણુખડ હું પહેલો નંબર ગખતો પણ આ વર્ગમા હું બહુ દિવસ ન ગઈ શક્યો બે મહિનામા તો હું માદો પડ્યા, અને વળી પાછો ગોવા આવ્યો શહાપૂરના માગ મિત્રોમાથી કોઇ મેદિક સુધી પણ પહોચ્યા નહિ ફક્ત શ્રીયુત નાગેશ વાસુદેવ ગુણાજી એકલા બી એ એલએલ બી સુધી પહોચ્યા શહાપૂર છોડ્યા પછી એક બે વખત મે પોર્ટુગીઝ નિશાળમા જવાનો પ્રયત્ન કર્યો પણ તેમા હું સાવ નિષ્ણ નીવડ્યો અનેક કારણોને લીધે મને પોર્ટુગીઝ બાપા ગમે જ નહિ સંસ્કૃત શીખવાની ઇચ્છા હતી પણ તે ફળીભૂત થતી નહોતી. છેવટે નિશાળનો કટાલ્યો હું ઘેર બેઠો પિતાઝ પણ ડાઝો આગ્રહ ધર્યો નહિ મને ગામનો કુળકર્ણી થએલો બેવાનુ તેમનુ જે અતિમ ધ્યેય, તેની આશા છેવટે તેમણે છોડી દીધી હોવી બેધએ

જીવનની

કિમસ્તિ કાશ્ચિદસાવિયતિ લોકે યસ્ય નિર્વિકાર
યૌવનમાર્તિક્રાન્તમ્ । —કાદંબરી

[અર્થ—જેની જીવનની તદ્દન નિર્વિકાર ગઈ હોય એવું
આ વિશાળ જગતમાં કોઈ હશે ખરું ?]

ચૌદ વર્ષના છોકરાને કે બાર વર્ષની છોકરીને જીવન
કહેવી એ પશ્ચિમના દેશોમાં હાસ્યાસ્પદ ગણાય આપણા દેશમાં
ઋષિકાળમાં તો ગાડો માણસ પણ આવા બાળકોને તરુણ કે
તરુણી ન કહી શકતો પણ કાળનો મહિમા વિચિત્ર છે આજે
આ આર્યભૂમિમાં ચૌદ વર્ષની માતાઓ અને મોળ વર્ષના
પિતાઓ કોણ જાણે કેટલાય નીકળે તો પછી હું ચૌદ વર્ષમાં
જીવન થયો એમ હું મારા વાચકોને કહું તો તેમાં ચકિત
થવા જેવું શું છે ? હું જીવન બન્યો એનો અર્થ મારા
શરીરનો વિકાસ પૂરો થયો એવો કોઈ ન કરે, તરુણાવસ્થામાં
મનમાં જે મનોવિકારો ઉપજે તેમણે મારા મનમાં થાણું
નાખ્યું એટલો જ તેનો અર્થ મારા કેટલાએ સાથીઓના લમ
ચર્મ ચૂક્યા હતા કેટલાક લમનું સારસર્વશ્વ શું હશે એની
શોધમાં મશ્ગુલ હતા અને બીજા કેટલાકોએ તો વળી દેવ-
દાસીઓ ઇન્દ્ર દ્વારા તારુણ્યતત્ત્વનો અનુભવ મેળવ્યો આ
સ્થિતિમાં હું જ એકલો અણસમજી રહું એ અસંભવિત
હતું

પિતાએ અમાગ ધરથી દોઢ બે મામલ છેટે નેવું વર્ષને પટે એક નાળાએરીઓની વાડી રાખી હતી, એટલે તેઓ દિવસમા બે વખત ત્યા જતા તેમની સાથે હું પણ વાડીએ જવા લાગ્યો. ત્યાંનું મુખ્ય કામ વાદરા અને ચોરોથી નાળા-એરીઓનું રક્ષણ કરવાનું હતું કુરસદને વખતે કેસનું પાણી વાળવું, કેળો પાવી, વાડીની ભીંત પડી ગઈ હોય ત્યા હુન્ત કરવી, વિગેરે કામ ચાલતા ધીરે ધીરે હું નાળાએરી ઉપર ચઢતા શીખ્યો અને પિતા ન હોય ત્યારે વાડીએ રહેતો પણ રાત પડે કે મને ખીક લાગવા માટે અને ઘેર આવતી વખતે તાડી કાઢનારા ભડારીઓની સાથે મારે આવવું પડતું આ સોળગના છાટા માગ પર ઉડ્યા વગર રહ્યા નહિ આનો અર્થ હું તાડી પીવા મડ્યો અથવા તો ખીજે કંઈ દુરાચાર કરવા મડ્યો એમ નહિ, પણ તેમની એકબીજા સાથેની અતિશય ખીબત્સ વાતચીતોથી મારા મન ઉપર કુસરકાર પડવા લાગ્યા અને તેથી મારા મનમા ખરાબ વિચારો ઘોળાવા લાગ્યા ધરના લોકોના દાખને લીધે મારે હાથે શારીરિક દોષ ન થયા પણ માનસિક દોષો તો થયા જ, અને તેના એરી પરિણામ મારે આજ સુધી ભોગવવા પડે છે

ઈ સ ૧૮૯૧ ની આખરે કે ૧૮૯૨ ની શરૂઆતમા ધીમે ધીમે મને વાચવાનો શોખ લાગ્યો આમા કોઇની કશી ખાસ પ્રેરણા નહોતી માઈ મન એની મેળે જ વાચન તરફ વળ્યું. “આરખી બાષે તીલ સુરસ વ ચમત્કારિક એણી” નામનું પુસ્તક મે પહેલું વાચવા માડ્યું આ પછી થોડેક જ વખતે રામચદ્ર પ્રાકુરગ વૈદ્યનું ‘પથ્યબોધ’ માસિક મારા હાથમા આવ્યું. તેમા પ્રગટ થએલી ‘ગુપ્તરોગ’ ની કવિતાની મારાપર સચોટ અસર

થઈ જે બાપતોમા મને અગાઉ રસ પડતો તે હવે દુઃખદ થઈ
લાગવા માડી મન રૂપી મહાસાગર ઉપર કઈ જુદા જ પ્રકારના
તરંગો ઉઠવા લાગ્યા. પણ નવા વિચારોનો પાયો દૃઢ થયો ન
થયો એટલામા તો (૧૮૯૨ ના જૂનમા) માફ લમ થયું '
મને જુવાનીની મહોર વાગી.

વાચનના વધવા સાથે મારો અસ તોષ પણ વધવા માડ્યો.
વિખચુશાસ્ત્રી, આગરકર વિગેરે મહાન પુરુષોએ પોતાથી બનતી
દેશસેવા કરી ને જીવ્યુ ધન્ય કરી ગયા, પણ મારે હાથે તેમના જેવા
કામો થવાની આશા ખરી? ક્યા તેમની વિદ્વતા, ક્યા તેમનો
હિત્સાહ, ક્યા તેમનું ધૈર્ય? હું તો આ બધી બાબતોથી વચિત
મારા જેવા ઢેરે જીવતા રહેવામા પણ શુ સાર? ઝેર પીને
આ દુનિયાની મુસાફરી પૂરી કરી નાખી એ જ શુ બહેતર
નહિ? આવા આવા વિચારો મારા મનમા ઘેળાવા લાગ્યા.
ઝેર પીવા જેટલી હિંમત મારામા નહોતી, તેથી જ હું આ
પ્રસંગે બચી ગયો. મારા જેવા કાચા તરુણમા ચિંતામિતી લાલ
હોલવવા જેટલું સામર્થ્ય ન હોય, એ કહેવાની કશી જ જરૂર
નથી. મધરાતે મોટેથી ચીસ પાડી જમી ઝડવું, છાતી ધડકતી,
હિંમત બેરોબર ન આવવી, એવું એવું કેટલાક દિવસ ચાલ્યું.
આજ અરસામા મને હુકાનો છદ લાગ્યો પણ હુકાથી છાતીનો
થડકો ઓછો થવાને બદલે ઉલટો વધતો જ.

અમાગ ફુલદેવ રામનાથ હાલમા આ દેવનું સ્થાનક
બાદિવડા ગામે છે ત્યા દર દસેરાને દિવસે એક જુવાના શરીરમા
વૈતાળ આવતો અને તે જુવો ઝોડ કાઢતો. રામનાથ અને
તેના આશ્રિત વૈતાળ દેવ ઉપર પિતાજીને બારે આસ્થા હતી.

એટલે દમેગએ તેમણે મને ત્યાં લઈ જઈને વૈતાળના બુવાને પગે લગાડ્યો. પોને પણ પગે પડીને મારી છાતીના દરફતુ દુખ તેની આગળ ગળૂ કયુ અમાગ ધરની પૂર્વ દિશા તરફ થોડેકે છેટે ખ્રિસ્તીઓનું કબ્રસ્તાન હતું એની આ બુવાને ખબર હશે માગ વગની પૂર્વ દિશાએથી ગતને વખતે હું ખ્હીનો છુ અને ત્યાંથી જ મને ભૂત વળગ્યું છે એવો મોઢમ ખુલાસો બુવાએ કર્યો પણ આમ હું ક્યારે ખ્હીનો હતો એની મને તો કશી જ ભાજ નહોતી. પિતા કહે 'યાદ ન હોય તેથી શુ થયું?' ત્યાં કબ્રસ્તાન છે એટલે ખીક લાગી ગઇ હોય એ સભવિત છે' આખરે બુવાએ ગખ મત્રી આપી અને તે દેવના ચરણામૃત સાથે ખાવા કહ્યું મને તો આ બનાવ વિચિત્ર લાગ્યો. પિતાના ધાકને લીધે મેં ગખ ખાધી અને ઉપર ચરણામૃત પણ પીધું પણ તેનાથી કશો ફાયદો થયેનો જણાયો નહિ.

ગતીનું દર્દ મટાડવા જેમ ગતે હું હુકકો પીતો તેમ દિવસ વાચન ચલાવતો. જ્યાં સુધી હું વાચતો ત્યાં સુધી મને આગમ ગંહેતો. આમ વાચનનો મને ભારે શોખ લાગ્યો. પણ અમાગ ગામડા ગામમા પુસ્તકો ફેટલાક પૂગ પડી શકે? 'વૃદ્ધચાણુચ્ય' વિગેરે તમામ પુસ્તકો વાચી કાઢ્યા હવે આગળ શુ કરવું એની ચિંતામા પડ્યો. ઇન્દુપ્રકાશ છાપખાનાએ છાપેલ તુકારામ બુવાની ગાથાની એક નકલ અમારા ધરમા હતી મારી બહેન આમાના અભગ કોઇ કોઇ વાર વાચતી તે મેં વાચવા લીધી અભગ તે વખતે તો મને રૂચ્યા નહિ પણ પુસ્તકના બ્યાગભમા આપેલ તુકારામ બુવાના ચરિત્રે મારા મન ઉપર એવી તો છાપ પાડી, કે તે ચરિત્ર હું અનેક વાર વાચી ગયો અને તેમાથી ફેટલાએ અભગ મોઢે પણ ક્યારી

આ ચરિત્રપારાયણે મારો રોગ મટાડ્યો. હું નિર્ધન હોવાથી મનમાં દુઃખી રહેતો, પણ તુકોગમ શુવાળે પણ દિવાળી જ કાઢ્યા હતા. 'હું અભણ હોવાથી શોક કરતો, પણ તુકોયાને તો મારાથી દસમે હિસ્સે પણ ભણવાના સાધનો નહોતા મળ્યા. 'મારૂં લગ્ન થયું તેથી હું વિમાસનો, પણ તુકોયા તો એ વખત પરણ્યા હતા. 'દુનિયાદારીમાં મારાથી અતેકગણી મુરકેલીઓ તેમને હતી છતાં પગમાર્થમાં તેમની ડાહ્ય કેટલી અગાડી. 'દુનિયાના દુઃખો તેમને નુકસાનકર્તા ન નીવડતાં કલ્યાણ લાભકર્તા જ લાગ્યા. 'તો પછી મારે જ શું કરવા શોક કરવો? વિદ્યા અને ધન મેળવતા ન આવડ્યું તો બચે પણ તુકોયાના જેવા સદ્ગુણો પણ મહેનત કરતાં ન કેળવતા આવડે શું? વૈરાગ્યકીર્તિ કવચ પહેરીને સત્યનિષ્ઠા આદિ સદ્ગુણ રૂપી હથિયારો વડે શરીરના પરિપુ સાથે લડાઈ કરીશ તો આજ નહિ તો કાલે જરૂર હું વિજયી થઈશ એની આશા બધાવા લાગી નામ કાઢવું, કીર્તિ મેળવવી એ બધું બસે ધ્યુ રહે, પણ તુકોયા જેવા સાત્ત્વિક તો બનવું જ એમ મને થવા લાગ્યું એકાતમાં એસી મારા વિચારોને હું દબા કરતો. ગમે અને પરિણામે મારો હૃદયોગ સમૂળ જતો રહ્યો.

બિંદુ પુડલિક નાયક અમાગ સમધી થાય તેમના બાપ માગ પિતાના મામા અને તેમની બહેન મારી કાકી થાય પણ અમારા આ સંબંધના કરતાં પણ તેઓ મારા કેવળ અધિક પ્રેમ રાખવા લાગ્યા તેમના વિચાર મને ખૂબ ગમતા મહિનામાં દસ બાર દિવસ હું મહાગમ તેમને ઘેર માળતો કેટલાક ઠેકડીઓર સોડો મને તેમનું પૂછકું કહેતા. 'ચંપાન, બાળવિવાહ, હોળી, વર્ષાભેદ વિગેરે બાબતો વ્યક્તિના અને

દેશના હિતને નુકસાનકારક છે એમ તેમના જ સહવાસથી મને સ્પષ્ટ જણાવા લાગ્યું અને ખીજે પણ એક ફાયદો મને થયો તે એ કે મડગાવમા મારી ઓળખાણ વધી આ ઓળખાતા ગૃહસ્થો પાસેથી મને વાચવાને ખૂબ પુસ્તકો મળતા જેટલા પુસ્તકો મળે તે બધા ભેગા કરતો અને ઘેર લઈ જઈ વાંચી કાઢી પાછા આપી આવતો. આમ કેટલાક વર્ષ ચાલ્યું બિંદુ નાયકના સહવાસથી હુકાનું વ્યસન વધતું ગયું અને ઘેસ ખીને વામકુક્ષિ કરવાની ટેવ દૃઢ થવા લાગી આટલું નુકસાન થયું છતાં સરવાળે મને ફાયદો થયો એમા શંકા નથી.

સોનમા મગેશ મુળગાવકર મારી ફોઈની દીકરીના દીકરા ચામ સગપણ જરા દૂરનું, તોપણ તેમની અને મારી દોસ્તી દીક જમી તે મારાથી ત્રણ વર્ષ નાના હતા મડગાવમા તે બહુતા તે વખતથી જ તેમની હોશિયારી દેખાઈ આવી પોતે સારી મરાઠી કવિતા લખતા ૧૮૮૫ ના જન્યુઆરીમા તેમણે અમારી બાબુમા પન્થુ-ણ માલની એક દુકાન ઉઘાડી આ ધધો તેમને ગમતો એવું તો નહિ પણ નિરૂપાયે એ ધધો તેમને સેવો પડેલો અમારા બનેના વિચાર એકબીજાને ખૂબ મળતા આવતા અમારો વખત વાચન અને ઉપયોગી વાર્તા-લાપમા વીનતો.

મારા મોટા ભાઈ ૧૮૯૨ ની તાલથી કાણુકાણુ પ્રાતના ખોલગઢ ગામે મારી માશીને ઘેર રહેવા લાગ્યા મ.શીનો જીવાન દીકરો ગુજરી જવાથી તેમની જમીનની દેખરેખ રાખનાર કોઈ નહોતું ! આજ કારણથી મારા ભાઈ ત્યાં રહીને ખેતર, વાઢી વિગેરેની દેખરેખ રાખતા આ તરફ ઘેર પિતાજીની

જુદાવસ્થાને લીધે ધરનો બધો ખોજો મારા ઉપર પડ્યો સોળમે વર્ષથી બધો કારભાર હું જ ચલાવતો. અનેક સ કટો આવ્યા, અનેક અડચણો આવી, છતાં વગર હાર્યે મેં ધરનો તમામ કારભાર યથાવક્રિત બલીબાતે ચલાવ્યો એમ કહું તો ખોટું નથી

દુકાગમ જીવાનું ચરિત્ર તથા બીજાં પુસ્તકોના વાચનથી મારામા ખૂબ હિંમત આવતી ગઈ, અને માન જીવનક્રમમા સ્થિરતા આવવા માડી જીવાનીમા આવતી વિકારવશતાથી હવે હું મુક્ત થયો એમ મને લાગવા માડ્યું.

પરિસ્થિતિ

શ્રીયુત બિકુ પુડલિક નાયકે મને એકવાર કહ્યું “તું જે યુરોપમા જન્મ્યો હોત તો તારી ખુદ્દિના તેજથી ત્યાં તું ઝળકત, પણ અહીં તેનો શું ઉપયોગ ? અહીં તો વાદરાજીગાડવામા જ તારી જીદગી પૂરી થવાની !” તેમણે કરેલ આ ભવિષ્યકથનથી આગળ મારી પોતાની દૃષ્ટિ પણ કોઇવાર પહોંચી નહોતી મને થતું કે હવે મારે હાથે કોઇપણ મોટું કામ નથી બનવાનું કુટુંબની એવા જેમ તેમ કરીને કરી શકું તોયે બસ છે સામાજિક સુધારણા, ધાર્મિક સુધારણા વગેરે ઉપાયો વડે દેશહિત સાધવાના મનોરથ કદિ ન જ આવતા એમ નહિ પણ કુટુંબના કોપની પેઠે તે મનના મનમા જ શમી જતા અમારા પોતાના પ્રાત પૂરતી કંઈક સુધારણા કરવાનું મન થાય પણ તેને સાઝ પણ અનુકૂળ સ્થિતિ નહોતી દાખલા તરીકે જાંબાવલીમા હોળી પાછળ મઠગ્રામના હિન્દુભાઈઓના જે પૈસા ખરચાય છે તે એકાદ સાર્વજનિક નિશાળ પાછળ ખચ્ચીએ એમ માઝ કહેવું હતું, પણ મારા જેવાનું કહેવું સાબળે કાણ ? પરિણામે જાંબાવલીની હોળી ન અટકી તે તો ન જ અટકી પણ ઉલટો એમા એવો સુધારો થયો કે આટલા વરસ ત્યાં એક રામજીનીનો નાયક કમવવામા આવતો ત્યાં હવે બેનો સાજ થયો !

ગોવા પ્રાતની બહારના વાચકોને જામાવણીની હોળીનો ઘટતો ખાલ આવે તેટલા સારૂ એ વિષે અહીં થોડીક માહિતી આપવી અરથાને નહિ થાય મડગાવના ગ્રામદેવતા દામોદર પહેલા તો આ દેવતાનું મંદિર મડગાવમાં જ હતું પણ પોર્ટુગીઝ લોકોએ ગોવા કબજે કરીને લોકોને વટલાવવાનો સપાટો ચલાવ્યો ત્યાંપછી ગામલોકોએ દેવને ત્યાંથી ઉપાડી તે વખતના મવદેકર મંદિરાનની હદમાં આવેલા જામાવણી ગામમાં તેની સ્થાપના કરી આ દેવના ઓચ્છવોમાં હોળી મુખ્ય છે મડગાવના સાંસ્કૃતિક પ્રાણીઓ અને વાણીઓ આપસમાં ઉવરાણું કરી આ ઓચ્છવ કરે છે આને સારૂ મડગાવના વેપારીઓએ આયાત માલ ઉપર સૌની મમતિથી એક મંજીઆત ધરમાદા પટ્ટી (કર) એસાડેલ છે આ પટ્ટીની ઉપજ સને ૧૮૬૭ ના અસ્સામાં લગભગ ૭૦૦-૮૦૦ રૂપીયા થતી (હાલ કેટલી છે તેની મને ખબર નથી) આ ઉપરાંત ઉધરાણું કરવામાં આવતું ખરચમાં મુખ્ય ખાખત જામાવણીમાં સાત દિવસ સુધી નાના મોટા સૌને મફત જમણવાર ચાલે તે ઉપરાંત ગમજણીનો નાચ, મડપમાં દીપમાળ અને બીજા પરચુરણ ખરચ આ બધા કામો ઇન્જનીયરી સોપાતા જીવાનિયાઓની ટોળી રાતે નાટકો કરતી અને દિવસે બીભત્સ વેષો કાઢી જોનારાઓનું રંજન કરતી. સાજ પડી કે રામજણીનો નાચ શરૂ થાય તે રાતે આઠ નવ વાગે પૂરો ચાચ હોળીનો ઓચ્છવ એ દેવકાર્ય છે એમ માનનારા બાવિક લોકો હજી પણ અમારા પ્રાતમાથી મજે ખરા પણ ધણાખરા જીવાનો ઉપર આ ઉત્સવની બહુ ખૂરી અસર થતી અને હજી થાય છે દામોદરના મંદિરની જે અમશાળાઓ છે તેમાં પાચસો સાતસો માણસોની સગવડ થઈ શકે તેમ હોતું નથી.

તેમા વળી એક અગ્રશાળા તો જમણુવાગને સાર રાખી મૂકવામા આવે છે પગિણામે અનેક લોકોને અડખેપડખે રામ-જળીઓના ધરોમા ઉતારો કરવો પડે છે આવે પ્રયત્ને સારા માણસની પણ નીતિ ખગડવાનો સભવ રહે ત્યા પછી મોઢે રમ ચોપડી પડ ઉપર નાચવામા જ સાર્થક માનનારા જુવા-નિયાઓની વાત જ શી કરવી ?

મારા પિતાને આ નાટક-બવાઈનો મુદ્દત શોખ નહોતો તથાપિ હોળી એ દેવનાનો પ્રિય ઉત્સવ છે માણુમેએ તેમા વિદ્ય ન નાખવુ જોઈએ એવુ તે માનતા આ કામને માટે તેઓ દુ વન્સે એક રૂપીએ ઉધરાણામા ભરતા અને જાગાવણી જઈ દેવતાને પૂજી પૂજારીને યથાશક્તિ દક્ષણા આપતા

સને ૧૮૯૩ કે ૯૪ ની સાલ હશે પિતાજીની અવસ્થા થયાને કારણે મારે આ હોળીના ઓચ્છવ ઉપર જવા વારો આવ્યો મારા એક સગા એક રામજણીને ત્યા ઉતર્યા હતા બીજે ક્યાયે ઉતાનાની સગવડ ન બની શક્યાથી મારે પણ એક રાત ત્યા જ ઉતરવુ પડયુ અહીં કેટલાક યુવાનોનું વિચિત્ર વર્તન જોઈને હું સમસમી રહ્યો. ધરધણી ડોશી પોતે જ રામ-જણી હતી, તેણે તો મને હું આ યુવાનો ભેગો કેમ નથી સામેલ થતો એવો સીધો પ્રશ્ન કર્યો ! તેની જોડેના આખો સંવાદ અહીં આપવાથી શિષ્ટાચારભંગ થાય માનુ છુ છતા તેણે તો યુવાનોને શીખામણ આપવાનો પોત ને અધિકાર છે એ માન્યતાથી જ મને એ બધું કહ્યું હશે મગરકે ઉઠીને જાગા-વણીને નમસ્કાર કરી જે નિકળ્યો તે આજની ધડી સૂધી હોળીને નામે ત્યા પગ મેલ્યો નથી ઉધરાણામા એક રૂપીઆનો દાણો આપતો તે પણ તે દિવસથી મે બંધ કર્યો

૧૯૨૫ વર્ષ અગાઉ ગોવામા એક એવું મોટું આયુ હતું કે જ્યાં નેત્રા લોકો નાટકો ભજવવા પાછળ જ ઘેલા થયા હતા. માપશેકરે એક નાટક દર્શું તો પણજીકર બે કરતો. હોળી આવી તો કહે નાટક, સમનવમી તો કહે નાટક, હનુમાન જયંતિ તો કહે નાટક, મેળામા પણ નાટક! આ નાટકોએ ગોવાની જીવાન પ્રજાનું ભારે નુકસાન કર્યું છે ઉભું વરસ મહેનત કરીને થોડા પૈસા બચાવવા અને તે નાટક-ભવાદ્યો પાછળ પાછી કરવા એ જ કેટલાકનો આયુષ્યક્રમ થયું પડ્યો હતો. કેટલાકે તો નાટકમા પાઠ ભજવતી વેળાએ વગર શરમાયે બોલવાની હામત આવે એટલા ખાતર સુરા-દેવીની પણ ઉપાસના શરૂ કરી દીધી. મારા ગિતા દાર્શનો છાગે ઉડતો તો સ્નાન કરતા એ જૂના કાળમા દાર્શનો આટલો વટાળ મનાતો પણ આજે જુઓ તો ગોવા મા વસતા હિંદુઓમા સુગદેવીના ભક્તો એટલા પાશ્વ છે કે મધપાનનિષેધક મહાગી આખી એક ટુકડી ત્યાં મોકલી હોય તો તેને પણ તેઓ દાદ આપે એમ લાગતું નથી.

આની સ્થિતિ વચ્ચે ધર્મસુધારણા કે સમાજસુધારણા શક્ય જ નહોતા, છતાં પણ 'બનતું કરવાનો' મેં ક્રમ રાખ્યો. સ્વદેશીનો હું ભક્ત હતો. ગોવામા મારા સ્વદેશી કપડા મળતા નહિ એટલે મારે જડા ઢગધડાવગરના વાપરવા પડતા. આ બધા વર્તનથી હું ધણું ખરૂં ગાડામા ગણાતો તો પણ આગળીને વેટે ગણી શકાય એટલા થોડાક જીવાન મિત્રો મને ચાહતા એ જેવા તેવા દિલાસાની વાત નહોતી. આ મિત્રોમાના શ્રી. વિષ્ણુ રંગજી શેલડેકર અને શ્રી શ્રીધર પ્રભુ મહાએ હજી હયાત છે. વિષ્ણુપતનો સહવાસ મને બહુ પ્રિય હતો. શ્રીધરપતની

સાથે મારે બહુ દિવસનો પરિચય નહોતો. તોપણ તેમના સમાગમથી વામન, મોરોપત ૬૦ મગડી કવિઓનો મને ખૂબ પ્રેમ લાગ્યો. સામાજિક અને ધાર્મિક બાબતોમા મારા અને મારા મિત્રોના વિચાર મળતા આવતા એમ નહિ, પણ એવા મતભેદમાથી અમારી વચ્ચે અણબનાવ થયો અસંભવિત હતો. આ બધી સ્થિતિમા આત્મોન્નતિ કરવાનો માર્ગ માત્ર ખુદ્શો હતો. પણ તે સુદા ધગ્ને લગતી અડચણોને લીધે વિકટ થઇ પડ્યો.

કોરટદરબારનો મને બારે કટાણો ગતા તે કામ મારે કરવું પડતું સંસ્કૃત શીખવાનો બારે શોખ હતો. પણ તે શીખવાની સગવડ ન હોવાથી અને વર છોડીને લાઓ વખત દૂરદેશ રહેતું એ પણ અશક્ય હોવાથી તે બંને એમ નહોતું ડાઁ બાડાગરના સંસ્કૃત પુસ્તકનું મરાઠી બાપાતર લાવીને તે બણી ગયો અને રઘુવશના બીજા સર્ગમાથી પચીસ ત્રીસ શ્લોક પણ મોઢે કર્યા પણ એટલાથી સંસ્કૃતનું જ્ઞાન કેટલુંક મળે ? બાકી મરાઠી વાચન સતત ચાલુ હતું નિબંધમાળા, આગરકરના નિમંષ, મોરોપતનું ભારત, જ્ઞાનેશ્વરી, વર્તમાન-પત્રો, માસિકો, વાર્તાઓ, મરે અને લાનમનની ખાડ ચડાવેલ જોળીઓની જાહેરખમરો, દૂકમા જે કંઈ મળી આવે તે વાચવું એ મારો ક્રમ હતો એ કાળે આત્મોન્નતિ માટે આ જ સાધનો સર્વ કંઈ હતા.

દેશત્યાગ

આખરે આ સ્થિતિથી હું કટાબ્યો અને સસ્કૃત શીખવાના ઉદ્દેશથી ૧૮૯૪ માં એકવાર કોલ્હાપૂર પહોંચ્યો. કોલ્હાપૂરમાં હું મહાલક્ષ્મીના મંદિરમાં કૃતર્યો હતો ત્યાં કોલ્હાપૂર જાતિના બે ત્રણ વિદ્યાર્થીઓ રહેતા તેમણે મને ખૂબ મદદ કરી એક વીંશીમાં તેમણે મારા જન્મવાની સગવડ કરી આપી 'તમે જન્મવાનું કેમ કરો છો?' એમ મેં તેમને પૂછ્યું, જવાબમાં તેમણે એક કહ્યું "અમારું તો પૂછો જ માં દેવમંદિરમાંથી પ્રસાદપાતળ મળી ગયું તો બસ, નહિ તો અમારી 'ૐ ભવતિ' તો છે જ" 'ૐ ભવતિ' એ શું હશે એ મને કંઈ સમજાય નહિ, ત્યારે તેણે ખુલાસો કર્યો કે " 'ૐ ભવતિ' એટલે ભિક્ષા ભિક્ષા માગવા જતી વખતે 'ૐ ભવતિ ભિક્ષા દેહિ' એમ કહેવું પડે છે એટલે આ વાક્યના આરંભમાં જે 'ૐ ભવતિ' છે તેને જ અમે ભિક્ષા કહીએ છીએ" મારા અંતરમાં હવે સ્પષ્ટ અજવાળું પડ્યું જનોઈ દીધું તે વખતે હાથમાં ભિક્ષાપાત્ર આપીને ગોરમહારાજે મને 'ૐ ભવતિ ભિક્ષા દેહિ' બોલવાનું કહેલું તેનો ખરો અર્થ આજ સમજાયો પણ આ 'ૐ ભવતિ' ઉપર નિર્વાહ કરવા જેટલી હિંમત તે કાળે મારામાં ન હતી જુદા પિતાજી પણ ખૂબ યાદ આવવા લાગ્યા અંતે ગાંઠે હતા તે પૈસા ખૂટ્યા પહેલાં જ હું કોલ્હાપૂર છોડી મડયાવ પાછો આવ્યો.

આઠ દસ દિવસ સુધી મરી કશી ભાળ ન લાગવાથી પિતાજી પણ મડગાવ આવ્યા હતા તેમના ચરણ પર માથું મૂકી મે તેમની ક્ષમા માગી તેમણે કહ્યું, 'જે તું ફરીવેળા આમ ઘર છોડી જતો રહીશ તો તારી શોધ માટે મારે પણ આટલી વયે ઘર છોડી ભટકવું પડશે આ વાતનો વિચાર કરીને તને હીક લાગે તેમ કર' મને બહુ દુઃખ થયું અને ત્યારથી ઘર છોડી દુ-દેશ જવાનો વિચાર છોડી દીધો.

૧૮૬૬ માં રિફર્સતાનમાં બરોબર વરસાદ થયો નહિ ગોવામાં પણ આ વર્ષે વરસાદ ની ખૂમ હતી બહુ બાવટો કચું અનાજ ન પાક્યાથી ગરીબોને ભારે વખો પડ્યો. અમને આ દુકાળથી ઝાઝું વેઠવું ન પડ્યું. પણ ૧૮૬૭ માં જ્યારે વરસાદ પડ્યો ત્યારે ગોવામાં એક જાતનો મગડાનો રોગ ચાલ્યો ઑગષ્ટ મહિનામાં બે કે ત્રણ જણ સિવાય અમાગ ઘરમાં બધા માદા પડ્યા હું માદો તો ન પડ્યો પણ ખીજાઓની સાગવાર પાછળ ખૂમ હેંગન થવું પડ્યું મારા ભાભી પહેલથી જ માદા હતા તેમને આ માદગી ખૂમ નડી અને છેવટે સાવ અશક્ત થઈને ૧૮૬૭ ના ઑક્ટોબરની ચોથી તારીખે તેમનો દેહ પડ્યો. સગા વહાલામાં કોઈનું મરણ થાય એટલે ભોકાને શોક કરતા જોઈને મને આશ્ચર્ય થતું પણ જ્યારે મારા ભાભી ગયા તે વખતે મારા હાળ ગગડી ગયા તેમના નાના બાળકોને રડતા જોઈને મારો શોક હું દબાવી ન શક્યો દુઃખમાં 'પરદુ બે શીતલ' એવી જે કહેવત છે તેનો અર્થ આ પ્રસંગે હું સમજ્યો. અહીંથી જ માગ ઉપર પડનારા ભાવિ દુખોનો આરંભ થયો.

સોનજી મંગેશ મુળગાવકરના કાકા, સદાશીવરાવ મુળગાવકર, મુખર્ષીમાં લુહારચાલમાં રહેતા હતા. તેમને

૧૦૦-૧૨૫ રૂપીઆની નોકરી હતી પોતાના ભત્રીજાની તેઓ કામ દિવસ બાળ લેતા નહિ. પણ ૧૮૬૬ માં પોતાના કુલદેવ મજેશના દર્શન કરવા તેઓ ગોવા આવ્યા ત્યારે પોતાના ભત્રીજાને પોતાની સાથે મુળમ્મ તેડી ગયા સોનબાની માની મરજી છોડાને મુળમ્મ ગોકલવાની નહોતી. પણ મેં જ તેને જવાની સલાહ આપી મુળમ્મ જાહેને તેણે એક વર્ષમાં અગ્રેજી ત્રણ ધોમ્મનો અભ્યાસ કર્યો પોતાના અત્યંત સાલસ સ્વભાવને લીધે તેણે કાકા અને કાકીની પુત્રી પણ વિશેષ પ્રીતિ મેળવી ૧૮૬૬ માં જ્યારે મુળમ્મમાં પહેલવહેલો પ્લેગ ચાલ્યો ત્યારે સોનબા અને તેનો પિત્રાઈ ગોવામાં અમારે ત્યાં ગહેવા આવ્યા પાંચ છ મહિના રહીને તેઓ પાછા ગયા ૧૮૬૭ માં ફરી પ્લેગ ચાલ્યો સોનબાના કાકાએ માટુગામાં એક જૂ પડી બાધી હતી પણ પેતે માદા હોવાથી ઘર છાડીને જઈ શકતા નહિ હુહારચાલમાં પ્લેગનું જોર વધવાથી બધા ગિરગામ આવ્યા, ત્યાં તેમના ચાકરને પ્લેગ થયો સોનબાને પણ પ્લેગ પટક્યો તારીખ ૧૫ માર્ચ ૧૮૬૮ ને દિવસે ૨૪ કલાકની અંદર આ જીવલેણ રોગે સોનબાને નિર્દય કાળને સ્વાધીન કર્યો.

તારીખ ૨૮ માર્ચ ૧૮૬૮ ને રોજ મારા સાળા દા. સખારામ લાડ પણજીથી અમારે ઘેર આવ્યા. તેમણે સોનબાના મસ્જુના ખબર આપ્યા અને તો આ બધું સ્વમવત્ લાગ્યું પણ એટલામાં ટપાલવાળો કાગળ લાવ્યો શિગ્નામ સોનબાના હાથનું નહોતું તેના પિત્રાઈ બાઈનો કાગળ હતો કાગળ વાંચીને મને જે દુઃખ થયું તેનું વર્ણન થઈ શકે એમ નથી કેટલાયે દિવસ સૂધી મને ખાલુપીવું અકારું થઈ પડ્યું. બાતિએ મારું મન ઘેરી લીધું અને હું વિચારમગ્ન બની ગયો:

“યસ્સ મગ્ગ ન જાનાસિ આગતસ્સ ગતસ્સ ઘા ।
 ઉમો અન્તે અસંપસ્સં નિરત્થં પરિદેવસિ ॥”
 પરિદેવમાનો ચે કિંચિ અત્થ ઉદ્બ્બહે ।
 સમૂહહો હિંસમત્તાન કથિરા ચેન વિચક્ષણો ॥
 કિસો વિવણ્ણો ભવતિ હિંસમત્તાનમસના ।
 ન તેન પેતા પાલેન્તિ નિરત્થા પરિદેવના ॥”

(સહસુત્ત)

(જેનો આવવાનો અને જવાનો માર્ગ તુ જાણતો નથી, જેનો આદિ અને અત તને ખબર નથી, તેને સાર તારે શોક કરવો નકામો છે । શોક કર્યે જો કંઈ શયદો થાય એમ હોય તો શાણા પુરુષોએ સંમૂઢ બનીને અને શરીરને ખૂબ કષ્ટ આપીને શોકનો આશ્રય લેવો । પણ શોકથી માણસ પોતાના દેહને દુખ દધને દુર્ગળ અને નિસ્તેજ બની જાય છે અને તેના આવા શોકથી મરનારનું તો લેશમાત્ર રક્ષણ થતુ નથી, સાગશ, શોક કરવો એ ફાકટ છે)

બુદ્ધ ભગવાનની આ અમૃત સમાન માત્રા ત્યારના મારગ રોગ ઉપર અજમાવનાર કોઈ વૈદ મને તે વખતે મળ્યો હોત તો માર કંટક કલ્યાણ થયુ હોત । ઉપગની ગાથામા કલ્પા પ્રમાણે હું દુર્ગળ અને નિસ્તેજ થઈ ગયો એટલું જ નહિ પણ અગ્નિમાધના રોગે ત્યારથી મારામા કાયમનું ધર કર્યું.

* સરખાવો ગીતા અધ્યાય ૨ શ્લોક ૨૮

અવ્યક્તાદીનિ ભૂતાનિ વ્યક્તમધ્યાનિ ભારત ।

અવ્યક્તનિષ્ઠનાન્યેવ તત્ર કા પરિદેવના ॥

આ વખતે અમારા ધરની પૈસા સબધી સ્થિતિ સારી નહોતી પરચુરણ કરજ વધી ગયું હતું. અને તેનો ભાર મારા ઉપર હતો. મિત્રના મરણથી પણ હું એટલો તો ઉદ્વિગ્ન બની ગયો હતો કે 'હે જીવ' હવે તું આ જોવામાથી ભાગ' એમ જ મને થયા કરતું હતું

ધરના કગળનો બધો હિસાબ લખી મૂકી બે રૂપીઆ ગાંઠે લાઇ તારીખ ૩૦ મી મે ૧૮૯૮ ને દિવસે ફરી મે ધર છોડ્યું ને જોકણું સૂધી ગયો પણ આવા અબળપ્પા પ્રદેશમાં નિર્વાહનું કંઈ પણ સાધન ન જરવાથી તારીખ ૧૬ મી જુનને ફિવસ મારે ફરી વેળા ઘેર પાછા આવવું પડ્યું. ઘેર આવ્યો પણ માગ મનની વ્યથા ઓછી ન થઈ એક દિવસ તો હું જગલમાં જ બેસી રહ્યા અને પછી કોમળી પણ સાથે વાતચીત ન કરતા એક ઓરડીમાં પૂરાઈ રહેવા લાગ્યો. ગામમાં હું ગાડો થયો છું એવી વાત ફેલાઈ પણ તેની મને કશીયે પરવા ન લાગી

અમારા સબધી શ્રી. વિષ્ણુ રામચંદ્ર નાયક મને મડઆવ મળવા આવ્યા કરજને લીધે મને ચિત્તભ્રમ થયું એમ તેમને લાગ્યું હોવું જોઈએ પણ ખરું કાગળ તો બીજું જ હતું તેમણે મને શીખામણની બે વાતો કહી અને કહ્યું કે કરજ થયું છે તેમાં ગભરાવાની જરૂર નથી તેનો કંઈક તોડ કાઢ્યું. છેવટે 'તેમની સલાહથી' એવો ઠરાવ કયો કે તેમણે અને બિંકુ નાયકે મળી પિતાજીની જમીન ગીરો રાખી અમને જોઈતી ગકમ આપવી અને તેમાથી બધું પરચુરણ કરજ પતારી દેવું આ ઠરાવ પ્રમાણે અમે મડઆવ ગયા પરંતુ શ્રી બિંકુ નાયકે અરબી રકમ આપવા ના પાડી અંતે શ્રી વિષ્ણુ નાયકે પોતે જ

આપી રકમ આપી મને કરજમુક્ત કર્યો અને દેશત્યાગ કરવામા નડતી એક મોટી મુશ્કેલી આ રીતે દૂર કરી. (સને ૧૯૧૨ ના માર્ચ મહિનામા તેમની તમામ રકમ પાછી આપી તેમના કરજમાથી હવે હું છુટો થયો છું તથાપિ ખરે અણીને પ્રમત્તે મને મદદ કરીને તેમણે મને કાયમને માટે તેમનો ઝણી કરી મૂક્યો છે)

હું મડગાવ હતો એવામા તારીખ ૨૮ મી ઑગષ્ટ ૧૮૯૮ ને રાજ લકવાના ઉચ્ચલામા પિતાજીનું એકાએક દેહાવસાન થયું. આ પ્રમત્તે પણ મને અત્યંત દુઃખ થયું દુનિયાના વહેવારમા કેમે કર્યું ચિત્ત ચોટે જ નહિ. આગલે વર્ષે ૧૮૯૭ ની સાલમા 'બાલગોધ' માસિકના એક અકમા ભગવાન શુદ્ધનું ચરિત્ર વાચ્યું હતું ત્યારથી જ શુદ્ધ ઉપર મારી ખૂબ શ્રદ્ધા બેસતી મધ. દુનિયાદારીનો જેમ જેમ કંટાળો આવતો ગયો તેમ તેમ મારી આ શ્રદ્ધા દઢ થવા લાગી શુદ્ધ જ માફ સર્વસ્વ છે એમ લાગવા માડ્યું. પહેલા હું મારા મિત્રોમા શુદ્ધ ભગવાન વિષે વાતો કરતો પણ હવે તો મારા મન જોડે જ બોલવા લાગ્યો શુદ્ધની મૂર્તિ દર્શી તેનું ધ્યાન કરવું અને 'બાલગોધ' માસિકમા જાપાએલું ચરિત્ર ફરીફરી વાચવું એવો ક્રમ ચાલુ રાખ્યો, અને જીવતો રહ્યો તો ખીજી બધું છોડી શુદ્ધના ધર્મનું જ્ઞાન સંપાદન કરીશ એવો દઢ સંકલ્પ કર્યો ચાહે તેટલા સકટો આવે, ચાહે તેટલા દુઃખ ભોગવવા પડે, પણ બુદ્ધોપદેશનું જ્ઞાન મને થયું એટલે મારો જન્મારો સાર્થક છે એમ મને લાગવા માડ્યું

૧૮૯૮ ના નવેમ્બર કે ડીસેમ્બરમા 'કેરલકોઢિલ' માસિક આવ્યું. તેમા કોમીના સારસ્વત લોકોએ તેમને ત્યાં એક નવી

નિશાળ ઉધાડયાની ખખર વાગી એટલે ત્યાં જઈને અંગ્રેજ બંધવુ અને તેની મરફત ખુદોપદેસનુ રહેજસાજ ગાન મેળવવું એવો વિચાર કરીને હું તારીખ ૩૧ મી જાન્યુઆરી ૧૮૬૯ ને દિવસે મુરગાવથી આગળોટ રસ્તે મગલૂર ગયો. પણ મગલૂરથી ૫૬૨ જ દિવસમા પાછો ઘેર આવ્યો.

મારા સાળા દા. સખારામ લાડ પોર્ટુગલથી તારીખ ૧૨ મી માર્ચ ૧૮૬૮ ને રોજ પાછા આવ્યા તે અમારે ઘેર ત્રણ મહિના રહ્યા. પછી તેમણે આપસમા રહેણાક કરી અને પોતાનો ધધો શરૂ કર્યો તારીખ ૨૬ મી ઓક્ટોબર ૧૮૬૯ ને રોજ મારી મોટી દીકરી ચીખલીમા દાકતર લાડને ઘેર અવતરી તેની જૂઠીને દિવસે હું અને ખીજા ચાગ ગૃહસ્થ દાકતર લાડની સાથે એક પગતે જમ્યા આ ઉપરથી તેમના પડોશી-ઓએ શાંતિપત્ર ભેગુ કરી ચોવટ માડી અને પરિણામે સમાતપથના સ્વામી તરફથી અમને ન્યાત બહાર મૂકનાઈ આજ્ઞાપત્ર આણ્યુ ! જે ત્રણ ગૃહસ્થ પ્રાયશ્ચિત લઈ છૂટયા મેં તથા દાકતર કાશીનાથ લાડે પ્રાયશ્ચિત ન લીધુ મારા આ કામથી સગામંબધીઓ ખૂબ નારાજ થયા.

હવે મેં દક્ષિણ દિશાની મુસાફરીનો ખ્યાલ છોડી ઉત્તર તરફ જવાનો વિચાર કર્યો પૂણ્યા એ મહારાષ્ટ્રનું કેન્દ્ર, એટલે ત્યાં મારી કંઈ ને કંઈ સગવડ થશે એમ મને લાગ્યુ મારા મિત્ર શ્રી વિળ્લુ રગાજી શેલડેકરે શ્રી અનંત રામકૃષ્ણ રેડકર જેઓ પૂણ્યામા સંધર્ન મરાઠા રેલ્વેની બાન્ય ઓફીસમા હેક કલાકે હતા તેમની ઉપર કાગળ લખી આપવાનું વચન આપ્યું. મારે વિષે અમાઉ પણ એકવાર તેમણે શ્રી રેડકર ઉપર

એક કાગળ લખ્યો હતો પણ તેનો જવાબ આવ્યો નહોતો. આ બાબત હું તો ઘર છોડવા અધીરો બન્યો હતો. તેથી શ્રી રેડકરના જવાબની રાહ જોયા વગર એમને એમ પૂછે પહોંચીને ત્યાં જ તેમને જાતે મળવાનો મેં ઠરાવ કર્યો અને ૧૮૮૯ ના નવેમ્બરના છેલ્લા અઠવાડિયામાં હું મડગાવ આવ્યો. મારા સગા શ્રી ભિકુ નાયકે મને વાટખરચીને સાડે દસ રૂપિયા આપ્યા અને શ્રી વિષ્ણુ નાયકે પદ્મ આપ્યા. મડગાવમાં હું શ્રી. ભિકુ નાયકને ઘેર જ રહેતો. પણ આ વખતે તેમણે મને પોતાને ઘેર ગળ્યો નહિ. પોતાને પણ ન્યાતબહાર થવું પડે એવી એમને બીક લાગી. મારો પાટલો જોઈએ તો દૂર મારો અને મારો બાણાઅમોટ પણ હું જાતે દષ્ટ દષ્ટા એમ મેં તેમને કહ્યું પણ મારા કમનસીબે તેમને મારી દયા ન આવી.

વિષ્ણુપત શેલડેકર મને મડગાવમાં મળે એમ નક્કી થયું હતું પણ તેમણે સુદ્ધા જાતે મળવા આવવાને બદલે પોતાના ભાઈ જોડે શ્રી રેડકર ઉપરનો કાગળ મને મોકલી આપ્યો. તેમના આ કાગળને સાડે મારે મડગાવમાં બે ત્રણ દિવસ ખોટી થવું પડ્યું પરંતુ મડગાવમાં જન્મવાની સગવડ ન થવાથી બાણાવલીમાં મારી બહેનને ઘેર રહ્યો. હિમેશ્વરની પહેલી તારીખે વિષ્ણુપતનો કાગળ મારા હાથમાં આવ્યો. ને વળતે જ દિવસે મેં નિકળવાનું નક્કી કર્યું તે વખતે મડગાવથી મળસ્કે મદ્રાસ ટાઇમ છ કે સાડાછએ ટ્રેન ઉપડતી. તેથી બાણાવલીમાં રાત રહીને સવારે ગાડીએ પહોંચવું મુરકેલ હતું. રાતની રાત મને ઘરમાં રહેવા દો ને વીસીમાં જન્મવા ન મોકલો એવી શ્રી ભિકુ નાયક આગળ મેં ઘણી આજીજી કરી.

પણ તે તેમણે માન્ય કરી નહિ છેવટે એક વીશીમા ખાદ્ય
રાત્રે મડગાવમા ક્યાક પડી રહ્યો અને બીજે દિવસ એટલે
તારીખ બીજી ડીસેમ્બરે મડગાવ છોડ્યું. શ્રી વિષ્ણુ નાયકે
આપેલ એક તાબાનો લોટો અને એક શેતરજી એટલે જ
સામાન મારી સાથે હતો.

રોજનિશી અને ટાંચણો

ખીસો હલાવતા જવું અને ધરખતા જવું, એમ પ્રથમ પાંચો મંજૂર કરીને પછી તેને આધારે જે કંઈ કરવામાં આવે તે બધું જ સુંદર થાય

—લુકાસમ

તારીખ ૨૩ જૂન ૧૮૬૫ ના રોજની એક જૂની નોંધ-પોથીમા મે રોજનિશી લખી છે આ જ નોંટમાં ૧૮૬૮-૬૯ ના કેટલાક ટાંચણ છે સાત વર્ષે ઘેર આવ્યો ત્યારે જૂના કાગળોમાંથી આ નોંધપોથી મને મળી આવી અત્યારે પાછલી વાતો લખવામાં તેનો મને ખૂબ ઉપયોગ થાય છે ૧૮૬૬ ની રોજનિશી ક્યા ખોવાઈ તે માલમ નથી ગેવા છોડી પૂણે આવ્યા પછી છુટક ટાંચણો કરવાનો મારો રિવાજ હતો આ ટાંચણોની ચોપડી ૧૯૦૪ ની સાલમાં સંલખધ કરીને કલકત્તાની મહાબોધી સભાના મંત્રીને મે સોંપી હતી. પણ પાછળથી મહાબોધી સભાના તમામ પુસ્તકો ઠાંશી નજીક સાગનાથ ખાતે લઈ જવામાં આવ્યા ત્યાં કેટલાક પુસ્તકો ઉધમ્મએ ખાધા અને કેટલાક ગુમ થયા આ ઉચ્ચલાયલમાં મારી નોંધપોથી મર્મ તે હજી હાથ લાગી નથી તપાસ તો પુષ્કળ કરી પણ પતો ન લાગ્યો આ ચોપડી જે મારી પાસે હોત તો આજે આ આપવીતી લખવાનું બધું સ્હેલ થઈ પડત

અત્યારે તો મારી બચેલી જૂની નોંધમાની આખી રોજનિરી અગર તો લાગા લાગા ટાયણો આપીને વાચકોને કટાળો આપવાની મારી હજી નથી માત્ર ગોવા છોડી પૂણે આવ્યા પહેલા મારા વિચારો કેવા હતા તેનો વાચકને કહક ખ્યાલ આપવા હજી ધુ હું દુનિયાના દુખથી કટાળીને ધર છોડી નિકળ્યો અને કેવળ નસીબને જોરે આગળ આવ્યો એવું કેટલાકનું માનવું છે ખીજા કેટલાકોને એમ લાગે છે કે ગોવા છોડ્યા પછી મારા ધાર્મિક અને સામાજિક વિચારો બદલાયેલા. આ અને આવી જ ખીજા ગેરસમજ દૂર કરવા મારી નોંધમાથી એક બે ઉતારા અહીં આપીશ

[છાકરાંઓને ઉપદેશ] *

"સાંકવાળા, તારીખ ૨૨ મે ૧૮૬૮ જેઠ શુદ્ધ ૨ રવિ.

છાકરાંઓ, મારી પાછળ તમારે માટે કંઈ રહે એમ હું ઈચ્છું છું તમારે માટે પાછળ મૂકી જઈ એવો કરો પૈસો તો મારી પાસે નથી એટલે આ દુનિયાનો જે કંઈ થોડો અનુભવ મળ્યો છે તે જ અહીં તમારે સારું ટપકાવી મૂકી છે તેનો તમે સદુપયોગ કરજો. આ નોંધપોથી કાળના સપાટામાથી બચશે તો મોટી હમ્મરે તે તમારે હાથ આવશે તે વખતે મેં કરેલા આ ટાયણો તથા ખીજા બાબતો તમે વાંચી જાઓ. તેમા તમને કેટલેક ઠેકાણે સંસારમા ઉપયોગી બાબતો જડશે.

છાકરાંઓ, તમને બધે સારા વાલી ન મળ્યા હોય તો પણ તમે તમારા છાકરાંઓના સારા વાલી બનો એમ હું મારા અતઃકરણ-પૂર્વક ઈચ્છું છું તમને તમારા વાલીઓએ ધટતો ઉદ્ગમ ન શીખવ્યો તો પણ તમે તમારી જીવિધી તે શીખો, શોધ માર્ગ ચાલીને તમે

* આ ઉપદેશ મેં મારા જત્રીબને ઉદ્દેશીને લખ્યો હતો.

તમારા છોકરાઓ અને મિત્રમંડળને પાઠરૂપ બનો અને તમારા કરના અજ્ઞાન અને ખરીબ હોકાને તમારે હાથે સહાય થાઓ એવી પણ મા . ખરા અત કરણની ઈચ્છા છે

આજે આપણા આ ગોવા પ્રાતના હિંદુસમાજમા એજ પણ સારો વાલી દેખાતો નથી પરિણામે તમને પણ સારા વાલી નહિ જ મળે તમને ભણવા માટે જુદે જુદે ઠેકાણે રાખશે તો પણ 'ધરધર માટીના ચૂલા' એ કહેવત પ્રમાણે તમને સારો વાલી જડે એણે લાગવું નથી આ હું તમને મારા અનુભવ ઉપરથી કહું છું સારો વાલી ન મળવાથી કેટલીક ખૂરી બાબતોના સરજાર તમને પડશે અને ત નેડાની ખીલી પ્રમાણે તમને આખો જન્મભરો હેરાન કરશે આ બાબતો કઈ તેનો વિચાર કરીએ પહેલી વાત તો એ કે તમારા વાલીઓના અજ્ઞાનને લીધે તમને સારો શિક્ષક ન મળ્યાથી તમે અજ્ઞાન રહેશો અજ્ઞાન જેવી ભય કર બીજી એકે વસ્તુ આ દુનિયામા નથી કહીએ તો ચાલે બીજી વાત એ કે તમારૂં વલણ જોઈને તમને વિવિધ નહિ શીખવવામા આવે તો બધો ગોટાળો થશે મેં મારા પિતાજીને મને સરફત શીખવવા ખૂબ જીજ્ઞાસુ પણ તેમણે મન પર લીધું નહિ આથી મારૂં ભારે નુકસાન થયું છે ત્રીજી વાત ખરાબ સોબત તમારા વાલી તમે કેવી સોબતમા ફરો છો તેની જો બરોબર જાણ નહિ રાખે તો ખરાબ સોબતનું ખૂબ પરિણામ તમારે ભોગવવું પડશે બળતે જ વખતે તમારા મનમા કામવિકાર ઉદ્ભવશે તમને હુકાનું બ્યસન ચોટશે. આવી કેટલીએ કુટુંબો ને મોટી હમ્મરે ધાતક નીવડે છે તે તમને વળગશે ચોથી વાત બાળલક્ષ્મ તમારા વાલી અજ્ઞાન હોવાથી તેમની પાસે થોડુંક પણ દ્રવ્ય હશે તો તે તમને નાની હમ્મરમા લક્ષપાશથી બાધી દેશે લગ્ન થયા પછી તમે નાના હશે તો પણ તમારા સાસરીઆ તમને માન આપશે, આથી તમને મિથ્યાભિમાનનો વળગાડ લાગશે

હું બાળકો, ઉપર કહી તેમાની એક પણ બાબતની હડકેટમા

હો તો તેટલા પૂરતી પણ તમારી હાનિ થયા વિના રહેશે ને તમારી હાનિના કૃષ્ણ તમારા હાથ થયા હશે તો ગરીબ તમારી સ્ત્રી અને તમારા સતાનેને ભોગવવા પડશે આવી રીતે બધી શક્ય તેના આપણે હવે વિચાર

કરાઓ, તમે મોટા થયા પછી જો અજ્ઞાન રહ્યા હશે તો ને ધણુ જ દુઃખ લાગશે પોતાનું અજ્ઞાન દૂર કરવાનું તમને । થશે પણ તમે જો નિશ્ચયી નહિ હો, તો તમારાથી તમારું દૂર નહિ થાય કેટલાક માણસોએ મોટી હરમરે કેળવણી લેવા કરી પણ ધણા જ થોડા તેમા સફળતા મેળવતા સૂધી આમ કેમ બનવું હશે વાર ? કોઈ કહે છે કે બાળપણુ વેદા શીખવાનો યોગ્ય કાળ છે, અને ધણેભાગે આ સાચુ પણ એથી એમ ન સમજવું કે મોટપણે વિદ્યા ન આવે । છતાં મોટપણે વિદ્યા ન આવવાનું મુખ્ય કારણ શરમ છે ‘હું મોટો થયો, હવે શું બણવાનો ?’ આવી જાતના વિચારોથી મન પાછું હડે છે જ્ઞાન મેળવવાને સારું સૌ પહેલા । પર ખૂબ ભક્તિ મોટવી જોઈએ ભક્તિ સિવાય કોઈ પણ સત્ત્વ નથી થતી એ તો તમે જાણો જ છે આ ઉપરાંત શરમને બાળ્યે મૂકવી જોઈએ શરમ એ વિદ્યાદેવીની ભક્તિમા । ખનારી શક્તિ છે એમ સમજો સત્ય અને હિતકારી મા શરમને આડે આવવા દેવી એનો અર્થ દુઃખ વેચાણ લેવું જ સમજવો ખૂબ કામ કરવામા શરમને વચ્ચે આવવા લો, તેવા કામ કરવામા શરમાળો જ્ઞાન મેળવવાની મર્યાદા એક જ હોવી જોઈએ મરણ સૂધી જ્ઞાન મેળવવામા ક્ષતિ આવવા હે ‘હું મોટો થયો’ એમ કહીને જેઓ વિદ્યા મેળવવાનો । છ દે છે તેના જેવા આત્મધાતી બીજા કોઈ નથી મનની વૃત્તિનો બંધ થવા દીધા વગર જેટલું જ્ઞાન મેળવી શકાય । બે।

તમારા મનનું વલણુ જોયા વગર તમને કળા શીખવી હશે તો તમને કદ્ય થશે દાખલા તરીકે તમારૂં વલણુ ફરજના ધધા તરફ છે એમ ધારો અને તમારા પિતાનો ધધો ખેતીનો છે, તો તે જરૂર તમને ખેતીમાં દાખલ કરશે આમ થયું એટલે તમને એકે ધધો પૂરો નહિ આવડે આમાંથી મુક્ત થવાનો ઉપાય એ જ કે જે વખતે તમારૂં વલણુ અમુક દિશા તરફ છે એમ તમને જણાઈ આવે તે જ વખતે લોકલાજ છોડીને તે કલા તરફ તમારે તમારા પ્રયત્નો વાળવા અને તે કલાનો બની શકે તેટલો અભ્યાસ કરવો આથી પછીના આયુષ્ય દરમ્યાન તમને સુખ થશે પ્રિય બાળકો, નવરા બેઠા દુઃખા-દલાલી જીને અથવા લાચ અપીને અમલદારો મારફત પોતાનું કાર્ય સાધીને તાલેવત બનવા કરતા જોડા શીવવાનો ધધો કરીને જે તમે તમારૂં પેટ ભરશો તો તેમાં વધારે આખરૂં છે એમ સમજો પેટ ભરતા આવડે એવો એકાદ સરસ હુન્નર તમને આવડે એ એક મોટું સદ્ભાગ્ય સમજો નોઝરી કરન રા કરતા તથા મોટાઓ પાસે હાથ હા કરી પેટ ભરનારાઓના કરતા કારીગર કે ખેડૂત પોતાના દેશનું ખરૂં હિત વધારે સાધે છે એ બુદ્ધતા નહિ તમે ગમેતેલ્લા તાલેવાન હો છતાં તમને એકાદ સરસ હુન્નર આવડતો હોય એ ધણું જ ઇચ્છવાજોગ છે આથી જે તરફ તમારૂં મન વળતું હોય તે હુન્નર તમે મેળવી લેજો ત્રીજું સકટ ખરાબ સોબત છે તમારા મિત્રો તમને કુટેવો પાડી ખાડામાં ઉતારે એવા હોય તો તેમની સોબત તત્કાળ છોડી દો તમારા કરતા તે ધનમાં કે હકૂમતમાં મોટા હોય તો પણ તમે તેમને પડછાયે પણ હામ રહેતા નહિ. ખરાબ વર્તનનો તમે ખુલ્લો તિરસ્કાર કરજો એટલે તેઓ પોતે જ તમને પોતાના મડળમાં બોલાવશે નહિ હલકું તમારા સફાચરણની તેમના ઉપર સારી અસર થશે. કદાચ કોઈવાર કમનસીબે તમે ખૂરી સોબતમાં જઈ ચડ્યા તો ત્યાં તેમના આગ્રહથી કેટલી ચીજોના સેવનથી કે દુરાચરણથી બચજો નીતિ-બળ દેખાડવાનું કહેવાય છે તે આવે જ પ્રસંગે બતાવવાનું હોય છે તેમનું મડળ મોટું હોય તો પણ 'તમે આ કમ કરો છો તે ખૂર

હિ મતથી હરપ્રકારે તેમને બતાવી આપને આમ છતાં તમરી નિર્મલ્સના કરશે બલે કરતા આ બધામાં રામબાણુ ઉપાય એ જ છે કે કુસ મતથી બચવું.

૥૩ લગ્ન નાની ઉમ્મરમાં થયું હોય તો એ સ્થિતિમાં સુખ મેળવવાનો ઉપાય એક જ છે તે એ જ કે સ્ત્રીને પત્ની તમે તમારી સ્ત્રીમાં નીતિમયે વાચવાની રૂઝિ ઉપજ આચરણુ તે અનુસરણુ જવાની, મટે તમારે વર્તન એ ગરીબાઇને લીધે મોટી ઉમ્મર સુધી તમરે લગ્ન ન પહેલા ત્રણ સકટેથી મુક્ત થાઓ ત્યારે જ લગ્ન કરને ૥ પુરુષે આઠ વર્ષની બાળકી સથે લગ્ન કરવા કરતા રો કુવારા રહેવું એ વધારે સાર છે

એ, તમારા છોકરાઓ માટે તમારે શુ કરવું જોઈએ એ હેવાનો જરૂર નથી સંસાર ક્રમે હોવા જોઈએ એવું જો છે તો હું તેને કહું કે પછી જોવા હોવા જોઈએ પક્ષીઓ કં સમજ બાધીને રહે છે પણ તેમના ધરમાં ધણી, ના છોકરા એટલા જ રહે છે આપણી માફક બાઈઓ, તેમની સ્ત્રીઓ અને છોકરાઓ એ બધા એકીસાથે નથી જ્યાં હિંદુસમાજમાં એક સાથે રહેવાનો ગુકસાનકારક કં વધથી ચાલુ છે આ રિવાજ જોટલો જલદી બંધ સાર

૬ મા પુરુષ તેમ જ સ્ત્રી નિર્વાહના ધંધા જાણે છે તેઓ ચાલુ મમતાથી પાલન કરે છે અને તેમને ધર બાધતા મેળવતા શીખવે છે તેમના નિર્વાહની તેમને ચિંતા બાળકો, પક્ષીઓનો આ રિવાજ સંસારમાં કેટલો બધો ? દુન્યવી સુધારો આપણા કરતા પક્ષીઓમાં વધારે વધે ન કહી શકાય ? તો પછી આપણે મનુષ્ય છીએ એટલા ધા પ્રાણીઓમાં એક છીએ એમ કહેવામાં શો સાર ?

બાળકો, તમને ધણી વાતો કહું એમ મનમાં થયા કરે છે પણ વખત નથી આ બધું સુધારવાનો પણ મને વખત નથી આ તમે જ સુધારીને વાચાને એક વસ્તુ કહેવી રહી ગઈ તે એ કે ઘડપણમાં માળાપને બનતી મદદ કરવાનું બૂઝરો નહિ”

[મારા વિચારો]

શકે ૧૮૨૧ આવણુ સુદ ૬ તા ૧૪ મી ઓગસ્ટ ૧૮૬૬

“મનુષ્યના વિચારોમાં તેના સંજોગોના બદલાવા સાથે ફેર પડતો બને છે’ આ સિદ્ધાંતને હું અપવાદરૂપ ન જ ગણાઉં ક્રીસ્ટી નગરે જોનારાઓને મારા વિચારોમાં કઈ દબે ફેર પડતો ગયો એ બહુવું સહેલું પડે એટલા ખાતર આજના મારા વિચારો કેવા છે તે અહીં લખું છું સૌ પહેલું તો

ધર્મવિષય—

મનુષ્યના જીવન સાથે ધર્મનો જેટલો સબંધ છે તેટલો સબંધ રાજ્યપ્રકરણનો પણ ન હોઈ શકે પરદેશી રાજ્ય રાજ્ય જીતી લઈ શકે પણ ધર્મ જીતી શકશે નહિ કદાચ બળાત્કારે ધર્મોત્તર કરવા વખત આવે તો પણ તેથી આપણા અંતરમાં મળી ગયેલા ધર્મનાં બીજ સાફ બળી જતા ખૂબ વાર લાગશે આવા આ બ્યાપક વિષય ઉપર મત આપવો એ બારે કપર કામ, તેમાં વળી તમામ વિચારો કાગળ ઉપર ઉતારવાની શક્તિ મારી કલમમાં ન મળે આટલી પ્રસ્તાવના બસ થશે

આજે હું અત કરણથી તો સાવ બેઝ ધઈ ગયો છું મહાન બુદ્ધના વિચારો મને ઘણા જ ગમે છે આખા જગતનું, સમૃદ્ધ, કુદબોધ કે પોતાનું હિત સાધવાની બે કોઈની ઈચ્છા હોય તો તેણે સદ્ગુણ બુદ્ધને શરણે જવું અને તેમણે કરેલા ઉપદેશ પ્રમાણે શ્રદ્ધાપૂર્વક વર્તવું જોઈએ, એવો મારો નિશ્ચિત મત છે અને હું આજે અતિ નમ્રપણે બુદ્ધ ગુરૂની પ્રાર્થના કરું છું કે હે સદ્ગુણ તારા હાસન હાસ થવા જેટલી પણ મને લાયકાત આપ

૧૬—

તેમોદ સાફ વૃદ્ધા જોઈએ. બાળકનું તુરતમા બધું થવા
રાજકુળ તદ્દન બધું થાય તો વિધવાવિવાહ ચાલુ કરવાની
ર નહિ રહે. તથાપિ વિધવાવિવાહને સાફ હરકત હોવી
પ્રતિવિરૂદ્ધ છે કુટુંબની પદ્ધતિ પદ્ધતિઓના જેવી જોઈએ
પોતાના છોકરા મોટા થયે તેમને જીવતા રહેવા મદદ કરવી
ત્યારે કુટુંબોમા જે નકામા વિખવાદ વધે છે તે બધું થશે

૧—

નસત્તાક પદ્ધતિ સારી, તેથી ખીજે નબરે રાજપ્રગતસનાક,
રતી સ્વદેશીરાજસત્તાક અને સહુથી હલકી પદ્ધતિ હાલ
મા ચાલુ છે તે આને બદલે બને તેટલી ઉચ્ચ દરજ્જાની
તિ ચાલુ થાય તે માટે દરેક વ્યક્તિએ ખરા દિલથી મથવું

જે શું કરવું ?

પણે અજ્ઞાન હોઈએ ત્યાં સુધી આપણા માબાપની આજ્ઞામા
પછી છેવટ સુધી તેમને માન આપતા રહેવું, તેમને દૂલ-
દ અથવા પરપરાગત જીવજીવથી ચાલતા આવેલા જે કુરિવાળે
જોઈડક તજવા, ખીજને દુઃખ ન થાય એવી રીતે આપણો
વો કદિ નવરા ન રહેવું નવરા બેસવાની બરોબરનું ખીજ
નથી. કરજદાર ન બનવું કરજદાર માણસ પોતાની ઉમ્મતિ
સ કરી રાકતો નથી. કેફી ચીજોના સેવનથી આપણા નારાવું
પાય છે. તક જોઈને રાજકીય, ધાર્મિક કે એવા ખીજ પરી-
કામ આપણું કૌવત હોય તે કરતા સ્હેજ ઓછા પ્રમાણમા
મા, એટલે તેમા અપજરા નહિ આવે સદ્ગુણ જીવને રાસણે
ને તેના ઉપદેશોનું મનન કરવું તેના વિચારો જો આપણને
થા તો જે કાંઈ તેના સુખ ભક્તો હોય તેમની પાસેથી તે
વા અને તે પ્રમાણે વર્તવું ”

ઉપલા ફકરાએ વાચવાથી જોવા છોડી પૂછે આવ્યો તે પહેલા મારા વિચાર કંઈ દિશાએ ગતિ કરી રહ્યા હતા તેનો વાચકને ખ્યાલ આવશે મારું ધ્યેય મને સ્પષ્ટ દેખાતું હતું પણ તે તરફ જવાનો રસ્તો મને માલમ નહોતો તે જોણી કાઢતા મારે શી શી જાહેમતો ઉઠાવવી પડી તેનું વિવેચન હવે પછીના પ્રકરણમાં કરવાનું વચન આપી વાચકોની અહીંથી જ રજા લઉં છું

પૂણાની રહેણાંક

જનન જોડે કલહ બલો પણ દુર્નની સોખન ન કરવી'

—મોરેખંત

મૃડગાંવથી નિકળ્યો ત્યારે મારૂં મન કાળા વાદળોથી
ક'હતું કેસલરોંકનો ઘાટ ચડતા નજરે પડતી વનશ્રીની
મને દૂધસાગર જેવા સુદર ધોધના દર્શનથી પણ મારી
તા મટી નહિ દ્રેન ધીરેધીરે ચાલતી હતી, ચોમેર
। કુગર મારી નજરે પડતા હતા પણ એ કુગરની તળેટીએ
નજરે પડતો પ્રદેશ મારી તરફ હિદાસીનતાથી જોતો
વો જ મને બાસ થયો હું મનમા બોલ્યો “હે માતા
મે! ઘણાખરા સગાસબ ધીઓથી તરછોડાએલો હું તારો
હું સગાસબ ધીઓએ બલે આશ્રય ન દીધો પણ તું
કને ક્યાંક ખૂણેખાયરે પણ મને આશ્રય આપ્યા વગર
નથી પણ મા! માગ જેવા કમનસીબ બાળકે તારો
કા પાત્રવો? એકથી વધુ વેળા મારી ઉન્નતિને ખાતર
મેં દુઃખ મેલ્યો પણ માડી, મારા મનોમથ પૂરા ન થતા

કાળુ મોઢું લઈ તારો જ આશ્રય શોધતા પાછું આવવું પડ્યું- હવે આ વેળા ને સફળ નહિ થાઉં તો તને મોઢું નહિ બતાવું એવો મેં નિશ્ચય કર્યો છે. હે મા' તારા ઉપર મારો અગાધ પ્રેમ છે તું 'સર્વસહા' કહેવાય છે તારા નામ પ્રમાણે તું મારા બધા અપરાધ ગણી જઈશ એવી મારી ખાત્રી છે. પણ આ વખતે ને હું સફળ ન થાઉં તો ફરી તારું દર્શન ન પામું એવું કરજે અને હે માતા ! મારા આ નિશ્ચયને ચળવા દઈશ નહિ "

તા ૩ જી ડીસેમ્બર ૧૮૯૯ ને રોજ મળસ્કે ચાર વાગ્યાને સુમારે ટ્રેન પૂણા સ્ટેશને આવી એક ટાગો ભાડે કરી હું ગસ્તેની પેઠામાં ગયો ત્યાં ખૂબ શોધ કર્યા પછી શ્રી અનંત રામકૃષ્ણ રેડકરનું ઘર જડ્યું તેમણે મારો સારી પેઠે આદર-સત્કાર કર્યો બીજે કે ત્રીજે દિવસે તેઓ અને તેમની પડોશમાં રહેતા શ્રી નારાયણુરાવ વદેને ઘેર લઈ ગયા. શ્રી રેડકરે હું ગોવાથી આવ્યો છું વિગેરે હકીકત નારાયણુગવને જણાવી એટલે નારાયણુગવ કહે 'આ ઘેસપીઉ ગોવંદ બાણુને અહીં શું કામ લાવ્યા ? પૂણામાં આનો ઉપયોગ શો ?' મારી તરફ વળીને કહે 'જો જો મોઢું લગાડતા, હું તો મરકરીમાં કહું છું' મેં કહ્યું 'મને જરાય ખોટું લાગે એમ નથી જીવ્યાદાદા બક્ષી, લખ્યાદાદા લાડ, વિગેરે પુરુષો ઘેસપીઉ જ હતા કે બીજા કોઈ ? તમે આ પૂણાવાસીઓના સહવાસમાં રહીને એ બધાને ભૂલી ગયા હો અને એથી કદાચ ઘેસથી પણ કે ટાળ્યા હો તો ભલે' આ જવાબ મળતાની સાથે જ નારાયણુરાવ ચૂપ થઈ ગયા એ પછી એકાદ બે વખત હું તેમને ઘેર ગયો હોઈશ ત્યારે તેમના છોકરાઓ માઈ નામ પૂછતા અને

હું જવાબ દેતો કે 'અદર જમને એમ કહો કે પેલા ઘે સપીડિ ગોવધ/આણુ આવેલ છે' છોકરાઓ આ જ શબ્દો નારાયણરાવને કહેતા હેવટે એક દિવસ નારાયણરાવે મને કહ્યું 'મહેરબાની કરીને હવે ફરીવાર એ બોલ ઉચ્ચારશો નહિ દરેક વેળા ફરી ફરી એ બોલ કહીને તમે મારા પર વેર વાળો છો શુ? તમને ઘે સપીડિ કહ્યા એથી ખોટું લાગ્યું હોય તો હું તમારી ક્ષમા માગુ છું'

પૂણે આવવામા મારો ખાસ હેતુ તો એ જ હતો કે દિવસ કારકુતનું કે એવું જ બીજું કઈ કામ કરી નિર્વાહ કરવો અને કોઈ શાસ્ત્રી પાસે ગ્હી સંસ્કૃત વિદ્યાભ્યાસ કરવો. શ્રી. રેડકરને મેં મારો જિદ્દ જણાવ્યો તેમણે મારે સાહેબ એવું કઈ કામ શોધવા પોતે તેમ જ લાગતાવળગતાઓ માગ્ધત પુષ્કળ પ્રયાસ કર્યો પણ ફેલ્ટ મેં પોતે પણ સુધાગક' પત્રની ઓફિસમા તથા બીજી જગ્યાએ ખૂબ આટા ખાધા, પણ ક્યાયે ઘાટ બેઠો નહિ 'હવે શુ કરવું' એ મવાલ ઉભો થયો. શ્રી. રેડકર કહે 'પોલીસ ખાતામા મારી સારી ઝોળખાણુ છે ત્યા નોકરી જોઈતી હોય તો બલામણુ કર' પણ પોલીસ ખાતા તરફ તો મને ખૂબ તિરસ્કાર, તેથી મેં જવાબ આપ્યો કે 'પોલીસમા રહેવા કરતા તો ભૂખે મરવું' સાહે' વળી આ ખાતામા રહીને સંસ્કૃત શીખવાનો હેતુ પાર પડે એમ પણ નહોતું

આઠ દસ દિવસમા મને ખગર પડી કે દા. ભાડારકર પૂણામા જ રહે છે એક દિવસ બપોરે એક ચિઠ્ઠી લખી સાથે લખ તેમને બગલે ગયો આ ચિઠ્ઠીમા મેં શુ શુ લખેલું તે મને અત્યારે માદ નથી પણ 'હું ગોવાથી વિદ્યાભ્યાસને માટે

અહીં આવ્યો છું અને આપના દર્શનની અભિલાષા છે, એવી મતલબની ચિઠ્ઠી હતી એમ માનું છું ચિઠ્ઠામા છેવટે

પ્રભૂ તુહી સુખામૃતાચે ડોહો ।

हणोंनि आहों आपुलिया स्वेच्छा बोलावो लाहों ।

येथही जरी सलगी करू बिहों ।

तरी निवों कै पा ?

‘હે પ્રભુ’ તમે તો સુખામૃતના નિધિ છો તેથી હું તમારી પાસેથી ચાહું તેટલી ઠંડક પામું તમારી આગળ હેત કગ્તા પણ ડર તો પછી ક્યા જમને ઠરે?’ આ યાનેશ્વરીના નવમા અધ્યાયની પાંચમી ઓરી લખી હતી ડા બાડાગરે ચિઠ્ઠી વાચીને તગ્ત મને અદર બોલાવ્યો અને કહ્યું કે ‘તમે ગોવાના હોવાનું જણાવો છો તો પછી મરાઠી આવું શુદ્ધ કયાથી લખી શકો છો?’ મેં જવાબ આપ્યો ‘ગોવામા ભાગ જેટલું શુદ્ધ લખનારા ઘણા નીકળે’ મેં તેમને ‘પથ્યબોધ’ વગેરે માસિક અને બીજાં વર્તમાનપત્રોની વાત કહી આ ઉપરથી તેઓ બોલ્યા કે ‘ગોવા એટલે સાવ પછાત પ્રાંત એમ અમે માનતા. જાણે કે ગોવા એ મહારાષ્ટ્રનો ભાગ જ નહિ એમ અમને લાગતું પણ તમારા કહેવા પ્રમાણે તો ગોવામા પણ ઠીક ઉત્સાહી જીવાનીઆઓ વસતા જણાય છે’ તેમને મેં મારી બધી હકીકત જણાવી તેમણે કહ્યું ‘એકલું મસ્કૃત શીખતા તમને સાત વર્ષ લાગશે સાત વર્ષે તમે પડિત બનશો. તમારે કંઈ ઘેર મોકલવું પડે એમ ન હોય અને માત્ર વિદ્યાભ્યાસ એ જ હેતુ હોય તો અહીંયા જ તમને મદદ મળી શકશે તે સારૂ નોકરી શોધવાની જરૂર નથી વળા નોકરી કરીને બચવામા ત્રાસ પણ ખૂબ થશે હું મહિને એક એ

રૂપીઆ આપીશ અને અહીં સારસ્વતોની સારી વસ્તી છે તેમની પાસેથી તમને મહિને પાંચ છ રૂપીઆ રહેજે મળી રહેશે' તે દિવસ તેમને લાખી પુરસદ નહોતી એટલે 'ફરી પાછા મળજો' એટલું કહી પોતાને કામે વળગ્યા અને તેમના આ કૃત્સાહ આપનારા ભાપણુથી ખૂબ હિંમત આવી, અને પ્રસન્નચિત્તે હું શ્રી રૈડકરના ઘર તરફ વળ્યો.

ડા. ભાડારકર સાથે જેમ જેમ પરિચય થતો ગયો તેમ તેમ મારે વિષે તેમને સારો મત બધાવા લાગ્યો. થોડા જ વખતમાં પોતે મને એક ચિઠ્ઠી લખી આપી અને પોતાની કૌમુદીની એક પ્રત આપીને નગરકરના વાડામાં આવેલી એક સરકૃત પાઠશાળામાં મને મોકલ્યો. ત્યાંના મુખ્ય અધ્યાપક વાસુદેવશાસ્ત્રી અભ્યકરે મને મહાદેવશાસ્ત્રી જોશીને સોંપ્યો. તેમના હાથ નીચે મેં કૌમુદીનો અભ્યાસ શરૂ કર્યો જે મહિના વહી ગયા પણ કૌમુદીનો અર્થ મને સમજાય જ નહિ પણ એથી હું કદિ નિરાશ ન થયો. માત્ર રઘુવંશનો અર્થ મને ઠીક ઠીક સમજવા લાગ્યો.

શરૂઆતમાં શ્રી રૈડકરે બુધવાર પેઠમાં આવેલી એક વીંશીમાં મારા જન્મવાની જોડવણું કરી હતી શરૂઆતમાં વીંશીવાળો જરા આનાકાની કરવા લાગ્યો. 'તમે સારસ્વત છો માટે તમારે જમીને તમારો અજોડ હાથે દેવો પડશે' ૪૦ ૪૦. પણ ચાર આઠ આના વધુ દેવાનું વચન આપતા જ તેણે બધું પોતે કરી લેવાનું કબૂલ કર્યું. આ વીંશીમાં જન્મવું અને શ્રી રૈડકરને ઘેર રાતે સુવું એવો ક્રમ એક બે આઠવાડીઆ ચાલ્યો. પણ પાઠશાળા બહુ આઘી પડવા લાગ્યાથી તે વધુ વખત ચાલુ રખાય એમ નહોતું. આથી ડા. ભાડારકરે મને પ્રાર્થના-

સમાજમાં રહેવાની જગ્યા અપાવી ત્યા રહીને હું પાઠશાળામાં અભ્યાસ કરવા લાગ્યો.

પ્રાર્થનાસમાજમાં રહેવાથી ઘણા ગૃહસ્થોની મને ઓળખાણ થઇ તેમાં સ્વં માધવરાવ લોટલીકરની સારી ઓળખાણ થઇ. તેમને ઘેર એક એ વખત જમવા પણ મયો ત્યા 'માસિક મનોરજન' વાળા સ્વં કાશીનાથ ચ્યુનાથ મિત્રની મુલાકાત થઇ તેઓ હવાફેર સારૂ પૂછે આવ્યા હતા કેટલાક દિવસ સૂધી અમે પરોઢિયે ઉઢીને ફરવા જતા એક દિવસ યુદ્ધ વિષે વાત નીકળી તે પ્રસંગે તેમણે શ્રી ગોવિંદ નાગચણ કાણે કૃત 'જગદ્ગુરુ ગૌતમયુદ્ધનુ ચગ્ત્રિ' વાચવાની મને ભલામણ કરી. તેમની પોતાની પામે આ પુસ્તક નહોતુ પણ તે તેમની મારફત મે મેળવ્યુ અને તે હું વાચી ગયો સર એડવિન આનોલ્ડના 'લાઇટ ઓફ એશિયા' નુ આ ભાષાતર હતુ મૂળ પુસ્તક કાવ્યમાં હોવાથી તે સ પૂર્ણ વિશ્વસનીય ન જ કહેવાય, તથાપિ તે એટલા તો પ્રેમભાવથી લખાયુ છે કે વાચતી વખતે વાચકનુ ચિત્ત તેમાં લીન થયા વગર મહેતુ નથી ઇંગ્લડ અને અમેરિકામાં આ ગ્રંથની પચાસ ઉપર આવૃત્તિઓ નીકળી ચૂકી છે કાણેનુ ભાષાતર મને મૂળ ગ્રંથના જેટલુ ઉત્તમ ન લાગ્યુ તો પણ તે વખતે એ મને એટલુ તો ગમી ગયુ કે તેમાંના કેટલાક ભાગ મેં રીફરીને વાંચ્યા આ ભાષાતર તે કાળે માત્ર મુખ્ય ધર્મપુસ્તક થઇ પડયુ આમાંથી કેટલોક ભાગ વાચતી વખતે ઘણીવાર મારો ઠઠ ભરાઇ આવતો અને આખમાંથી અવિરત આસુ વહેતા તે હું જૂલ્યો નથી જ્યારે જ્યારે મારૂ મન ઉદાસ થાય ત્યારે ત્યારે આ પુસ્તકનું અધ્યયન કરવાનો મે રિવાજ રાખ્યો.

કપડાલતામા અને વીશીના ખર્ચમા મારી પાસેની તમામ પૂજા ખલાસ થઇ ડા લાડે દસ રૂપિયા મોકલ્યા, એટલા ઉપર ફેબ્રુઆરી સૂધી મે માડમાડ ચલાવ્યુ હવે આગળ શુ કરવું ? ડા બાડારકરે કંઈક સગવડ કરી આપવાનુ કહ્યું હતુ, પણ એમા કશુ ચોક્કસ નહોતું અને આ વાતનો નિકાલ ક્યાંવગર તો હવે કોઈ વાતે રડે એમ નહોતું એમ મે જોયુ છેવટે તેમને એકવાગ રૂપિય શબ્દોમા પૂછવુ એવો મે નિશ્ચય કર્યો. પણ એટલામા (ફેબ્રુઆરીમા) તેઓ માદા પડ્યા, અને એવી માદગી દગમ્યાન આવા સવાલનુ નિરાકરણ માગવાનુ મને રુચ્યુ નહિ તો પણ એકવાગ તો વાતવાતમા આ બાબત મે તેમને કાને નાખી હોવી જોઈએ તેઓ માદગીમાથી ઉઠ્યા પછી તા ૨૫ મી ફેબ્રુઆરી ૧૯૦૦ ને રોજ તેમને ઘેર હુ તેમને મળવા ગયો તેઓ કોઈ કોઈ વાર મને જમવા બોલાવતા પણ તેમનો બ ગલો શહેરથી ખૂબ દૂર હોવાથી હુ ક્વચિત્ જ જતો કોઈ વાગ તો વળી રાતે જમી તેમને ત્યા જ સૂઈ ગહેતો અને સવારે ઉઠી શહેરમા પાછો આવતો ઉપર કહેલો દિવસે હુ તેમને ત્યા જ રાત રહ્યો.

બીજે દિવસ સવારે મે તેમની પાસે વાત કાઢી અને ‘મારે મારા નિર્વાહનુ હવે કેમ કરવુ ?’ એમ પૂછ્યુ તેમણે કહ્યું કે ‘જે તમે પ્રાર્થનાસમાજના સભ્ય થાઓ તો સમાજ તરફથી અમે તમને મદદ કરીશુ એ સિવાય અમારી તરફથી કંઈ મદદ બની શકે એમ નથી’ મારે બુદ્ધિમંતો અભ્યાસ કરવો છે, એ વાત હુ તેમને સરઆતથી જ કહેતો આવ્યો હતો એક દિવસ હુ તેમની બાડીમા તેમની સાથે બેસીને જતો હતો ત્યારે મારી વાત કાઢીને તેમણે પોતાના વડીલ પુત્ર

(સ્વ. પ્રો. શ્રીધરપત બાડારકર) ને કહ્યું ‘આમને યુદ્ધ થવું છે.’ મેં કહ્યું ‘યુદ્ધ થવાની યોગ્યતા મારામા કયાથી ? આપ સરખાના ાચખોમા મારી ગણના થવી પણ મુશ્કેલ છે.’ આ વાતચીત અમારા બન્ને વચ્ચે બારે ગેરસમજનું કારણ થઈ પડી મને લાગ્યું કે બૌદ્ધધર્મના અભ્યાસમા તેઓ મને ખૂબ મદદ કરશે તેમને લાગ્યું કે હું તેમનો શિષ્ય એટલે પ્રાર્થનાસમાજનો સભાસદ થવા તૈયાર હતો. પણ મારા કહેવાની મતલબ એવી નહોતી મારૂં બોલવું તો સામાન્ય વિવેકની દૃષ્ટિનું હતું. યુદ્ધ અગર યુદ્ધના શિષ્ય થવું એ અત્યારની સ્થિતિમા મંભવિત નથી, સરકૃત ભાષાનું થોડું ઘણું જ્ઞાન મેળવી તેમના (બાડારકરના) શિષ્યમા મારી ગણના થાય એવો બનું તો પણ ખસ છે, એવો મારા કહેવાનો ઉદ્દેશ હતો. આમા પ્રાર્થનાસમાજનો કશો સબંધ જ નહોતો. ગમે તેમ હો, પણ તેમની ગેરસમજ થઈ ખરી તેમણે કહ્યું કે ‘આટલા દિવસ તમે પ્રાર્થનાસમાજના સભાસદ થશો એમ મને લાગ્યા જ કરવું અત્યારે મદદ કરીને આગળ ઉપર પ્રાર્થનાસમાજના ધર્મોપદેશકનું તમને કામ આપવું એવી મારી ઇચ્છા હતી.’

મેં કહ્યું ‘પ્રાર્થનાસમાજના ધણાખરા સિદ્ધાંતો મને પસંદ છે હું જાતિભેદમા માનતો નથી બાળલક્ષ ખૂબ છે એ વિષે મારી ક્યારની ખાતરી થઈ ચૂકી છે તથાપિ યુદ્ધધર્મનું પૂરું જ્ઞાન મેળવ્યા સિવાય હું કોઈ પણ સરસ્થાનો સભાસદ થવા ઇચ્છતો નથી એકલો બૌદ્ધધર્મ જ મનુષ્યમાત્રની ઉન્નતિનું ખરૂં સાધન છે એમ હાલ તો હું માનું છું.’

‘આ તમે કયા આધારે કહો છો ? તમે બૌદ્ધધર્મ વિષે જાણો છો ?’

‘જગતચરુ યુદ્ધનુ ચરિત્ર મે’ વાચ્યુ છે અને તે ઉપરથી ‘યુદ્ધના વિચારો અને તેનો એક દર ધર્મ એ જ મનુષ્યજાતિને ખરા કલ્યાણકારી નીવડશે એમ મને લાગે છે’

‘અરે પેલુ કાણેનું લખેલું પુસ્તક હું જાણું છું, એ તો એક અંગ્રેજી અથવા તરજુમો છે મૂળમાં છે તેનું ચાર આની પણ અંગ્રેજીમાં ઉતાર્યું નથી અને અંગ્રેજીનું ચાગ આની પણ મરાઠી ભાષાતરમાં નથી આવ્યું ! આવા આ અથવા આધારે તમે યુદ્ધધર્મ વિષે હું આમ માનુ છું અને તેમ માનુ છું એમ કહો છો ?’

‘યુદ્ધધર્મ’ વિષે હું કશું જ જાણતો નથી એ હું કબૂલ કરું છું, પણ આપના કહેવા પ્રમાણે મરાઠીમાં ઉતરેલો મૂળનો સોળમો ભાગ પણ જો આટલો ચિત્તવેધક છે તો પછી મૂળ અથ કેટલો સુંદર હોવો જોઈએ એ કલ્પનાથી જ સગજનું જોઈએ આથી તો મૂળ અથનો અભ્યાસ કરવાનો મારો વિશ્વાસ દૃઢતર થાય છે’

‘અરે, પણ યુદ્ધધર્મનો આપણા દેશને શો ઉપયોગ ? વળી આ દેશમાં યુદ્ધધર્મનું જ્ઞાન મેળવવું પણ મુશ્કેલ છે, એને સાફ તો તમારે નેપાળ કે સિક્કીન જવું પડશે !’

‘આપણા દેશને તેનો ઉપયોગ હો અમર ન હો, મારા જીવનને તેનો ઘણો ઉપયોગ છે એમ મારી ખાત્રી થઈ છે. નેપાળ કે સિક્કીન જવાને હું તૈયાર છું’

‘પણ ત્યાં તમારે બિલ્લુ બનવું પડશે !’

‘બલે ગમે તેટલા કષ્ટ સોસવા પડે, મને તેની ફિકર નથી યુદ્ધધર્મનું જ્ઞાન મેળવવું એ માફ જીવનકર્તાબ છે એમ હું સમજુ છું’

ધણીવાર સૂધી આ સવાદ ચાલ્યો પણ તેનું કશું પરિણામ ન આવ્યું અમે એક બીજાના મનનું સમાધાન શક્યા નહિ હવે પૂણામાં પડી રહેવામાં કંઈ જ સાગ એ વિષે મારા મનને શકા ન રહી પણ 'જવું કયા ?' પ્રશ્ન હતો જ સિદ્ધાન જવું કે નેપાળ ? સિદ્ધાનની બીજી રીતગિવાજ સર્વ કંઈ વિચિત્ર હશે વળી દક્ષિણ તરફની કાંઈ વિભાષાઓનો મને ખિલકુલ પરિચય નહિ આ સ્થિતિ સિદ્ધાન જવાની કલ્પના સરખી અશક્ય લાગી ને જવું પણ કાંઈ ઓછું કંપડ નહોતું ઉત્તર હિન્દુસ્તાન ભાષાઓ પણ મને નહોતી આવડતી પણ મહેનત કરી આવડે એમ હતી ઉપરાંત કાશી સૂધી તો દક્ષિણીઓની વાત પણ હોય એટલે ત્યાં સૂધી તો ભાષા સબધી ઝાઝી મુશ્કેલી નહિ આવે. ચારેબાજુનો વિચાર કરી મેં ઉત્તર તરફ જવા સંકલ્પ કર્યો હા ભાડારકરની કૌમુદી તેમને પોતે સોંપી તદ્દન જરૂરજોગા કપડા પાસે રાખી બાકીના પ્રાથ સમાજના પઠાવાળા બળવતરાવ પવાગને દબાવી દીધા શ્રી ને પાસેથી બાર રૂપિયા ઉછીના લીધા, બળવતગવ પરાંર માં એ કપડા પીળા રંગારી આણ્યા હતા તે પરિધાન કરી શિખાસૂત્રનો ત્યાગ કરી ગુરુવાર તા ૧ લી માર્ચ ૧૯૨૧ મિતિ માહ વદ અમાવાસ્યા, શકે ૧૮૨૧ ને રોજ રાતે વાગ્યા પછી ઉપડતી ટ્રેનથી મેં પૂણા છોડ્યું.

પૂણામાં મારા શિક્ષણની સગવડ ભલે ન થઈ પણ રહેવાથી મને પુષ્કળ હાથદો થયો હવે પછીનું દેશાટન કરે મારામાં હિંમત આવી વળી ઘણાં સોડોનો સહવાસ થયે અરાઠી બોલવા ચાલવાની રીત વિશેષ સમજાઈ પ્રાથ

સમાજમાં ઉપાસનાને વખતે કરવામાં આવતા કેટલાક ઉપદેશ અને ખૂબ પસંદ પડતા શ્રી કેશવરાવ ગોડબોલે નામના એક ગૃહસ્થ પ્રાર્થનાસમાજના મંત્રી હતા હું પૂણે આવ્યો તે પહેલાં તેમનું મરણ થયું જાન્યુઆરી કે ફેબ્રુઆરી (૧૯૦૦) માં તેમની વરસી હતી આ પ્રસંગે તેમને ઘેર ડા. ભાડારકરે ઉપાસના ચલાવેલી. આ ઉપાસના વખતે હું પણ હાજર હતો આ પ્રસંગે ડા. ભાડારકરે તુકારામ ખુવાના એ અભગ લઈ તે ઉપર વ્યાખ્યાન કર્યું હતું આ એ અભગ અત્યંત વિકટ સંજોગો વચ્ચે પણ મને રિસામાં રૂપ થઈ પડ્યા આ ઉપદેશ જો હું પૂણામાં સાબળવા પામ્યો એ મારો પૂણાની રહેણાંક દરમ્યાન સહુથી મોટો લાભ થયો એમ હું માનું છું વ્યાખ્યાન અત્યારે મને યાદ નથી, પણ ઉપર કહેલા એ અભગ તે નીચેના —

૧

“ક્ષણક્ષણા હાચિ કરાવા વિચાર । તરાવયા પાર ભવસિધુ ॥૧॥
નાશિવત્ત દેહ જાણાર સકલ । આયુષ્ય છાતો કાઠ સાર્વધાન ॥૨॥
સતસમાગમીં ધરૂનિ આવડી । કરાવી તાતડી પરમાર્થી ॥૩॥
તુકા ક્ષણે રહલોર્કીંચ્યા વેન્હારેં । નયે ઢોલે ધુરેં મરૂનિ રાહોં ॥૪॥

૨

આપુલેં સ્વહિત કરાવેં પૈં આર્ધીં । વિચારૂનિ બુદ્ધિ સમાધાન ॥૧॥
નયે મારેં પાહોં વાટ ફિરોનિયા । દુસરા સગિયા સાહકારી ॥૨॥
આપુલિયા વહેં ઘાલાવી હે કાસ । ન યેળેંચિ આસ આગિકાંચી ॥૩॥
તુકા મ્હણે ઘાવી વ્રદારસીં બુઢી । વાસના તે કુઢી સાહનિયાં ॥૪॥

૧ હે છવ ! ભવસિધુ પાર હતરવા સાર ક્ષણોક્ષણ આજ વિચારનું ચિંતન કર કે આ દેહ નારાવડ છે, આ બધું જવાનું છે,

કાળ આયુષ્યને ખાઈ રહ્યો છે સાવધાન થા સતસમાગમ વિષે કશું
કેળવ અને પરમાર્થને વિષે હતાવળ કર તુકો કહે છે કે ધૂમારે
આખો ભરીને દુન્યવી વહેવારમા પડી ન જ રહેલું

૨ બુદ્ધિથી આત્મસમાધાનનો માર્ગ વિચારી લઈને આત્મહિત
પહેલું કરલું અને પાછા વળીવળીને ખીલ મદદગાર સાથીઓની વાટ
જોવી નહિ પોતાને જ બળે દમ્ભર કસવી, પરાધ આરા કામ નહિ
આવે તુકો કહે છે, હે જીવ ! સમસ્ત ફેરી વાસનાઓને પરહરીને
બ્રહ્મરસમા ડૂબકી લગાવ

પૂજાથી ગ્વાલીઅર

જે દિવસ મેં પૂજા છોડ્યું તે રાત અમાવાસ્યાની હતી એ હું આગલા પ્રકરણમાં કહી ગયો. ઘોડ મનમાં તરફ જતી ગાડી પકડવા સારું હતું રાતે બાર વાગે પ્રાર્થનાસમાજમાંથી સ્ટેશને જવા નિકળ્યો. મારા અંતરમાં ચોમેર નિરાશાનો ગાઢ અંધકાર છવાયો હતો. પણ તે રાત્રે આકાશમાં વાદળા ન હોવાને લીધે ચમકતા તારાઓની માફક તેમાં ક્યાંકે ક્યાંક એકાદ આશાજનક વિચાર નહોતો ચમકતો એમ નહિ. આ હું બચ કર સાહસ ખેડી રહ્યો છું એનું મને જ્ઞાન હતું. અને તેમાં સફળતા મળવી બહુ કઠણ છે એની પણ મને ખબર હતી તો પણ દૃઢ નિશ્ચયપૂર્વક ઉદ્યમ કરવાથી આ જ જન્મમાં બુદ્ધિમંતું ચોકુંધણું પણ જ્ઞાન મેળવી શકીશ જ શકીશ એમ પણ લાગતું ગમે તેમ હો. પણ મારું સાહસ કેવળ સ્વાર્થનું—ચોર ધાડપાડુઓના સાહસ જેવું—તો નથી જ એ વિચારે મારા મનને ખૂબ શાંતિ આપી. આ પ્રયત્નમાં સફળતા મળતા મરણ આવે તો પણ વાધો નહિ, કારણ બની શકે તેમ હતું તે બધું હું કરી છુટ્યો—મારું કર્તવ્ય મેં બજાવ્યું—એટલું તો હું કહી જ શકીશ, અને તેથી મરણપાણે મને એક પ્રકારની શાંતિ જ મળશે, એમ પણ મને લાગ્યું.

ધોડ છોડ્યા પછી ઇન્દુર જનારા કેટલાક વિદ્યાર્થીએ સાથ થયો તેઓ મને ઇન્દુર સુધી સાચવી લઇ ગયા ઇન્દુર તેઓ વીશીમા ઉતર્યા હતા, ત્યાં જ હું પણ ઉતર્યો મ પાસેની બધી પૂજા એક બે દિવસમા જ ખૂટી ગઇ. ભીખ માગવાનો વખત પ્રત્યક્ષ આવી લાગ્યો પણ અ પગલા મુલકમા ભીખ પણ કોણ આપે? એક બે ટેકાણે ૯ માગી પણ કંઇ વળ્યું નહિ છેવટે વાગળે કરીને રાજના મોટા અમલદાર અહીં રહેતા હતા તેમની પાસે ગયો સવા વખત હતો ૩ ભરેલી રત્નઘની બડી ચડાવીને સાહેબજી દિવાનખાનામા હુકો ગગડાવતી બેઠી હતી હાથના હુક તો હું પગિચિત હતો પણ આવો બાદશાહી હુકો જેવ તક આજ સુધી મળી નહોતી એની એ ખ્યાલી જેવડી ચદ જનમ કિપર પથગએક્કી સાપના ગૂચળા જેની લાખી ન એ રૂપે જડેલ ડોયો, વિગેરે ઠાઠ બેઠને હું ચકિત થયો એ નવાઈ નહિ પણ એની બનાવટની શોષમા ઝાઝૂ ન રોડ મે ગવસાહેબ આગળ હાથ લખાવ્યો એક તો રાવસા હુકો પીવાના કામમા રોકાએલા હતા તેમા અધૂરામા એક કારકુન ઓપ્રીસનુ કંઈક કામ લઇને આવ્યો ત્યાં મારી સાથે વાત કરવાની તેમને પ્રસન્ન જ ક્યાથી હોય? તે એક બીજા કારકુનને ખૂસ મારી મને ચાર આનાના પૈસા આ ફગાવ્યુ આ ચાર આના હોદ્દકરશાઇ હતા કે અગ્રેજી તે અત્યારે યાદ નથી ગવસાહેબે કશી પૂછપરછ ન કરતા આના ચૂકવી મને વદાય કર્યો તેનો મને એકરીતે આનંદ થયો કારણ ક્યાથી આવો છો, ક્યા જવુ છે, પરપયા છો કે ન ઈં ૦ ઈં ૦ અણુગમતા સવાલોના જવાબ આપવામાથી હું બચ

ધન્વંતરી ઉજ્જન જતી માડીનું રેલભાડુ છ કે સાત આના જેટલું બેસતું વાગળે સાહેબના ચાર આના અને મારી પામે જે કંઈ બાકી હતું તે બધું મળીને જેમતેમ ટીકીટ જેટલો મેળ થઈ ગયો. સાજની વેળાએ ઉજ્જન પહોંચ્યો. હવે ઉતરવું ક્યા એ સવાલ હતો. હું જત્રાળું હોઈશ એમ માનીને ત્યાના લોકોએ રામભટ નામના એક ગોરનું ઘર મને ચીંધ્યું. સાકડી ગલીકુચીઓમા આથડતા ભટકતા છેવટ રામભટના ઘરનો પતો મેળવ્યો. ભટજી ઘેર નહોતા, પણ માડ પોટકું મૂકવાની કાંઈએ ના ન પાડી શહેરમા નળની સગવડ નહોતી તેમા વળી આ વર્ષે મેઘરાજની અવકૃપા હોવાથી નદી સૂકાઈ ગઈ હતી અહીં ત્યાં ખાડાખાળોચિયામા પાણી હતું પણ તે એટલું તો મહુ થઈ ગયું હતું કે તેમા એક જાતના જ તુ સ્પષ્ટ તગતા દેખાઈ આવતા હતા. નદીપર જઈ હાથપગ ધોમા પણ આ પાણી પીવું કંઈ રીતે એ મૂઝવણમા પડ્યો. એક બે જણને પૂછ્યું કે આ પાણી સિવાય પીવા માટે બીજું પાણી મળી શકે એમ હતું કે નહિ પણ તેમની પાસેથી નકારમા જ જવામ મળવાથી નિરૂપાયે પચિયાને છેડેથી ગાળીને એ જ પાણી પીધું ! આતુ ફળ એ આવ્યું કે આખી રાત ઉંઘ ન આવી અને દસ બાર વખત જાગરૂ જવું પડ્યું.

બીજે દિવસ રામભટજીના ઘરમા રહેતા એક દ્રાવિડ વિદ્યાર્થીએ મને પૂછ્યું ‘તમારે ભિક્ષાએ આવવું છે ?’ મે જવાબ આપ્યો ‘હું આવત પણ મારી તખીયત ઠીક નથી.’ આથી તેણે ચાર ઘર વધારે ફરી અમારે બનેને ચામ એટલી ભિક્ષા માગી આણી. પણ તે દિવસ તો મારાથી પૂરું ખવાયું જ નહિ તેના આગ્રહને લીધે મે ફક્ત એક બે રાટલી અને

કોળીઓ ભાત ખાધા બીજા બાળુએ જાનરતુ મ્હો જોવાને
પ્રસંગ ઉપરાઉપર આવવા લાગ્યો હવે કોલેરા થઈ અહીં
અત આવશે કે શું એમ પણ લાગ્યું

રામભટના ઘર આગળ એક નાનુંસરખું દવાખાનું હતું
ત્યાં જોગજોગ કરીને કોઈ દાકતર રહેતા હતા તેમની પાસે
ગયો તેમણે દવા આપી તેથી ઠીક થાયદો થયો, પણ ચોખ્ખું
પાણી ક્યાં ન મળે જોગજોગે શ્રી કેળકર (માધવ સ્કુલન
એક શિક્ષક) ને મારી વાત કરી આ ગૃહસ્થ સાંજે મ-
સ્તામા મળ્યા 'સવારે જોગજોગને મળેલા તે તમે જ કે ?
એમ તેમણે મને પૂછ્યું મેં 'હા' કહ્યું એટલે તે બોલ્યા
'રામભટજીને ત્યાં તમને ખૂબ અગવડ પડશે, કાલ તમે મા-
ઘેર આવજો' તેમનું આ નોતડું મેં વધાવી લીધું શ્રી કેળકર
ઘેર બધી સગવડ હતી પીવાનું પાણી એક ચોખ્ખા કુવામાં
આવતું આથી મારી તબીબત એક બે દિવસમાં સુધરવ
લાગી શ્રી કેળકરે માધવ કોલેજના કેટલાક પ્રોફેસરો સાથે
મારી ઝોળખાણ પણ કરાવી આ બધાએ ઉધરાણું કરી મં-
જવાલીઅરની ટીકીટ અને વાટખરચી જોટલો જોગ કરી દીધો

ઉજ્જનથી નીકળ્યો તે રસ્તે જાસીમાં બે દિવસ ગાળ્યા
જાસીને સ્ટેશને એક કરાડો બ્રાહ્મણ ગાડીવાળો મળ્યો તે
પોતાની ગાડીમાં બેસાડીને મને તેને ઘેર લઈ ગયો તેના ઘરમાં
એક વિધવા બાઈ રહેતી હતી તેને કાંઈ પૈસા આપવાનું
કરાવી તેણે મારી જમવાની એકવણ કરી આપી. ઉજ્જનમાં મં-
જાગૂ પડેલું હાથધોણું અહીં પાછું શરૂ થયું આ રોજે મં-
જાન બેજાગ કરી મૂક્યો જાસી સહેર પણ આખું જોવા મળ્યું

નહિ ઝાસીથી નીકળી ધણુંખરૂં ૧૨ મી માથાં ના અરસામા
હું જ્વાલીઅર પહોંચ્યો ત્યાં દા. લેલેને ઘેર ઉતર્યો બીજો
દિવસ દા દારકાનાથ શ કર વાગળેને મળવા ગયો પહેલા તો
તેમણે મારો સત્કાર ન કર્યો પરંતુ હું મૂળ સારસ્વત બ્રાહ્મણ
હું એમ જ્યારે તેમણે જાણ્યું ત્યારે પોતાને જ ઘેર આવીને
રહેવાનો તેમણે મને આમંત્રણ કર્યો પણ તેમના ધરમા જગ્યાની
સકડાશને લીધે અને તેમના ધરના ઐરા ઉત્તર હિન્દુસ્તાનના
રિવાજ મુજબ પડદાનશીન હોવાને લીધે મને ઇલાયદી જગ્યા મળે
તો વધારે ઠીક એમ મે તેમને જણાવ્યું તેમણે પડોશમા જ
એક ઉમરાવના બગીચાની પાછલી બાજુની ઓરડી મને અપાવી
અહીં મે છ મહિના ગાળ્યા.

જ્વાલીઅર પહોંચ્યો ત્યારે મારી તખીયત બગડેલી જ
હતી દા વાગળેએ દવા કરીને એક અઠવાડિયામા મને સાજો
કર્યો હવે મે 'મારો વિચાર કાશી જવાનો છે' એમ તેમને
જણાવ્યું. તેમણે કહ્યું 'ઉનાળાના દિવસ છે, તમને ખૂબ ત્રાસ
થશે ઉનાળો પૂરો થાય પછી જજો' મને તેમનું કહેવું યોગ્ય
લાગ્યું જ્વાલીઅરનો ઉનાળો પણ કંઈ જોવો તેવો નહોતો.
બાર વાગ્યા કે ધર બહાર નીકળવાની વાત ન કરવી. વળી
કોઈ કોઈ વાર તો એવો ગરમ પવન ફૂકે ફૂકે રાત આખી ડીલ
બધુ લાલ લાલ થાય અને પણ વાર પણ ઉંઘ ન આવે
એકવાર આવી ગરમીને લીધે મને સખત તાવ બરાયો બે ત્રણ
દિવસ પથારીવશ રહેવું પડ્યું દા વાગળેની જ દવાથી તાવ
ગયો અને પાછી તખીયત પહેલા જેવી થઈ.

બીડી પીવાનું બસન એવું તો ચોટ્યું હતું કે અનેક
પ્રયત્નો કર્યા પણ છોડ્યું છૂટે નહિ. હુકકો તો જોવામા હતો.

ત્યારે જ છોડ્યો હતો પણ તેને બદલે બીડી પીવાનું રાખ્યું હતું. જ્વાલીઅરમા બીડી મળતી તો ખરી પણ દા વાગળે સિગરેટ પીતા આમ્તે આસ્તે ધૂંપાનનું વ્યસન ઓછું કરતા કરતા રોજની ત્રણ સિગરેટ પીવા સૂધી હું આવ્યો. પણ જો આ ત્રણ સિગરેટ ન મળી તો જીવ આકુળ ચાકુળ થઈ જતો, દા. વાગળે પણ વચ્ચે વચ્ચે આ વ્યસન છોડવા મને શિષ્યામણુ આપતા પણ માગથી તે કેમેક્યું છૂટે નહિ ગરમીના ત્રાસથી જ્યારે મને તાવ આવ્યો ત્યારે મારા મોઢાની રુચિ ઉડી ગઈ અને બીડી કે સિગરેટ કંઈ જ ન જોઈએ એમ થઈ ગયું વ્યસનમાથી છૂટવાની આ જ તક સર્વોત્તમ છે, એમ જોઈ મોઢાને રુચિ આવે તો પણ ફરી ધૂંપાન ન જ કરવું એવો મે નિશ્ચય કર્યો બીજા અડવાડીઆમા તો આ નિશ્ચય ડગશે કે શું એમ લાગ્યું પણ સદ્ભાગ્યે હું ન જ ચલ્યો છેલ્લા બાર તેર વર્ષમા હું બીડી કે સિગરેટને નથી જ અડ્યો એમ તો નહિ કહું, સિંહોન અને અહ્મદેશમા હતો ત્યારે કવચિત પ્રસંગે એકાદ બે સિગરેટ કે ચિરૂટ પીધી હશે, પણ ત્યાકુનું વ્યસન જે જ્વાલીઅરમા છૂટી ગયું તે ફરી પાછું વળગ્યું નથી.

દા વાગળેને ઘેર જઈ જમવું અને ઓરડીએ જમને બેસવું એટલું જ જોખમદારીનું કામ જ્વાલીઅરમા મારા ઉપર હતું! પણ આમ નવરા બેસી રહેવાનો તો મને મૂળથી જ અણુગમો. કાવ્યસંગ્રહમા છાપેલ મોરોપતના કેટલાય કાવ્યો મે વાંચ્યા દા વાગળેના બાણેજને શીખવવા એક ઍન્જીએટ શિક્ષક આવતા તે પોતે સસ્કૃતનો અભ્યાસ કરતા તેમની પાસેથી કિરાતાળુંનીમના કેટલાક શ્લોકો સમજી લઈ મે મોઢે

કેમી ગ્વાલીઅરની કોલેજમા જઇ ત્યાના શાસ્ત્રીને મને સસ્કૃત શીખવવા મે વિનંતિ કરી પણ તે તેણે સ્વીકારી નહિ તથાપિ આ બાબતમા જાતઉદ્ધમથી જે કેઈ બની શકે એમ હતું તે કરવામા મે બાકી રાખ્યું નહિ

હું કાશી જવા વિષે વાત કાઢું ને દા વાગળે 'જોઈશું' કરીને જવાબ આપે આમ ધણા દિવસ ચાલ્યું છેવટે એક દિવસ તેમણે કહ્યું 'જુઓ, હું તમને મારા નાના ભાઈ જેવા સમજી છું તમે આમ દેશવિદેશ બટકતા ફરી વ્યર્થ આયુષ્ય વીતાડો એ મને જરાય પસંદ નથી તમને મરાઠી સરસ આવડે છે, અને અહીં મારા જેવો કોઈ તમારે માટે પ્રયત્ન કરે તો તમારા જેવાને સારૂ પચીસ ત્રીસ રૂપીઆની નોકરી મળવી મુશ્કેલ નથી. વળી તમે હોશિયાર અને પ્રમાણિક જીવાન હો એટલે પાંચ છ વર્ષમા બસો અહીંસો રૂપીઆ સૂધી પહોંચ્યા વિના નહિ રહો' કેવળ મરાઠી જાણનારા કેટલાક ગૃહસ્થોની આવી ચડતી થયાના કેટલાક દાખલા પણ તેમણે આપ્યા.

પણ તેમની વાત સાંભળી એક પ્રકારના વિસ્મય અને કૌતુક લાગવા ઉપરાંત તેની મારા મન ઉપર ખીજી કશી જ અસર ન થઈ

લગભગ ૭ મહિનાના અનુભવને બાદ દા વાગળેએ માસિક રૂ. ૨૫ થી ૨૦૦ સૂધીની મારી કિંમત કરી એની મને ભારે નવાઈ લાગી 'મે તેમને ચોખ્ખું' કહ્યું કે 'મારી જહેમત પૈસા મેળવવા સારૂ નહિ પણ આત્મવૃદ્ધિને સારૂ છે. પૈસો કમાવા ખાતર મે' ગૃહત્યાગ કે દેશત્યાગ કર્યો નથી' પણ તેમને કોઈ રીતે મારી વાત હૈયે બેસે નહિ તે બોલ્યા 'તમારૂં ખાનપાન જોતા તો તમે કામમના રાગી દેખાઓ છો.

અહીં તો માદેસાજે તમને સલાળી લેનાર હુયે છઉં પણ કાશી જેવા ક્ષેત્રમાં તમારી ઉઠવેઠ કોણુ કરશે ? નોકરી મળે કે ન મળે એટલી જ જો તમારા મનને શકા હોય તો હું તમને તે મળે ત્યાં સુધી મારા પગારમાથી દર મહિને ત્રીસ રૂપીઆ આપવા સ્ટામ્પના કાગળ પર લખી દેવા તૈયાર છું ।” તેમની આ ઉદારતાને સાંઝે તેમનો આભાર માન્યો । મેં કહ્યું ‘હું તમારો ઝાણી છું આ છ મહિના થયા તમે ખરેખર જ મને સગા ભાઈની પેઠે રાખ્યો છે અને અત્યારે પણ એ જ પ્રેમ તમારી પાસે આ બધું કહેવડાવે છે પણ તમારા નાના ભાઈની જિજ્ઞાસા તમ કરવી એ પણ તમારી એક ધરજ નથી શું ? સિંધીયા રાજ્યમાં એકાદી કારકુની કરતા કરતા જ હું છ દગી પૂરી કરે ને મરું એ તમને દીક લાગે છે ? તમે જ્યાં સુધી અહીં બેઠા છો ત્યાં મને કારકુની મળતા તો કેટલી વાર ? પણ આજે સંસ્કૃત શીખવાની મારી ઉઠકટ ધમ્મજા કચડી નાખી અહીં કારકુની સ્વીકારવામાં મારું શું કલ્યાણ થવાનું ? મને મદદ કરવાની જ જો તમારી ધમ્મજા છે તો તે મારા શિક્ષણની બાબતમાં કરો બીજા કશાને સાંઝે મને મદદની અપેક્ષા નથી ’ મારું બોલવું તેમને રુચ્યું નહિ માલમ કરીને મરેઠા જાતિના એક ગૃહસ્થ તેમના મિત્ર હતા તેમની મારફત મારું મન ફેરવાવવાનો પણ તેમણે પ્રયત્ન કરી જોયો પણ મારો સંકલ્પ કોઈ ફેરવી શકે એમ નહોતું છેવટે ધણી નાખુશીપૂર્વક તેમણે મને કાશી જવાની સમતિ આપી એટલું જ નહિ પણ હસ્તેપરહસ્તે મારા શિક્ષણની બાબતમાં મદદ કરવા વચન પણ આપ્યું વળી જો કાશીમાં બરોબર જોઈવળું ન જ થાય તો મારે પાછા જ્વાલીઅર ચાલ્યા આવવું એમ પણ કહી રાખ્યું ।

બી નારાયણુરાવ નામના તાજેર તરફના એક વિદ્યાર્થી ગ્વાલીઅરમાં બી જ્ઞેલ. (વકીલાત) નો અભ્યાસ કરતા હતા, દા વાગળેને ઘેર તે વારવાર આવતા તેથી તેમનો મારો ઠીક પરિચય થયો હતો તે જરા ઉતાવળિયા સ્વભાવના હતા, પણ ખૂબ નિખાલસ દિલના હોઇ દૂક મુદતમાં જ અમારી વચ્ચે માયા થઈ હતી હું કાશી ગયા પછી મારા ખર્ચને માટે દર મહિને ત્રણ રૂપીઆ મોકલવાનું વચન આપી પહેલા ત્રણ રૂપીઆ તેમણે મને અગાઉથી જ આપ્યા દા વાગળેએ ખર્ચને સાર વીસ રૂપીઆ આપ્યા, અને તેમના મિત્ર શ્રી માલપેએ એક રૂપીઆ આપ્યો આ ઉપરાંત દા વાગળેએ ટાઢથી બચવા સાર મને એક ખૂબ જડો કોટ આપ્યો બે શિયાળા સૂધી તે મને ખૂબ કામ આવેલો.

કાશીમાં સન્માગીની માફક રહેવું શક્ય નહોતું કારણ ગ્વાલીઅરના શાસ્ત્રીજીવાએ જેમ મને સંસ્કૃત શીખવવા ના પાડી હતી તેમ કાશીના શાસ્ત્રીઓ પણ કરે એ બીક હતી જ તેથી બી નારાયણુરાવની સલાહથી મારે પાણુ મજોપવીત ધારણ કરીને બ્રાહ્મણ બનવું એવો ઠરાવ કર્યો. પણ શિખા ક્યાથી લાવવી ? પૂણા અને ચોટલી બન્ને એક સાથે જ હોજા હતા ! અતે નારાયણુરાવે જ આ સલાહનો પણ ઉકેલ કર્યો મારે માથે ઇંચ દોઢ ઇંચ જેટલા વાળ વધ્યા હતા જતા જતા પ્રયાગ ઉતરી મારે ક્ષૌર કરાવવું અને તે વખતે માથા ઉપર વચ્ચોવચ ચોટલી પૂરતા થોડા વાળ રખાવી લેવા એમ નક્કી થયું નારાયણુરાવે બે ત્રણ જનોઇએ પણ હું રેશને જવા નીકળ્યો ત્યારે મને આણી આપી પોતે મને રેશને વળાવવા આવેલા ડા વાગળેએ પોતાનો ટાંગો મને

સ્ટેશને મૂકવા મોકલ્યો હતો. ઘેરથી નીકળ્યા કે ઘોડો ચમક્યો, બીજો કોઈ હોય તો અપશુકન ગણી પાછો ફરે પણ હું તો જરાય ગભરાયો નહિ સારે નસીબે નાગચણુરાવ પણ શુકન અપશુકન માનનાગ નહોતા. આગળ જતા તો ઘોડો ખાસો ચાલ્યો અને અમે સુખેથી જ્વાલીઅર સ્ટેશને પહોંચ્યા બી. નાગચણુરાવ અને બીજા એક બે ગૃહસ્થોની રજા લઈ હું ગાડીમાં બેઠો. આ દિવસ સપ્ટેમ્બર (૧૯૦૦) મહિનાની ૧૭ મી તારીખનો હતો એમ સ્મરણ છે.

કાશીયાત્રા

ગ્વાલીઅરથી નીકળ્યો તે બીજે દિવસ પ્રયાગ આવી
પહોંચ્યો. ત્યાં દક્ષણીઓના ગોરને ત્યાં ઉતર્યો આ ગોરદેવતા
સ્વભાવે સારા હતા તેમણે બધી તીરથજાત્રા સવા રૂપીઆમાં
કરાવી દેવાનું કબૂલ કર્યું મુખ્ય વિધિ ક્ષૌર કગવવાની હતી,
બીજે દિવસ હું ગોરદેવની જોડે ન ગમ ઉપર ગયો. ગોરદેવે
એક વાળદ શોધી મને હજમત કરાવવા કહ્યું. છ મહિના
ગ્વાલીઅરમાં ગાળ્યાથી મને સ્હેજસાજ દિન્દુસ્તાની ભાષા
બોલતા આવડ્યું હતું આની ભાષામાં મેં પેલાને માથા વચ્ચે
આશરે ચાર પાંચ ઈંચ ઘેગવાની ચોટથી ગપવા વાળીવાળીને
સમજાવ્યું, પણ ચોટથીને હિન્દીભાષામાં જૂડું જ નામ હોવાથી
તેને મારા બોલવાને મર્મ સમજાયો નહિ. તેણે પોતાના
સ્વદેશી અસ્તરાથી મારા માથાની વચ્ચેવચ્ચે એક બે પટ્ટા
પાડ્યા સહભાગ્યે મને તરત જ શકા આવી તેથી મેં તેને
પૂછ્યું. પેલો તો કહે 'બસ ઠીક હૈ' પણ તેના આ કૃત્યથી
ચોટથી રાખવી લગભગ અશક્ય થઇ પડી આખરે લગભગ
અર્ધા ઈંચ જેટલા ઘેરાવની અને તે પણ બરોબર મધ્યભાગમાં
નહિ એવી ચોટથી ગપી આ કુશળ નાપિતગને પોતાનું કામ
પૂર્ણ કર્યું. પિંડ દેવા વિગેરે તીર્થકૃત્યોની ભાજમડમાં હું બિલકુલ
પડ્યો જ નહિ. ગોરદેવતાને સવા રૂપીઓ મળ્યો એટલે બધું
તેમણે પરભાર્યું સ બાળી લીધું

તારીખ ૨૦ મી સપ્ટેમ્બર ૧૯૦૦ ને રોજ બપોર
ગાડીમા પ્રયાગ (અસ્લાહાબાદ) થી નીકળી રાતે સાડા
કાશી સ્ટેશને પહોંચ્યો. હજુ ઉતરે છુ એટલામા સખારામ
નામના કોઇ એક કોઠણુસ્થ બ્રાહ્મણે મને કહ્યું કે 'આપણે
ચાલો હું તમારી બધી સગવડ કરી આપુ છુ' એટલા
એક સ્થામવર્ણુ ઠીગણા સરખા ખીજ સખારામ બટણ
આવી લાગ્યા તેમણે કહ્યું કે 'તમારા બાપદાદા કાશીયાત્રા
આવ્યા ત્યારે અમારે ધેગ ઉતર્યા હતા હવે તમે આ બામટ
પક્ષે ક્યા પડો છો?' આ પ્રસ્તાવના બાદ આ બે કાળા જે
સખારામો વચ્ચે જે વાગ્યુદ્ધ જામ્યુ તે પછો જ મા બનેને શ
કરવા મે પ્રયત્ન કર્યો મે કહ્યું 'લડો છો શુ કરવા?' અમા
બાપદાદાનો દાખલો જેના ચોપડામા હોય તેણે તે આણુ
દેખાડવો એટલે આવતી કાલે હું તેમને ત્યા રહેવા જઈ
હાલ તો આ (ગિરા) સખારામ બટણ મને પહેલા મળ્યા
એટલે હું તેમને ત્યા જ જવાનો' આટલી વાત થયા પા
હું (ગિરા) સખારામ બટણની સાથે સ્ટેશનની બહાર નીકળ
પેલા શ્યામસુંદર ગોરદેવતા હવે મોટેથી બરાડ પાડી તાડુક
'જા જા, એની જોડે જ જા એ બામટો તારી પાસે જે ક
હશે તે તમામ ખૂચવી લઇ તાર ખૂન કરશે એ ધ્યાન
રાખજો' મે કહ્યું 'મારી પાસે ખૂચવી લે એવુ કશુ છે ના
અને મારૂ ખૂન થાય એનો તો મને જરાય ડર નથી'

તે રાત્રે સ્ટેશન આગળ જ એક નાનીશી એરડીમા
તથા સખારામ ગૌર સૂતા, ખીજ પશુ બે ત્રણ જથ્થુ ત્યા હતા
પશુ મારા મનમા ખૂનની લગીરે આસકા આવી નહિ ૩
માઠ નિદ્રા આવી ગઇ

ખીજે દિવસ પરોઢિયે સખારામ ગોરે મને ઉઠાડ્યો, અને અમે બંને એક એકા (ઘોડાનો ટાંગો) મા બેસી તેને ઘેર ગયા. ગોરદેવતાએ ધરમા એક 'અગવસ્ત્ર' રાખ્યું હતું. બાપ ધણેભાગે શ્વર જાતિની હતી આ બાપ અને તેના બે ત્રણ છોકરા એ બધાની સભાળ ગોરદેવતાને જ કરવી પડતી એટલે કે તેમને ગંભીર સિકંકે કરી જમાડવા પણ ગોરને જ પડતા બાપએ બાગણ ઉઠાડ્યું એટલે ગોરે મેઢી ઉપરની એક ઓરડી મને ઉતારવા આપી.

હાથપગ ઘોષ પરવાર્યો એટલામા ગોરમહારાજની સવારી યાદી કરીને લાવી તેમણે પચકાશીની જત્રાથી માડીને છેક ચાગ પાચ રૂપીઆમા આટોપી લેવાય એવા શ્રાદ્ધ સૂધીની બધી જત્રાઓની ફેરિસ્ત મને સમજાવી. મે કહ્યું 'આ બધાની ઉતાવળ નથી હું તો અહીં ખાસા વરસ બે વરસ રહેવાને ઇગ્દે આવેલ છું એટલે સગવડ મુજબ ગમે ત્યારે આ બધું થઇ શકશે અત્યારે તો મારે એક ગુરુ શોધી તેમની પામે વિદ્યાબ્યાસની શરૂઆત કરવી છે, અને જમવાની શી સગવડ થઇ શકે તેમ છે એ જોવાનું છે' મારી પામંથી કશું ખાટવાની આશા નથી એમ ગોરદેવતાને ખાત્રી થતા જ તેમણે કહ્યું 'તમે શેણવી છો એટલે અહીં ના શેણવીમઠમા તમને આશ્રય મળવો જોઇએ' કાશીમા સારસ્વતના ત્રણ મઠ છે. પણ દુર્ગાધાટ ઉપરના મઠની જ ગોરમહારાજને માહિતી હોવાથી તેમણે મને તે જ મઠમા જવા કહ્યું.

જમ્યા પછી હું ત્યાં જવા નીકળ્યો. વરસાદ ઝીણો ઝીણો વરસતો હતો. દુર્ગાધાટ પૂછતો પૂછતો જતો હતો ત્યાં

એક અનછત્રમા જમનારો બ્રાહ્મણ મળ્યો તેણે કહ્યું 'હું ત્યા જ
જઈ છું તમે મારી સાથે ચાલો ' તે મને સાકડી ગલીમા થઈને
(કાશીમા આવી ગલીએ બહુ છે) લઈ જવા લાગ્યો. મારા
મનમા ઘડીવાર શકા થઈ આવી કે આ માણસ મને લૂટી લેવા
ક્યાક અગોચર જગ્યાએ તો નહિ લઈ જતો હોય. ' ક્યાક
ક્યાક તો તદ્દન અધાર્ આવતું, કેમ જણે અમે એકાદ બાણુમા
થઈને ચાલતા હોઈએ. ' મારી પાસે આના બે આનાથી વધુ
મત્તા નહોતી બાકી બધું સખારામ ગોરને ઘેર પાકીટમા હતું
આ વાત યાદ આવતા 'ડર તો પીછે રહ્યા' એ કહેવત મુજબ
મારો ભય જતો રહ્યો આ અનછત્રવાસી બ્રાહ્મણ મને ગમે
ત્યા લઈ જાય તો પણ મારી પાસેથી તેને કશુંએ મળે એમ
નથી એમ ધારી મુગો મુગો હું તેની પાછળ ચાલ્યો છેવટે
દુર્ગાઘાટ નજીક આવતા મને શેણુવીએનો મઠ ચીધી પેઢો
બીજી તરફ ગયો.

શેણુવીના મઠમા આ વખતે શ્રી ગોવિંદરાવ પાળેકર
નામના એક વયોવૃદ્ધ ગૃહસ્થ રહેતા હતા તેમના દીકરા શ્રી
વામન ગોવિંદ પાળેકર (બેલગામના એક પ્રખ્યાત વકીલ) નું
નામ મેં સાંભળ્યું હતું શ્રી વામનરાવ ગુજરી જવાથી કંઈ
ધરકામ સાર ગોવિંદરાવને કાશીની કેરટમા જવું પડ્યું
ચાલતા જવું અશક્ય હતું તેથી ડોળીમા બેસી કેરટમા ગયા.
પણ પાછા આવતી વખતે રસ્તે વરસાદ પડ્યો અને પરિણામે
ઘેગ આવી માદા પડ્યા તેમને અતિસારનો રોગ લાગૂ પડ્યો
હું જ્યારે મઠમા ગયો ત્યારે તે ખૂબ માદા હતા છતાં મારી
સાથે તેમણે ધણા પ્રેમથી વાત કરી. પોતાની જ ઓરડીમા
રહેવા તેમણે મને આમહ ક્યોં અત્યંત સાકડી ગલીએઆજ

બહાન આલ્યાથી મને એકરીતે નિરાત વળી શેષુવીઓનો મઠ છેક ગંગાકાઠે હોવાથી શ્રી. ગોવિંદરાવની ઝોરડીમાંથી ગંગાને પટ તથા આસપાસનો રમણીય પ્રદેશ સાફ દેખાતો. આ દેખાવથી તેમજ ગોવિંદરાવના ઉત્તેજનકારક શબ્દોથી મારું ચિત્ત પ્રવૃત્તિલત થયું એમાં નવાઈ નથી.

તે જ દિવસ સાંજે સખારામ ગોરને ઘેરથી હું મારો સામાન આ મઠમાં લઈ આવ્યો. કાશીયાત્રા નામની કોચી તરફની એક વિધવા ડોશી આ જ મઠમાં રહેતી તે શ્રી. ગોવિંદરાવને રસોઈ કરી આપતી બીજે દિવસ ગોવિંદરાવે પોતાની પામેનું સીધુંસામાન આપી મારી જમવાની ગોઠવણ કરાવી પોતે માદા હોવાથી લાઘણી કરી મારી અરધા ઈંચ ઘેરાવાની અને એક ઈંચ લંબાઈની ચોટલી જોઈને કાશીયાત્રાને ભારે નવાઈ લાગી. 'મને લાગે છે કે આ બાપત ગોવિંદરાવ પાસે તેણે શરિયાદ પણ કરી હોવી જોઈએ પણ ગોવિંદરાવને આજકાલના સુધારણી સાજ માલમ હોવાથી તેમણે બાપનું સમાધાન કર્યું હશે 'જીવાન છે, દેખાદેખીથી ચોટલી કપાવી નાખી રાખ્યા હશે વાળ ! એમાં શું ચર્ચ થયું ? એટલાથી તે કાંઈ અબ્રાહ્મણ નથી થઈ જતો. આજકાલ ક્યા ચોડા ભોંકે વાળ રાખે છે ? તે બેલગામ તરફના કેટલાક સારસ્વતના નામ-કામ કહે છે, એટલે સારસ્વત જ હશે,' આવી રીતે બાપને શ્રાત કરવા તેમણે પ્રયત્ન કર્યો હશે પણ તેથી કાંઈ બાપનું સમાધાન થયું નહિ તે મારી પત્રાવળી દૂર જ માડે અને મને પોતાના વાસણને અડકવા પણ ન દે સહબાગ્યે મારી જનોઈ વિષે તેના મનમાં શંકા ન આવી કારણ તે તદ્દન નવી હતી.

શેણુવીમઠ નજીક જ પાણીનો નળ હતો. પણ નળ પાણી પીવું એ બધો બોળાવાડો ગણાતો હોવાથી ગોવિંદરા-
ધેર ગગાનું જ પાણી પીવાતું આ ગગાજળે પહેલે જ દિવ
મને પરચો દેખાડ્યો આખી રાત ઉંઘ ન આવી અને પા-
દસ વખત શૌચ જવું પડ્યું બીજો દિવસથી ગગા ઉપર
નાહીને આવતા લોટો ખાલી લઈ આવું અને નળની નજીક
આવતા આસપાસ નજર ફેરવી કોઈ બ્રાહ્મણ જોવામા ન આવ-
કે ઝૂ લોટો ભરી લઈ એવો ક્રમ મેં ગળ્યો હું નળનું પા-
ણીકં છું એવી બાંધને ખખર પડી તો મારૂં જમવાનું ટ-
જવાનું એવી પાકી દહેશત મને હતી. આથી આ વાતની તે
ખબર ન પડે એની મારે ખાસ સલાહ રાખવી પડતી

ગોવિંદગવની સલાહથી કાશીમા સ્થિર થવાનું કેવી રી-
તો કાઢવું એ મેં ઠરાવ્યું. અછત્રમાથી બોજન તો મળે એ
હતું પણ તે સારૂં જવાલીઅરના કોઈ મોટા અમલદારની ચિ-
મેળવવી જોઈએ એમ તેમણે કહ્યું વેદશાસ્ત્રસંપન્ન ગગાધ-
શાસ્ત્રી તેલંગની પાસે સંસ્કૃતનું અધ્યયન કરવું એમ પ-
તેમણે સૂચવ્યું તેમની આ સલાહ મુજબ હું કાશીમા કે-
રીતે રહ્યો એ આ પ્રકરણમા કહેવા બેસતા બહુ લખાણ થ-
તેથી આ પ્રકરણ અહીં આ જ પૂરું કરું છું

કાશીવાસ

કાશીમાં નાનામોટા અનેક અમલદારો છે, પણ તેમાં મુકતદાર એવા તો બે જ છે એક મદ્રાસ તરફના કોઇ વેપારીએ સ્થાપેલું અને બીજું શ્રીમત મહારાજ જગજીરાવ સિંધીઆનું સ્થાપેલું શ્રી જગજીરાવ કાશીયાત્રાએ આવ્યા તે વખતે કાશીમાં વસતા દરેક ખચરવાળા બ્રાહ્મણને સો સો રૂપીઆ દક્ષણા આપવી એવો વિચાર કર્યો પણ કાશીના પંડિતોને આ રુચ્યું નહિ. એકાદ દસમ થી વૈદિકને કે પડ્શાઅસપત્ત પડિતને તેમજ એક સાવ અમલુ બ્રાહ્મણને સરખી જ દક્ષણ મળે એ કાશીવાસી પંડિતમણને પસંદ નહોતું પરિણામે સિંધીઆસરકાર ત્રાસીને બોલ્યા, 'જો આ વાત સહુને પસંદ ન હોય તો દક્ષણા માટે જુદા કાઢેલાં આ છ લાખ રૂપીઆ મમાજીમા પધરાવું છું' અંતે કેટલાક પીઠ ગૃહસ્થો વચમાં પડ્યા અને સિંધીઆ સરકારને એવી સલાહ આપી કે આ રૂપીઆ મમાજીમા પધરાવવા કરતા આ જ રકમમાથી કાશીમાં એક અમલદાર સ્થાપવું આ વાત કબૂલ કરવામાં આવી અને સિંધીઆસરકારે પેશાઓનું બાંધેલું બાલાજીનું મંદિર અગ્નિજ સરકારના તાબામાંથી છોડવી લીધું અને ત્યાં એક અમલદાર સર કર્યું હાલ આ 'બાલાજીનું અમલદાર' કહેવાય છે

બાલાજીના અન્નછત્રમા સાસ્વતોને દાખલ કરે છે ૫
પણ તે માટે ઉપરી અમલદારની મજૂરી મેળવવી પડે
અને મજૂરી મળ્યા પછી પણ સાસ્વતોને બીજી પગત
જમવા બેસવું પડે છે.

બીજો કોઈ ગ્સ્તો ન હોવાથી આ જ અન્નછત્રનો ૨
આશ્રય શોધવો રહ્યો હતો આથી શ્રી ગોવિંદરાવ પાળે
મને જ્વાલીઅરથી અહીંના અમલદાર ઉપર ચિઠ્ઠી મેળવી
છત્રમા જ જમવાની ગોઠવણ કરી લેવા કહ્યું મેં દા. વાગરં
આ બામત લખ્યું પણ તેમણે પોતે કશું લખવાને બ
શ્રી માલપ પાસે કાગળ લખાવ્યો માલપનું કહેવું એમ ૧
કે બાલાજીના અન્નછત્રમા જવાની જરૂર નથી દા. વાગ
ગવરાજ રઘુનાથરાવ ગજવાડેને વાત કરીને તેમના અન્નછત્ર
મારી સગવડ કરવાના છે રાવરાજ રઘુનાથરાવના પિ
દિનકરગાવે બ્રહ્મઘાટ ઉપર કોઈ એક જગ્યાએ પદર બ્રાહ્મણે
એક અન્નછત્ર ગપેલું છે ત્યાં મારી ગોઠવણ થઈ હોત
અનેક કુટોમ્બાથી હું બચી જાત પણ દા. વાગળેનો સ્વક
બારે સરમાળ તેમણે રાવરાજને કહ્યું તો નહિ જ, પણ ૩
ચિઠ્ઠીથી બાલાજીના અન્નછત્રમા મારી જે રહેજે ગોઠવણ ૪
સકી હોત તેટલું પણ તેમણે કર્યું નહિ. આ તરફ હું ના
તેમના કાગળની રાહ જોતો રહ્યો

વિદ્યાભ્યાસની સગવડ તો તાબડતોબ થાય એમ હ
કાશીમા હરકોઈ પડિત પાસે જાઓ, તે કશું લીધા વગર તા
શીખવશે પણ 'થડને જ વળગવું' એ વચન પ્રમાણે સુપ્રસિ
પડિત વેદશાસ્ત્રસપ્ત ગ ગાધરશાસ્ત્રી કને જ અધ્યયન કરવા
મેં નિશ્ચય કર્યો. ગોવિંદરાવને પણ આ વાત ગમી

એક દિવસ બપોરે હું ગંગાધરશાસ્ત્રીનું ઘર શોધવા નીકળ્યો. ફરતા ફરતા તેમના ઘર આગળ પહોંચ્યો જમખડીના કોઇ ઉમરાવ કુટુંબના બાબાસાહેબ નામે બાણીતા એક ગૃહસ્થ કાશીમાં લગભગ એક તપ (દ્વાદશ વર્ષ) થયા રહેતા હતા. તેઓ ગંગાધરશાસ્ત્રી પામે શાસ્ત્રાધ્યયન કરતા તે દિવસ મીમાંસા શાસ્ત્રનો પાઠ સાબળીને શાસ્ત્રીજીને ઘેઘી પાઠગ જ તેઓ પોતાને ઘેર જવા નીકળ્યા હતા વાટમાં મારો એમની જોડે ભેટો થયો. 'ગંગાધરશાસ્ત્રીનું ઘર આ તરફ આવ્યું?' એવો મેં તેમને પ્રશ્ન કર્યો તેમણે જવાબ વાળ્યો,

‘તમારે તેમના ઘરનું શું પ્રયોજન?’

‘મારે સંસ્કૃત ભાષાનું અધ્યયન કરવું છે’

‘તમારો કેટલો અભ્યાસ થયો છે?’

‘મને રઘુના એક બે સર્ગ આવડે છે, એથી વિશેષ કશું નથી આવડતું હવે ‘કૌમુદી’ શરૂ કરવી છે’

આ સાબળીને બાબાસાહેબ વિસ્મિત થઈ બોલ્યા, ‘આ ઉમરે તમે શાસ્ત્ર બાણીને શું કરશો? મને લાગે છે કે તમારી ઉમર લગભગ પચીસ વર્ષની હશે આજ તમે ‘કૌમુદી’ શરૂ કરશો.’ તે તમને કે’દહાડે ખપ આવશે? એના કરતા તમે રેલવેમાં કે બીજે કોઇ ઠેકાણે નોકરી કરશો તો તમને વધારે ઉપયોગી થશે. આ અભ્યાસના છ દેમાં નાહકના ન પડે. મને એનો અનુભવ છે, તેથી જ હું તમને સલાહ આપું છું. સાધારણ રીતે એકાદ શાસ્ત્રનું જ્ઞાન મેળવતા કેટલા વર્ષ લાગે એની પણ તમને ખબર છે કે?’

‘કેટલાક લાગશે વાર?’

‘બલા બાઈ’ કેવળ એક શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરવાને પણ બાર વર્ષ જોઈએ, બાર વર્ષ ! બાર વર્ષ તમે અહીં ગાળવા તૈયાર છો ?

‘બાઈસાહેબ ! બાર વર્ષ એ તો કાંઈ બહુ ન કહેવાય વીસ પચીસ વર્ષ ગાળવા પડે તો પણ હરકત નહિ, પણ સંસ્કૃત ભાષાનું જ્ઞાન તો મેળવવું જ મેળવવું એવો મારો સંકલ્પ છે’

બાઈસાહેબનું આશ્ચર્ય બમણું વધ્યું તેમણે કહ્યું, ‘શી વાત કરો છો’ વીસ વર્ષ ? અરે, વીસ વર્ષ વીત્યા પછી તમને તમારો અભ્યાસ શે ખપે એ વશે ?

મે હસતા હસતા કહ્યું, ‘જુઓ, તમે હિંદુ છો એટલે તમે પુનર્જન્મને તો માનતા જ હશો કેમ ? તમે પુનર્જન્મ માનો છો કે નહિ ?’

‘વાહ, પુનર્જન્મ કેમ ન માનું ? એમાં તે વળી શકા હોય ? પણ અહીં તેનો શો સંબંધ ?’

‘હું જે આટલી મહેનત કરવા માગુ છું તે આ જન્મમાં તેનું ફળ મળે એટલા સારું નથી આ મહેનતનું ફળ મને ખીજા જન્મમાં મળશે. ખીજા જન્મમાં શાસ્ત્રાભ્યાસ સગસ થઈ શકશે કેમ તમને આમ નથી લાગતું ?’

બાઈસાહેબ છેક દગ થઈ ગયા. તેમણે કહ્યું, ‘આવડી તમારી શ્રદ્ધા છે તો જાઓ, પ્રયત્ન કરો. આ સામે દેખાય છે તે જ ગગાધરશાસ્ત્રીનું ઘર’

આમ કહી તે આપ્યા ગયા

કેટલાક ઘર મૂકી આગળ જતા એક બારી આગળ (કાશીમાં ધરતી બારીઓ પૂણાના અસલી ધરોન્દી જેમ જમીન

ર હોય છે) તકીઆને અઢેલીને બેઠેલા એક ગૃહસ્થને
 તેયા તેમની જનોઇ જોતા તે ખાલણ હતા એવુ અનુમાન
 થઇ શક્યુ પણ તેમનો હી ગણો બાધો અને કાળો
 જોઇને તે તેલ ગણુ તરફનો હોય એમ લાગ્યુ વળી
 માણુ તેમનુ મેલુ શહાપૂરી પચિયુ અને બીજી બાજુએ
 તકીઆને અઢેલીને જોસવુ એ જો વાતનો પણ મારા
 મેળ મળે નહિ આ ભટજી ગરીબ બિસ્ફુક હોય તો
 તકીઆને અઢેલીને કેમ જોસે? કાંઈ શ્રીમત હોય તો
 મેલુ પચિયુ કેમ પહેરે? ગમે તે હો, પણ એમને
 રશાસ્ત્રીનુ ઘર પૂછવામા થુ વાધો? મગદી આવડતુ હશે
 વાળ આપશે આવો વિચાર કરી મે કહ્યુ. 'આટલામા
 ગગાધરશાસ્ત્રી તેલગ રહે છે ને?'

‘તમારે તેમનુ થુ કામ છે?’

‘મારે તેમને મળવુ છે’

ત્યારે અદગ આવો’ એમ તે જોલ્યા

અંદર જઇને જોઈં છું તો સફેદ પળાઆ આવેલા કેટલાક
 પોતપોતાની પોથીઓ છોડીને તેમની સામે જોડા હતા!
 તે જ ગગાધરશાસ્ત્રી, એમ લગભગ મારી ખાત્રી થઈ.
 પ્રભુમ કરી હુ એકકોરે જઈ જોઠા

તેમણે કહ્યું, ‘તમારે થુ કામ છે?’

મારે શાસ્ત્રાભ્યાસ કરવો છે તેથી આપની પાસે
 છુ’

પણ તમારે ક્યુ શાસ્ત્ર શીખવુ છે? ન્યાય કે વ્યાકરણ?’
 ખાસ તો મારે ન્યાયશાસ્ત્ર શીખવુ છે પણ પહેલા
 ! પણ હું શીખવા ઇચ્છુ છુ.’

‘તમારે ન્યાય શીખવો હોય તો હું એક સરસ પડિત જોડે તમને મેળવી આપુ હું પોતે વૈયાકરણી હોવાથી મને ન્યાયશાસ્ત્રનું જોધએ તેવું જ્ઞાન નથી’

‘આપને જેટલું આવડતું હશે તેટલું મારે માટે બહુ છે કારણ હું તો સંસ્કૃત રૂપાવલી શીખનારો વિદ્યાર્થી છું’

‘તમે શ્રી એક વાગ મને મળજો એટલે તમારા અભ્યાસનો વિચાર કરશું હાલ તો તમારા ખાવાપીવાની ગોઠવણ પાછળ લાગો’

આટલું કહી તેમણે મને ગળ આપી આ જ વખતે તેમના મોટા પુત્ર ધુડિગજશાસ્ત્રીની ઝોળખાણ થઈ

હવે જન્મવાની ગોઠવણ શી શોધવી એની શિક્ષકમાં હું પડ્યો. દા. વાગજેને શ્રી એક વાર કાગળ લખ્યો અને જવાબની ગહ જોતો ખેડો. એટલામાં ગોવિંદરાવ પાળેકરનો મદવાડ વધી ગયો. તેમની ઇચ્છાથી તેમના પૌત્રને તાર કર્યો ત્રણ ચાર દિવસમાં તેમના પૌત્ર, પરાડકર કરીને એક મિત્ર વિદ્યાર્થીને સાથે લઈ કાશી આવ્યા. તેમના આવ્યા પછી ખીજે કે ત્રીજે દિવસ ગોવિંદરાવે દેહ છોડી. તે પ્રમજે મારે સમજાન જવું પડ્યું. વળી કવખતનું ખાવું, નદીએ નાવું, વિં કાગળોથી મને સખત તાવ ભરાયો. છેવટે શ્રી પરાડકર મારફત એક ડોળી બાડે કરાવીને હું કાશીની ઇસ્પતાળમાં જમને પડ્યો.

આ પ્રાતની ઇસ્પતાળો પહોં જોવા જેવી હોય છે. મારી પથારીમાં કેટલાય ખાડાકેરો હતા પડેના ખાટલામાં એક પરમીઆથી પીડાતો યુવાન અર્ધનમ્ન સ્થિતિમાં વળવળતો હતો આ બધો દેખાય જોઈને મને ઇસ્પતાળનો ઉબકો

આવ્યો. પણ કર કેમ ? ચાર દિવસ અહીં જ પડ્યા રહ્યા વિના છટકો નહોતો. દુખમાં સુખ એટલું જ હતું કે ધુડિરાજશાહી અને પરાડકર દિવસમાં એકાદ વખત આવી મારી ખબર લઈ જતા. રોગીઓની ખાવાની વ્યવસ્થા તો પૂછો જ મા સાયુદ્ધાણી કાજી અને તેમાં સાકરને બદલે ગોળ અને તે પણ એક વાટકાથી વધુ કોઈને ભાગ ન આવે. દાળભાત મળતા પણ ચોખ્ખા બૂડાબૂખ હોવાને લીધે ભાત સારો ન થતો. પૂણીની સાસુનું ઇસ્પતાળમાં રોગીઓની વ્યવસ્થા એક વાગ મેં જોઈ હતી તેમાં અને કાશીની ઇસ્પતાળની વ્યવસ્થામાં આસમાનજમીન જેટલો ફેર હતો. અંતે ચાર દિવસ આ ઇસ્પતાળનો અનુભવ લઈ ત્યાંના દાકતરની રજા મેળવી હું પાછો દુર્ગાધાટ ઉપરના શેણવીમઠમાં આવ્યો.

ગોવિંદરાવ પાળેકરના પૌત્ર પરાડકર વિગેરેને મારા આવવાથી આનંદ થયો. આ વખતે આ મઠની વ્યવસ્થા કોઈ ચિદંબર ગોડખેલે નામના કોઠણુસ્થ બ્રાહ્મણના હાથમાં હતી ગોવિંદરાવના જીવતા તો આ ચિદંબર ગોવિંદરાવને પજ્જાએ પણ ઉભો ન રહેતો. ગોવિંદરાવ મને કહેતા કે 'સમાજને હો, ચિદંબર પાકે ગઈઓ છે, તે તારો સરસામાન સિકકે ચોરી જશે' પણ ગોવિંદરાવના મરણ પછી ચિદંબરે એક લાખી યાદી તૈયાર કરીને તેમની પાસે સો બસો રૂપીઆ લેણા કાઢ્યા અને બીજા એક પશુપતિશાહી કરીને ત્યાં હતા તેમની મારફત તેમના પૌત્ર ઉપર આ નાણાંનો તમાલો માલ્યો. હું ઇસ્પતાળમાંથી પાછો આવ્યો તેને બીજે જ દિવસ ચિદંબર તરફથી પશુપતિશાહી ફરીવેળા આ સબથી વાત

કરી રહ્યા હતા. ગોવિંદરાવના પૌત્રે મને બધી હકીકત સમજાવી આ ઉપરથી મેં ચિદંબરને કહ્યું 'કેમ બાઈ, ગોવિંદરાવ પાસે તમારી આવડી રકમ લેણી કાઢે છે. પણ તેમના જીવતા તો કોઈ દિવસ તેમને મોઢે તમને આ વાત કરતા મેં સાબળ્યા નથી. એટલું જ નહિ પણ તમે તેમને કોઈવાર કોઈ દિવસ મળવાનો પણ પ્રયત્ન કર્યો નથી.' ચિદંબર મનમાં ને મનમાં ચમક્યો, અને 'ત્યારે અમે ખોટી માઢી બનાવી આણી એમ ? હે એમ ? હે ?' એમ બડબડતો બડબડતો પોતાનું દક્ષતર વાંટી ચાલતો થયો. ૨૨ી કોઈવાર તેણે ગોવિંદરાવના પૌત્ર પામે આ વાત કાઢી નહિ માત્ર મારા ઉપર તે બળી ઉઠ્યો.

ગોવિંદરાવની બધી ઉત્તગંધિયા પૂરી કરી તેમના પૌત્ર (શ્રીયુત મોરેશ્વર વામન પાળેકર) અને પરાડકર પાઠા પોતાને ગામ રવાના થયા આ તરફ મારી જમવાની સગવડ હતું ક્યાયે થઈ નહિ દા. વાગળેના કાગળની વાટ જોયા કરવામાં હવે કાંઈ સાગ નથી એમ મારા મનની ખાત્રી થઈ. અતે એક દિવસ હું બાલાજીના છત્રના અધિકારીને જઈ મળ્યો. 'હું સારસ્વત એટલે શેણુવી છું તો પણ વિદ્યાર્થી હોવાથી તમારા અમલદારમાં મને જમવાનું મળે તો મારે અભ્યાસ સરખી રીતે ચાલી શકે' એમ મેં તેમને કહ્યું તે બોલ્યા 'તમારું નામ શું ?' મેં મારું નામ જણાવ્યું એટલે તે ફરી બોલ્યા, 'અરે, આજ દસ બાર દિવસ થયા તમારી જ વાટ જોઉં છું જ્વાલીઅરથી તમારા વિષે મારા ઉપર લખાઈને આવ્યું છે પણ તમારા ઠેકાણાની મને ખબર ન હોવાથી હું તમને ક્યા શોધું ? સારું થયું જે આવ્યા હવે તમે કાલે

પ્લેટમાં આવજો, ત્યાંના વ્યવસ્થાપકને તમારે માટે કહી
માત્ર તમે શેલુવી છો એટલે તમારે પાછલી પગતમાં
ડશે આ બાબતમાં હું લાચાર છું. શેલુવી વિગેરે
લોકોને પાછલી પગતે બેસાડવાનો અમારે ત્યા
છે’

જે દિવસે આ અધિકારીએ મારી બધી વ્યવસ્થા
II ત્યારથી બાલાજીના છત્રમાં બીજાવારની પગતમાં મને
મળવા લાગ્યું પણ જ્વાલીઅરથી કાગળ મોકલનાર
મે તેની અટકળ હું કરી શક્યો નહિ છેવટે શ્રીયુત
I એક કાગળ ઉપરથી બધી ખબર પડી શ્રી માલપ
લીઅરના મહાગળના સાળા સરદાર શિતોળેને ત્યા
તા તેમણે મારી મુસ્કેલી જાણીને સરદાર શિતોળેના
મારશ્ત એક ચિઠ્ઠી ઉપર કહેલા છત્રના અધિકારી
કહી હતી અને તેને જ પગિણામે છત્રાધિકારીએ માફ
સન્માન કર્યું સરદાર શિતોળેનો કારભારી એટલે કાઠ
હું માણસ તો નહિ જ તેનો પગાર મહીને માત્ર
ચાળીસ રૂપીઆ હતો પણ છત્રાધિકારીની દૃષ્ટિએ
પદવી બહુ ભારે હતી અસ્તુ. આમ અતે જન્મવાની
થઈ ગઈ તેથી મને એક રીતે નિરાત વળી

મા છત્રમાં પાછલી પગતે જન્મનાર પાત્ર સાતેક જણ
પને છત્રાધિકારી પહેલી પગતમાં આટલાને જમાડવાની
જે કરી શકત પણ તેમ કરે તો દક્ષણી આહાલેહા
ચાય એ બીકે દક્ષણી આહાલેહા સિવાય બીજા કોઈને
પગતમાં બેસવા દેવામાં આવતા નહિ જે દિવસ
ની સખ્યા વધી ગઈ હોય તે દિવસ અમારી દાળ

મ ગાજળરૂપ થઈ જતી જણે તેના ઉપર થઈને મ ગાજીને પ્રવાહ વહી ગયો હોય ' શાકે તો ધણુંખરૂં પાછલી ધાલમા હોય જ શાનું ? પણ શાકેને બદલે કોઈ કોઈ વાર પીંડલું* મળતું કાશીમા જે ચોખાનું કોઈ ધગક ન થાય તે અમારા અનક્ષેત્રમા આવતા હશે ' ફક્ત રોટલી અમારે ત્યાં સારી બનતી અને તે જોઈએ તેટલી માગે. પીંગ્સનાગ કદિ ના કહેતો નહિ ઘી ફક્ત એક જ પાંડુ મળતું વચમા વચમા કોઈવાર છાશની કઠી મળતી અમારી પાછલી પગત કોઈ વાર બાર વાગે તો કોઈવાર ચાર વાગે એમ બેસતી ' પહેલી પગતના બ્રાહ્મણો ધાર્યા પ્રમાણે જ થયા હોય અને ગમેછ વધી હોય તો બાર એક વાગે જમવા મળતું પણ જો કદિ બ્રાહ્મણો મોટા સખ્યામા આવી ચડ્યા તો પછી ફરી પાછા ભાત અને રોટલી થાય ત્યાં સુધી એટલે ખાસા ત્રણ કલાક અમારે તપ કરવું પડતું હું કૌમુદી ભગવદ્ગીતા કે એવું જ એકાદ પુસ્તક સાથે લઈને જતો અને પત્રાવળીમા ભાત પર ત્યાં સુધી વાચ્યા કરતો.

મને કાશી આવ્યે બે ત્રણ મહિના નહિ થયા હોય તેટલામા નીલકંઠ ભટ ગાયતોડે નામના એક વિદ્યાર્થી કાશીમા આવ્યા કવળે મહના આશ્રય હેઠળ તેમનું વેદાધ્યયન થયું હતું. પણ સાંત્તાબ્યાસ કરવાની ઉત્કટ ઇચ્છા હોવાથી તે કાશી આવ્યા પહેલા તો તે અહલ્યાબામના અનજીવમા જમતા, પણ બ્રહ્મધાટથી આ જીવ ખૂબ આધુ પડતું હોવાથી તે પણ મારી સાથે બાલાજીના જીવમા આવવા લાગ્યા અમને પાછલી

* દક્ષણીઓમા ચણાના લોટને પાણીમા સીંજવી મી મરચુ વધાર કરીને કરવામા આવતી એક ભતની ભરી કઠી

પમતે જમાડી છત્રના વ્યવસ્થાપક અમારૂં જાણી જોઈને અપમાન કરે છે, એ વાતની તેમને ખૂબ ચીડ ચડતી આવીઅરના મહારાજને અગ્નિ કરી આ વ્યવસ્થાપકની ખો જૂલાવી દેવી જોઈએ, એમ તે વખતોવખત મને કહેતા મને તે કહેતા કે 'તમારા જેટલું જો મને મરાઠી આવડતું હોત તો ક્યારની મેં આ લોકોની ખોડ જૂલાવી હોત પણ તમને તો આનું કાઈજ લાગતું નથી' તમે મૂઝા મૂઝા આ બધું અપમાન વેઠી લ્યો છો' મેં કહ્યું 'ભાઈ, તમારી વાત બધી સાચી છે તમારે તો બાલાજીનું છત્ર બધું ચાય તો અહિંયાબાઈનું તૈયાર છે પણ મારૂં શું ચાય? ધારો કે મેં અરજી મોકલી અને ત્યાંથી અધિકારી ઉપર તપાસ સારૂં અહીં પાછી આવી, તો સૌ પહેલા તો આ અધિકારી આપણને જ પાણીચુ આપે અને પાછળથી સારો રિપોર્ટ લખી મોકલે બીજી બાજુએ સારસ્વતોની વતી હું લડ્યો એની કદર કરી સારસ્વતોમાના શ્રીમત લોકો મને મદદ કરવાને બદલે ઉલટા મૂરખમા ગણે અને આ બધાનું પરિણામ એ આવે કે મારે અબ્યાસ પડતો મૂકી કાશી છોડી ચાલતા થવું પડે' આટલા સારૂં જ હું આ ભાજગડમા પડવા નથી માગતો, જ્યાં સૂધી મારે અહીં રહેવું છે ત્યાં સૂધી જે કંઈ વેઠવું પડે તે બધું ખમી લેવું અપમાન સહેવું પડે તો પણ સહી લેવું, પણ દિવસમા એકવાર જે જમવાનું મળે છે તે ખોટું નથી એના ઉપર આપણું જીવન ટકી રહ્યું છે.'

છત્રમા વેઠવા પડતા કષ્ટો અને અપમાન બસ ન હોય તેમ તે પૂરા કરવા સારૂં જ કેમ જાણે અમારા આગલા ભવના કર્મે મૃત્યુજયને કાશી મોકલ્યો' મૃત્યુજય કોચી તરફનો રહીશ કોઈએક સારસ્વત બ્રાહ્મણ હતો નાની

હિમરમા તે કાશી આવ્યો. કેટલાક લોકોએ તેને ભણાવવાની તજવીજ કરી, પણ મૃત્યુજ્યે તેમને જરાય દાદ ન દીધી મારા કાશીવાસનો હજુ આરંભ થયો ન હતો. ત્યાર પહેલાં તો મૃત્યુજ્યે કાશીમા પદર વર્ષ પૂરા કર્યા હતા. આજ લગભગ એક તપ થયા તે આ અનજનના માલ ઉડાવતો હતો. પણ જીભડીને લગામ નહિ તેથી એક બે વખત બાલાજીનું અનજન છોડવા વારો પણ આવેલો. પછી ભાઈ ભૂખે મરવા લાગ્યા એટલે અહીંની રાધનારી વધવા બાંધ્યો વચમા પડી અને ભાઈસાહેબને શરી જમવાનું મળવા લાગ્યું.

આમ પોતાના વાગ્યાણુ અધિકારીઓ ઉપર છોડવાથી કેવું પરિણામ આવે છે તેનો મૃત્યુજ્યને પૂરેપૂરો અનુભવ મળી ચૂક્યો હતો. પાછલી પગતમા જમનારામા બ્રાહ્મણ ઝાઝા હતા નહિ અને જે હતા તેમને છોડવા જેટલી હિંમત મૃત્યુજ્યમા નહોતી કારણુ પેલા અધિકારી પાસે શરિયાદ લઈ જાય તો સાહેબસ્વારીને વળી પાછી રૂખસત મળે એની તેને ખાતરી હતી. આ બધા કારણોને લઈને મૃત્યુજ્યની વાણીનો સમગ્ર ઓધ અમારા જેવા નિરપદ્રવી માણુસો તરફ વળ્યો. એમા નવાઈ નથી તેમાયે નિલકંઠ ભટ કરતા પણ મારા ઉપર તેમની બહુ જ કૃપા હતી. પહેલાં તો તે અમારી સાથે બોલતો. પણ તેની વાતમા જેની તેની કુચલી સિવાય બીજું કશું જ ન હોય એટલે તેની વાતો અમને ગમે નહિ આથી બાઈસાહેબ અમારા ઉપર જ રૂંઠ્યા અમારી સામે તેનો સૌથી મોટો આક્ષેપ એ હતો કે અમે છવનું અન બાંધને શાસ્ત્રાધ્યયન કરીએ છીએ, ભવિષ્યમાં આ શાસ્ત્રાધ્યયનને પેટ ભરવાના કામમા વટાવવાના અર્થાત્ અમે શ અવિકલ કરવાના, અને તેથી સદાને માટે

નરકમા પડવાના' આસપાસ બેઠેલ છત્રના એકાદ વિદ્યાર્થી
 ળાને તે ઉમેરતો, આ હું પોતે આજ પદર પદર
 વહાણા વાયા, કાશીમા છઉં પણ મેં કદિ શાસ્ત્રની
 ાણુ જોયું છે? અરે, મને શાસ્ત્ર મળ્યાવવાનો અહીના
 ડાહ્યાએનો ઇગદો હતો, પણ મેં તો ચોખ્ખુ
 િ દીધું કે ના રે ભાઈ એ શાસ્ત્ર આપણે ન જોઈએ !
 મળવા ને પછી વેચવા ને નરકમા જવું એ બધું કાણે
 અને આ બધા અનજનો કંઈ શાસ્ત્ર શીખનારાએને
 ાડા જ છે? આ તો લોકો ગંગાસ્નાન કરે, જમે, અને
 સ કરે એટલા ખાતર જ સ્થપાયા છે''

મીજો એક બ્રાહ્મણ પાછલી પગતમા જમનારો હતો.
 ડેલી પગતમા જમવું અનુકૂળ નહોતું, કારણ પોતાના
 ત્ર' ના નિર્વાહને સારૂ તેને ભિક્ષા માગવી પડતી.
 ભિક્ષા માગતા જે અન્ન મળે તે પોતે ગંખેલી આ
 બાઈને પહોંચાડે અને પછી પોતે છત્રમા જમવા આવે
 નેને પાછલી ધાલમા બેસવું પડતું તેને અને મૃત્યુજયને
 તતુ છતાં કોઈ કોઈ વાર બેઠે વઢી પણ પડતા મૃત્યુજય
 વિરુદ્ધ રૂપક, ઉત્પ્રેક્ષા ઇત્યાદિ પ્રયોગ કરીને જાત
 વાતો આને અને બીજા બ્રાહ્મણોને સંભળાવતો. અમે
 નુ મૂંગા મૂંગા સહન કરતા નિલકઠં બટને મૃત્યુજય
 ારે તિરસ્કાર હતો છતાં તે કોઈ દિવસ તેની જોડે
 ઉતરતા નહિ

અનજનમા મારા ઉપર થનારા આ અનેકવિધ 'સંસ્કાર'નું
 ! જ્ઞાનજનમા ભરપાઈ થતું ગંગાધરશાસ્ત્રીને ગુરુપૂજા
 મેં એક રૂપિયા ને નાળીએર એટલું જ આપ્યું

હતું તેમણે મારા શિક્ષણની બરોબર વ્યવસ્થા થાય એટલા સાર મને તેમના મુખ્ય શિષ્ય નાગેશ્વરપત ધર્માધિકારીને સોંપ્યો. નાગેશ્વરપતને ઘેર હું સવારે સાત વાગે જતો. મને તેઓ એક કલાક શીખવતા. પણ ત્યાં હું બીજા વિદ્યાર્થીઓના પાઠ સાંભળતો. દસ વાગ્યા સુધી બેસતો. સાંજે ગગાધર-શાસ્ત્રીના ઓરમાન બાપ લક્ષ્મણશાસ્ત્રી મને અને બીજા બે ત્રણ વિદ્યાર્થીને સાહિત્ય શીખવતા. મારા આ બંને ગુરુઓની મારી ઉપર પૃથ્વી કૃપા હતી. મને જોઈતા પુસ્તકો તે પોતાની પાસેથી આપતા, અને મારા અભ્યાસની ખૂબ કાળજી રાખતા.

ગોવિંદરાવ પાળેકગના મરણ પછી મારી અને ચિદંબર ગોડબોલે વચ્ચે જરા બેલાચાલી થએલી એ પાછળ કહી ગયો છું હું દુર્ગાધાટ ઉપર રહેતો એ તેને ખૂબ તુ તેણે કંઈને કંઈ બાનું કાઢીને મારી જોડે વઢવેડ કરવાનો લાગ શોધવા માડ્યો. એક દિવસ મને કહે 'બસ બાકુ આપતા હો તો જ અહીં રહો નહિ તો ચાલતા થાઓ. હું તમારો સરસામાન ઉપાડીને રસ્તાપર ફેંકી દઈશ' આ બટ્ટા જોડે વાદમા ઉતરવામાં કંઈ જ સાર નહોતો એ હું જાણતો. પણ જવું જ્યાં? બ્રહ્મધાટ ઉપર કોચીના સ્વામીનો બીજો એક ખૂબ મોટો મઠ છે ત્યાંના વ્યવસ્થાપક માધવાચાર્યને હું મળ્યો. પણ તેમણે મને આશ્રય આપવા ના પાડી હવે તો ગગાકાંડે પડી રહેવા વારો આવ્યો. શ્રીયુત કૃષ્ણાજી સાહે (જેઓ હાલ આપાશાસ્ત્રી સાહે વૈદ્યના નામથી મુખ્યમા સુપ્રસિદ્ધ છે) તેમની અને મારી વચ્ચે સારી ઓળખાણ હતી. મારી જ ઓળખાણને લઈને તે ગગાધરશાસ્ત્રીને તેમજ નાગેશ્વરપતને ઘેર આવતા હાલ તેઓ

બ્રહ્મધાટ ઉપર સાગલીકરના વાડામાં રહેતા, તેમણે મારી અડચણ જાણી કે તરત જ મને પોતાની ઓરડીમાં આવીને ગ્રહેવા કહ્યું આણે શેણવીને આશ્રમ આપ્યો છે એવી જો સાગલીકરના કારભારીને ખબર પડી તો તે જ વખતે સાંઠેને પોતાની ઓરડી છોડી જવું પડશે એવી મને તો ખીક હતી પણ સાંઠેએ ત્યાના કારભારીને વાત કરીને મહામુશ્કેલીએ મને થોડા દિવસને સાર પોતાની ઓરડીમાં ગ્રહેવા દેવાની રજા મેળવી

મહિનો દોઢ મહિનો સાંઠેની ઓરડીમાં કાઢ્યો એટલામાં એક દિવસ ગંગાપર સ્નાન કરવા ગયો હતો ત્યાં માધવાચાર્ય મળ્યા અને મને કહેવા લાગ્યા કે 'તમે સાગલીકરના વાડામાં શા સારું રહો છો?' અમારા મઠમાં કેટલીએ જગ્યા ખાલી પડી છે' મને તેના આ શબ્દોથી ભારે નવાઈ લાગી દોઢ મહિના પહેલાં આ ગૃહસ્થે ચોખ્ખી ના પાડેલી અને હવે સગવડ થઈ ગઈ એ કેવું? મેં કહ્યું કે 'હમણાં તો છુ ત્યાં જ ઠીક છું' ફરી એક જો વેળા તેમણે આગ્રહ કર્યો એટલે હું તેમના મઠમાં રહેવા ગયો. મારે વિષે માધવાચાર્યનો મત આમ એકાએક કેમ પલટાયો હશે એ સમજ્યાનો ઉકેલ હું આજની ધડી સૂધી કરી શક્યો નથી પણ મને લાગે છે કે કા તો નીલકંઠ ભટ્ટે મારે વિષે તેમનો અનુકૂળ મત બધાય એવું કંઈ કહ્યું હોય કે પછી મારી અભ્યાસી વૃત્તિ જોઈને મારે માટે તેના મનમાં આદરપુદ્ધિ પેદા થઈ હોય' ગમે તેમ હો, પણ મને તેમના મઠમાં આશ્રમ મળ્યો અને જગ્યાની અડચણ રહી નહિ નીલકંઠ ભટ્ટ દુર્ગાધાટ પર શેણવીના મઠમાં રહેતા હતા ત્યાંથી હું બ્રહ્મધાટ પગના મઠમાં રહેવા ગયો એટલે ત્યાં

આવ્યા, અને અમારે બંનેને માટે માધવાચાર્યે પોતાને ખર્ચે એક ઓરડી પણ દુરસ્ત કરાવી આપી !

૧૯૦૧ ના માર્ચ આખર કાશીમા મરફી આવી અમારા મઠની આસપાસ કેટલાક મરફીના કેસ થયા અમારી પાડોશમા રહેતો એક ઓળખીતો ગોવાળ તે મરફીમા મળ્યું પામ્યો અમે ગભરાઈ ગયા પણ કરવું કેમ ? બહારગામ જઈએ તો ભૂખે મરવા વખત આવે નાગેશ્વરપત ધર્માધિકારી અમને ધીરજ દેતા કે ‘અરે બહારગામ જઈને મરવા કગતા અહીં મરવું સારૂ અહીં મૂઆ તો કોઈ પગેવતી પણ ગ ગામા હડસેલી મૂકશે અને આપણું શખ ગ ગામા પડે એના કગતા ઉંચી બીજી કંઈ ગતિ આપણે જોઈએ ? કાશીમા મરણ થાય એટલા સારૂ તો લોકો દૂરદેશથી અહીં આવીને વમે છે અને વરસના વસ્ત્ર મરણની વાટ જીએ છે માટે મરફીના બચથી અહીંથી ભાગવું તદ્દન અનુચિત છે’ અમારૂં શખ ગ ગામા પડ્યું એટલે પાવન થયા એવું માનનારા અમે નહોતા પણ નિરૂપાયે કાશીમા જ રહ્યા બહારગામ જમવાખાવાની સગવડ બંને એમ હોત તો કાશીમા એક ક્ષણ પણ ક્ષમા ન ગહેત

એક દિવસ મને જોસબેર તાવ બરાયો આ મરફીનો જ તાવ એવી મને શકા થઈ મેં નીલકંઠ બટજીને મારી ઓરડીમાથી તાબડોતોળ નીકળી જવા કહ્યું નીલકંઠ બટજી બહુ બીકણ માણસ, પણ આ પ્રસંગે તેમણે બારે હિમ્મત દેખાડી તેમણે કહ્યું ‘તમે મને ગમે તેટલો આગ્રહ કરશો તો પણ અત્યારે હું તમને છોડી જવાનો નથી મરવું લખ્યું હશે તો આ જગ્યાએ બંને સાથે મરશું.’ પોતાનું બિજાનું સરખું તેમણે આશુ ખસેડ્યું નહિ વૈદ્યને ઘેર જઈ મારે માટે તેમણે દવા

આણી અને તે દવાથી એક અઠવાડીઆમાં મારી તબીબત સુધરવા લાગી પણ પદર વીસ દિવસ સુધી મારા શરીરમાં શક્તિ આવી નહિ આ વખતે માધવાચાર્યના પત્નિએ મારી ખૂબ સંભાળ લીધી આ સાધ્વી સ્ત્રી સવારે વહેલી ઉઠી મારે પરહેજનો ખોરાક તૈયાર કરી દેતી દીકગની કે માઇની જેટલી સંભાળ લે તેટલી મારી સંભાળ તેણે લીધી, એમ કહું તો જરાય અતિશયોક્તિ નથી બે અઠવાડીઆમાં હું સાંજે ચર્ધ ગયો અને પહેલાની મારક બાલાજીના છત્રમાં જમવા જવા લાગ્યો.

આ બાબૂ મરઝીનો સપાટો પૂરજોસમાં ચાલુ હતો મહદા ઉંચકવા માણસો ન મળવાથી ગાડામાં નાખી લાવવા પડતા એમ મેં સાંભળ્યું છે ઉનાળાના દિવસોમાં રાત્રે ઓરડીમાં સૂવાય નહિ તેથી હું અગાશીમાં સૂતો. ત્યાંથી મથિકાણુકાના ઘાટ પર હારબધ સળગતી ચિતાઓ સામે જ દેખાતી આખ મળે ન મળે એટલામાં અમારા મઠની નીચેના પગથીઆ આગળ એકાદ મહડુ આવે અને મોટેથી ગડારોળ શરૂ થાય. આમ કેટલાક દિવસ ચાલ્યું છેવટે એ બધાથી પણ ટેવાઈ જવાયું અને તેથી ઉંધમાં ખાસ ખસેલ પડતી બધ ચમ ' આ દિવસોમાં ગંગાધરશાસ્ત્રી સહકુટુંબ બહારગામ ગયા હતા. પણ ધર્માધિકારી ઘેર જ હતા તેથી અબ્યાસમાં પણ ઝાઝી ખસેલ પહોચી નહિ.

ચોમાસું શરૂ થયા પહેલા જ મરઝી બંધ પડી. પણ મારા ધોતિયા તદ્દન ફાટી ગયા હતા હવે એકાદ મહિનો પણ આ ધોતિયા પર કાઢવો મુશ્કેલ થઈ પડ્યો પણ નવો ધોતી-જોટો લાવવો ક્યાંથી? હા વાગળેને એક કાગળ લખ્યો.

ઘોતિયા લેવા માટે પાચેક રૂપીઆ તો મોકલો જ એવી તેમા વિનંતિ કરી હતી પણ દા વાગળેએ પોતાના હમેશના રિવાજ મુજબ કાગળનો જવાબ લખ્યો નહિ શ્રીયુત્ વિષ્ણુ નાયકને મારી ગરીબાઇ જણાવી ઓછામા ઓછા પાચ રૂપીઆ મોકલવા વિનંતિ કરી, પણ ફોગટ ' કાગળનો જવાબ વાળવામા તે ઘણેભાગે આળસ ન કરતા પરંતુ મારા આ કાગળનો જવાબ સરખો તેમણે ન મોકલ્યો શ્રી બિકુ નાયકને કાગળ લખેલો કે નહિ તેનું આજે બરોબર સ્મરણ નથી, પણ લખ્યો હશે એમ લાગે છે હવે કોઇ તરફની મદદની આશા ગ્રહી નહિ તેથી હવે પછી કોઇ પણ બાબતમા જૂના મિત્રો ઉપર મદદ આપવી નહિ, ગમે તેટલા સકટ આવે, ચાહે તેવડી વિપત્તિઓ પડે પણ જૂના મિત્રોને તેની ખબર કહી મદદની ચાચના કગવી નહિ અને અહીંને અહીં જ પોતાની અક્કલહુશિયારીથી અને પ્રમાણિકપણાથી બધા મકટોમાથી પાર ઉતરવું, એવો મે નિમ્ધાર કર્યો પણ કાશી જેવા ક્ષેત્રમા મજૂરી કરીને પણ એક રૂપીઓ કમાતા આખો ઓઠે જાય એવું હતું છતાં નિગથ ન થતા કંઇકને કંઇક તોડ કાઢવાનો મે વિચાર કર્યો

કાશીમા ગુસાઇ કરીને ગુજરાતીઓના એક જુવાન ગુરુ રહેતા ભારે શ્રીમત હતા ગંગાધરશાસ્ત્રી પાસે તે શાસ્ત્રાધ્યયન કરતા તેમને વચમા શ્લોક અને બાળુ ઉપર મગહી અર્થ છાપેલ એવી અમરકોષની એક નકલ જોઇતી હતી નિર્ણયસાગર છાપખાનાની આવી એક નકલ મારી પાસે હતી મે તેમને તે વાચવા માટે આપી પણ તેમને તે વેચાતી જ જોઇતી હતી તેની મૂળ કિંમત સવા રૂપિઓ હતી મે તેમને કહ્યું 'હું તમને આ નકલ મફત જ આપત, પરંતુ હમણા હું

પૈસાની ભારે તગીમા છુ એટલે તમે મને આનો એક રૂપીઓ આપો ના ના કહ્યા છતા ગુસાધજીએ મને સવા રૂપીઓ આપ્યો. એક રૂપીઓ બે આના આપી મે એક પચિયાનો જોટો લીધો આ જોટે બહુ બહુ તો બે ત્રણ મહિના નીકળે એમ હતુ કારણ તે બહુ મજબૂત નહોતો. આથી મે એવો નિશ્ચય કર્યો કે છત્રમાથી રોજ તેલને સાર મળતો એક પૈસો તેલમા ન ખરચતા બચાવવો અને એમ બે અઢી મહિને એકાદ રૂપીઓ ચાચ એટલે તેનુ નવુ પચિયુ લેવુ છત્રની પતત વેળા રોજ પૈસો દક્ષણા મળતી પણ તેનું રોજ ગતે તેલ લાવવુ પડતુ ઉપરાત એકાદશીને દિવસ છત્ર બધ રહેતું એટલે તે દિવસ અમારે ચોખા વિગેરે વેચાતા લાવવા પડતા કાઈકોઈ વાર એકાદશીને રોજ અમને માધવાચાર્યને ઘેર જમવા મળતુ ધર્માધિકારી અઠવાડીઆમા એકવાર નીલકંઠ ભટજીને ચિઠ્ઠી આપી કોઈ શાહુકાર પાસેથી સીધુ અપાવતા અમે આ સીધુ માધવાચાર્યને ઘેર આપી તેમાથી એકાદશીને દિવસે અમારા જમવાનો જોગ કરી લેતા પણ દીવો શેમાથી બાળવો? અતે અમે એવો વિચાર કર્યો કે દીવો બાળવાને બદલે રાત્રે જેટલું અમને મોઢે આવડતુ હોય તેટલાની જ પુનરાવૃત્તિ કરવાનો રિવાજ રાખવો. નીલકંઠ ભટજી ધણેભાગે અષ્ટાધ્યાયી બોલી જતા અને તેમની પાછળ પાછળ હું પણ બોલતો આ પ્રમાણે અંધારામા દિવસો વીતાવી છત્રમાથી મળતા પૈસાના સઘરા ઉપર અમે બન્નેએ ચાર ચાર આના એકઠા કર્યા.

પઢરીનાથ વાળદની મે હજુ વાચકોને ઓળખાણુ નથી કરાવી. મડાવના લોક આને પઢરીનાથના નામથી ન ઓળખતા ‘ગુણો હજમ’ એ નામથી જ ઓળખે છે ગુણનો

જન્મ માડદોળમા માળસાદેવીના મદિર નજીક થયો
આજ તેની ઉમ્મર લગભગ મારા જેટલી જ છે ગુણનો
માડદોળ જેવા ગામમા થયો છે ખરો પણ ત્યાના વ્યસન
વળગ્યા નથી બીજા તો શુ પણ ગોવામા નાનામોટા
કોઇને વળગેલ તમાકુનુ વ્યસન પણ તેને નથી જાતે
કરીને તેણે જૂદી જૂદી કલાઓનુ જ્ઞાન સપાદન કર્યુ છે
ચિત્રો દોરતા આવડે છે, માટીના પૂતળા બનાવતા આવ
ચોપડીઓ બાંધવાનુ કામ આવડે છે આ બધા કા
કુરસદને વખતે કરતો હાલ પોતે મડગાવમા મિસ્કુટ બનાવ
ધધો કરે છે. મુખર્જીમા તેણે મિસ્કુટનો મયો જોયો, અ
આવી કંઈ કંઈ જૂનોપુરાણો સામાન ભેગો કરી, કે
લુહારકામ પણ જાતે જ કરી લઈ પેલા નમૂના પ્રમાણેને
સચો તૈયાર કર્યો ! હાલ તે આ સચાનો ઉપયોગ
તેના અનેક ગુણોનુ વર્ણન કરવાનુ આ સ્થળ નથી તેને
તો એક જુદો જ લેખ લખવો જોઈશે

પઢરીનાથ ૧૮૯૨ મા પહેલવહેલો અમારે ઘેર અ
કેટલાક વખત સૂધી તો તે માડદોળથી આવીને
હજમત કરી જતો પણ પાછળથી તે સહકુટુંબ અમાર
નજીકમા જ આવી વસ્યો પ્રમાણિકપણુ, સાત્ત્વિકતા,
નિર્વ્યસનીપણુ અને વિદ્યાની અભિરુચિ વગેરે ગુણોને
તેની જોડે સોનબા મુળગાવકરને તેમ જ મારે અત્યંત
ચર્ધ મદિરની આસપાસ રામજણીઓના ધરમા
રમવામા જીવન વીતાડનારા એકાદ ગોવધ્યાયુ તરફ
જેટલો તિરસ્કાર છૂટતો તેટલા જ મદિરની પડોશમા
તે પણ માડદોળમા) જન્મેલા ઉદ્યોગી ગુણા વાળદ પ્રત્યે

આદરમાન થતા બાપને પૈસે મોજ માણુનાગ અને જુગારમા તેમજ દુર્વ્યસનોમા વખત વીતાડનારા શ્રીમ તોનો ગોવામા તોટો નથી આવા લોકો સાથે નાતો ગખવામા ભૂષણુ સમજનારા લોકો હજુએ ગોવામા હશે એમ માનુ છુ પણ આવા શ્રીમતોની ઓળખાણુ સગખી કરવાનો હું કદિ પ્રયત્ન ન કરતો અને કોઈ પ્રસંગે જો કદિ આવા લોકોની સાથે બોલવા ચાલવાનો વખત આવતો તો ગુણા વાળદના સહવાસથી જે સુખ થતું તે તો આવા લોકના સહવાસમા ક્યાથી જ મળે પણ ઉલટું વડિલોપાર્જિત મિલકત ઉપર તાગડધિના કરનાગ આ બળદિયાએને જોઈને માફ મન બહુ ખિન્ન થતુ ગુણા જેવા મહેનતુ માણસો જો દેશને મળે અને નાની ઉમ્મરમા જ તેમની કેળવણીનો ઘટતો બદોગસ્ત થાય તો આપણા આ દેશનું દળદર શીટવામા વાર લાગે નહિ અરતુ

અહીં આ બલા ગુણાને યાદ કરવાનુ કાગણુ એટલુ જ કે પાત્ર રૂપીઆ મોકલવા સાડ જૂદા જૂદા સંધન મિત્રોને કાગળ લખી ચાડ્યા પછી નિરૂપાયે એક કાગળ મે ગુણાને પણ લખ્યો તેની પામંથી કરીએ મદદ મળે એવી મને આશા નહોતી. કારણ કે બાપડો વતા કરીને દિવસ આયમ્યે ચાર આઠ આના પેદા કરે તેમાથી કુટુંબનુ પૂરૂં કરતા શુ અચી શકે? છતાં કોઈ પાસેથી એકાદ મે રૂપીઆ ઉછીના લઈને પણ એ મને મોકલશે એવો મને ભરોમો હતો અને રૂપીઆ કોઈના કરજે કાઢીને જ મોકલવા ધણેભાગે મે એને લખ્યુ હતું ગુસાઈજીએ આપેલ સવા રૂપીઆમાથી એક રૂપીઓ મે આનાના પચિયા લીધા પછી અને અધારે બેસી અષ્ટાધ્યાયીનો પાઠ ચલાવી બાવિ નમતા ઢાકવા સાડ ચાર આનાની બચત

પાડ્યા પછી એક દિવસ ગુણા તરફથી એક રજીસ્ટર કરેલ કાગળ આવ્યો તેમા દશ રૂપીઆની સરકારી નોટ હતી ! ગુણાનું કહેવું છે કે આ રૂપીઆ તેના પોતાના નહિ પણ મારી બહેને આપ્યા હતા ગમે તેમ હો, આ વેળાએ બીજા મિત્રોની પેઠે તે મને બૂલ્યો નહિ તેણે મારી બહેન આગળ મારી બીડની વાત કરી-જો કે મને તે પસંદ નહોતું-મારે સાડા હજાર ગડમથલ કરી અને મને દસ રૂપીઆ મોકલ્યા ૧૯૦૧ ના શિયાળામા આ પૈસાનો મને મહુ ઉપયોગ થયો

શ્રી મોરેશ્વર પાળેકરે કાશી છોડી જતી વેળા પોતાના દાદાની એક સરસ રજાઈ મને આપવા માડેલી પણ ઉત્તર હિન્દુસ્તાનના શિયાળાનો મને કશો જ ખ્યાલ ન હોવાથી તે મે લીધેલી નહિ આગળ ઉપર જ્યારે (૧૯૦૦ નો) શિયાળો આવ્યો ત્યારે કાશીબાઈએ મને એક જૂની ગોદડી દીધી એ શિયાળો તો મે આ ગોદડી ઉપર જેમ તેમ કરી કાઢ્યો અને ઉનાળામા કાશીબાઈને તે પાછી આપી ઓશીકુ તો મારી પાસે મૂળથી જ નહોતુ બ્રહ્મધાટ ઉપર શેણવીના મઠમા રહેવા આવ્યા પછી ત્યા માધવાચાર્યની શેતરજીના કેટલાક શાટેલા ટુકડા અને ચીથરા એક ખૂણામા પડ્યા હતા, તે ઘોઘા શેતરજીના ટુકડાની ખોળમા ભરી તેના મે બે ઓશિકા બનાવ્યા તેમાનુ એક હું વાપરતો અને બીજુ નીલકંઠ ભટજી વાપરતા આ ઓશિકા પથરા કરતા નરમ હતા અને છત્રનું અન્ન કુશકી કરતા સાડા હતું. પણ 'ભૂખ ન જીએ ભાખરો અને ઉંઘ ન જીએ સાથરો' એ કહેવતનો સંપૂર્ણ જાતિ-અનુભવ કાશીમા અમે લઇ રહ્યા હતા એમ કહેવામા હરકત નથી

ઝોશીકુ જેવું હોય તેવું ચાલે પણ ગોદકું ક્યાથી કાઢવું ? ઝોશીસાલ કાશીબાઈની ગોદડી મળવી મુરકેલ હતી અને તે મળી હોત તોયે તેનાથી ટાઢ ખાળી સકાય એમ નહોતું કાચું તોપના મારાથી બગાણું પાડેલ કિલ્લાના જેવી તેની જર્જરિત દશા થઈ ગઈ હતી. અનેક જગ્યાએ મોટા મોટા બાકા પડ્યા હતા. અદરનું ૩ કેમ જાણે ઉપલા પડથી સ્વતંત્રતા મેળવવા મહેનત કરી રહ્યું હતું ક્યાંક ક્યાંક તો ઉપલુ પડ બાળુએ ખસેડી તેમણે સ્વેચ્છાચાર ચર કરી દીધો હતો ! આ સ્થિતિમાં ફરી વેળા કાશીનાથ પામે આવી ગોદડીની ચાચના કરવામાં કંઈ જ સાર નહોતો. પઢરીનાથ વાળદનુ રજીસ્ટર અણીની વેળાએ આવી પહોંચવાથી મને શિયાળાની ચિતા ન રહી. લગભગ બે રૂપીઆ ખરચીને મેં એક સફેદ ધાબળા લીધી. પૂણેથી આણેલી એક ધાબળા તો મારી પાસે હતી જ આ બે ધાબળાઓ અને દાં વાગળેએ આપેલા પેલા ધીંગા કોટ ઉપર મેં ૧૯૦૧ નો શિયાળો કાઢ્યો. ગુણાનુ રજીસ્ટર આવ્યા પછી અધારે બેસવાનું પણ અમે બંધ કર્યું અને અન્નછત્રનો પૈસો પાછો તેલ લેવામાં ખરચવા લાગ્યા.

દુર્ગાનાથ નામનો એક નેપાળી યુવક અમારા જ મઠમાં રહેતો અને અમારા ગુરુ નાગેશ્વરપત ધર્માધિકારીની પાસે શાસ્ત્રાભ્યાસ કરતો. યુદ્ધધર્મનું જ્ઞાન મેળવવા માટે નેપાળ જવું જોઈએ એ દાં બડાગરનું વાક્ય હું બૂલ્યો નહોતો. દુર્ગાનાથની મદદ આ કામમાં મળે એમ હોવાથી મેં તેની સાથે દોસ્તી બાંધી ૧૯૦૨ ના જાન્યુઆરીમાં દુર્ગાનાથે પોતાને ઘેર (નેપાળ) જવા નક્કી કર્યું. તેણે પોતાનો આ વિચાર મને જણાવ્યો ત્યારે મને પણ સાથે નેપાળ લઈ જવાનો મેં એને

આગ્રહ કર્યો પણ નેપાળ જવું એ કંઈ રહેલું કામ નહોતું સૌ પહેલું તો નેપાળની સરકારના પરવાના વિના કોઈ પણ માણસથી નેપાળની હદમાં દાખલ થવાતું નથી ખીજું, રસ્તો ખૂબ મુશ્કેલીઓ વાળો, મોટા મોટા પર્વતો ઓળંગીને ગયા વગર કાઠમાડું (નેપાળની રાજધાની) શહેરના દર્શન ન થાય ત્રીજું, મારી પાસે માત્ર ત્રણ ચાગ રૂપિયા સિલક હતા આટલી પૂજા ઉપર આવડી મુસાફરી કંઈ રીતે કરવી, ૬૦ ૬૦ છતાં કોઈ પણ રસ્તે જો એકવાર નેપાળ સરકારનો પરવાનો મળી જાય તો ખીજાં કોઈ પણ સંકટોને ન ગણકારતા દુર્ગાનાથની સાથે નેપાળ જવું જ એવો મેં નિશ્ચય કર્યો દુર્ગાનાથના પિતામહ નેપાળના મુખ્ય પ્રધાનની કચેરીમાં એક મોટા અમલદાર હતા મારા આગ્રહથી દુર્ગાનાથે પોતાના દાદા મારફત મારે માટે એક પરવાનો મેળવ્યો અને તા. ૨ જુલાઈના રોજ કાશીથી નીકળવાનો અમે સંકલ્પ કર્યો

વેદશાસ્ત્રસપ્ત કલ્યાણશાસ્ત્રી કોલ્હાપુરના રહીશ મારા આવ્યા પછી યાત્રાનિમિત્તે કાશી આવ્યા સ્માર્તસ્વામીના મઠમાં મારો એમનો ભેટો થયો પોતે વૃદ્ધ અને એક પગે જરા અપંગ હોવાથી મારી તેમને ઠીક મદદ થઈ જતી વખતે તેમણે મને સિદ્ધાંતકૌમુદી અપાવી આ પુસ્તક મને ખૂબ કામ આવ્યું, એમ કહેવાની જરૂર નથી, કારણ કાશીમાં રહીને મેં ખાસ કરીને આ જ ગ્રંથનો અભ્યાસ કર્યો હું નેપાળ ગયો તે પહેલાં ફરી એકવાર કલ્યાણશાસ્ત્રી કાશી આવ્યા આ વખતે તે માધવશાસ્ત્રીને ત્યાં ઉતર્યા હતા તેમણે મારો અભ્યાસ કેટલે સુધી પહોંચ્યો છે વગેરે બાબતની ચોકશી કરીને મને કેટલાક પ્રશ્નો પૂછ્યા તેના તેમને સંતોષકારક જવાબ મળ્યા અને તેમને

ખૂબ આનંદ થયો વરસ સવા વરસમા હું આટલું બધું ભણી ગયો એ વાતની તેમણે પ્રશંસા કરી તેમણે કહ્યું ‘ખીર્ન એક બે વરસ ભણ્યા પછી કોલ્હાપુર આવજો હું તમને પચાસ સાઠ રૂપીઆની નોકરી અપાવવા તજવીજ કરીશ’ મેં કહ્યું ‘હાલ તો નેપાળ તરફ જવાનો વિચાર કર્યો છે આ મુસાફરીમા પાર પડીશ તો આગળ ઉપર જોઈ લઈશું’ તેમણે વિશેષ ચર્ચામા ન ઉતરતા મુસાફરીના ખર્ચને સારૂ મને ચાર રૂપીઆ આપ્યા

મારા ગુરુને મારો નેપાળ જવાનો વિચાર જણાવ્યો, ત્યારે તેમને જરા ખોટું લાગ્યું પણ થોડા વખત પછી ધર્મોધિકારીને તેમજ લક્ષ્મણશાસ્ત્રી તેલગને લાગ્યું હોવું જોઈએ કે હું થોડા દિવસમા પાછો ફરવાનો, તેથી તેમણે મને ઝાઝો પ્રતિબંધ ન કર્યો ફક્ત ગોવિંદશાસ્ત્રી મારા જવાની સાવ વિરૂદ્ધ હતા તેમને સ્હેજસાજ ન્યોતિષ આવડતું તે ઉપરથી તેમણે એવો તતારો કાઢ્યો કે આ એક બે મહિનામા મારા ઉપર બંધ કર આક્રમ આવનાર છે’ આથી તેટલા દિવસો વીતે નહિ ત્યાં સુધી મારે કાશી છોડી ખીજે ક્યાંએ જવું નહિ એવી એમણે હઠ પકડી તેમને સમજાવતા મને ખૂબ મહેનત પડી. મેં કહ્યું. ‘ન્યોતિષશાસ્ત્રના નિયમ મુજબ જો મારા ઉપર બંધ કર પ્રસંગો આવવાના હશે તો કાશીમા રહેવાથી પણ તે કંઈ રીતે ટળવાના?’ ઘણા વાદવિવાદ થયા બાદ તેમણે નાખુશીપૂર્વક જ મને જવાની રજા આપી

નેપાળનો પ્રવાસ

તા ૨ જુલાઈ ૧૯૦૨ ને દિવસે દુર્ગાનાથ, તેનો એક સોબતી અને હું કાશીથી નીકળ્યા ખીજે દિવસ રકસૌલ સ્ટેશનને પહોંચ્યા. આ સ્ટેશન નેપાળની છેક સરહદ પર આવેલું છે. અહીંથી બે જ માઈલ પર ખીરગજ નામનું નેપાળનું ચાલુ છે સ્ટેશનની પાસે જ અમે એક જગ્યાએ રાત ગયા. આ બે દિવસ મેં કાચુ કોરૂ ખાધને જ કાઢ્યા. ખીજે દિવસ પરોઢિયે ઉઠીને અમે નેપાળની સરહદમાં દાખલ થયા. મારા પગમાં માધવાચાર્યે આપેલા જૂતા દક્ષણી જોડા હતા. તે તદ્દન ડાઘી ગયા હોવાથી રસ્તામાં ફેંકી દેવા ખાતર પગમાંથી કાઢ્યા. જોઈું છું તો જમણો પગ આખો લોહીલુહાણું. સવારના અધારામાં જોડા પગમાં વાગી વાગીને લોહી નીકળેલું અને તે ત્યાં ત્યાં જમી ગયેલું, પણ ટાઢ એટલી કે મને તેની બાળ સરખી ન લાગી. ગામના લોકો ઉઠે તે પહેલાં જ અમે ખીરગજ પહોંચ્યા.

હવે પછીની મુસાફરીની નોંધ મેં જે ચોપડીમાં લખી
 ૧૫મી હતી તે ખોવાઈ ગયાનું હું પાછળ લખી ગયો છું તેથી
 મહી તો હવે મારે મારી યાદદાસ્ત ઉપર જ આધાર રાખવો
 ૧૩મી બંધી જમ્યાઓના નામ પણ હવે મને યાદ નથી
 ૧૫મી જમ્યા પછી બીરગજથી નીકળ્યા. હું મારા ડબ્બેસ
 મારી સાથે લાવ્યો હતો. તે અહીંના એક દુકાનદાર પાસે
 રૂપિયા આ સિવાય માધવાચાર્યે આપેલી જૂની ધાબળી, જે
 મારી ધાબળીઓ, અને બીજા થોડાક પુસ્તકો એટલે સામાન
 મારી સાથે હતો. કોઈ મજૂર ન મળવાથી આ બધો સામાન
 મારે ઉપાડવો પડ્યો. પણ જે ત્રણ માઇલ ચાલતા જ હું
 ૧૬મી થાકી ગયો. ત્રણ દિવસથી પેટ ભરીને ખાવા તો
 હોતું જ મળ્યું અને તે ઉપર આટલો ભાર લઈને ત્રણ
 માઇલ ચાલતા જવું એ મારા જેવા અશક્ત માણસને માટે
 અશક્ય હતું અહીંથી જ પાછા ફરવાનો વિચાર ફેટલીએ વાર
 નનમાં આવ્યો. પણ નેપાળ ન જઈ તો પછી બુદ્ધધર્મનું
 જ્ઞાન કેમ મેળવી શકાશે એ વિચારે પાછા ફરવાના વિચાર
 ઉપર જય મેળવ્યો. આખરે રસ્તામાં એક મુસલમાન મજૂર
 મળ્યો. તે બીમફેડી સૂધી દોઢ રૂપીઆમાં આવવા કળૂલ થયો.
 અને તેણે મારી પાસેનો સામાન પોતાને માથે લીધો. બીરગજથી
 પાંચ માઇલ ઉપર એક ગામ (આ ગામનું નામ આજે યાદ
 નથી) છે ત્યાં અમે પહેલો મુકામ કર્યો. બીજો દિવસ એટલે
 મુઘવારે અમે લગભગ દસ માઇલ ચાલ્યા. અહીંથી નેપાળની
 ૧૪મી પૂરી થઈ હિમાલયની તળેટીના આવેલા જંગલોની
 દૃશ્યતા થઈ

નેપાળના પહાડી મુલક અને તરાઈનો મુલક એવા બે

ભાગ છે તરાધ ભાગ નેપાળને અંગ્રેજ સરકાર પાસેથી મળ્યો છે તરાધમાની વસ્તી હિંદી લોકોની છે ફક્ત સરકારી અમલદારો નેપાળી છે ખીરગજમા એક મોટો નેપાળી અમલદાર રહે છે નેપાળી સરકારને આ તરાધ મુલકની આવક પહાડી મુલકના કરતા વધારે હશે અહીં ડાગર ખૂબ પાકે છે કાનપૂરી ચોખા કહેવાય છે તે ઘણું ખરૂં આ જ પ્રાતમાથી આવે છે પાક ખૂબ થાય છે પણ મહેરીયાની ખીકે નેપાળી લોકો આ પ્રદેશમા વસતા ખૂબ હરે છે દુર્ગાનાથને તો આ તરાધ પૂરી કરી નેપાળના ઉંચા ડુંગરો ક્યારે જોઈશ એમ થઈ ગયું હતું તે તીરની મારફત જતો હતો હું ધીમે ધીમે પાછળ ચાલતો દુર્ગાનાથના દાદાએ સામા મોકલેલા બે માણસ તેને ખીરગજમા મળ્યા માત્ર દુ ખ જોઈ તેઓને ભારે રમૂજ પડતી અને તેઓ ખડખડ હસતા તેમની આ કુરતા જોઈ મને બહુ નવાઈ લાગી મારે મુસલમાન નોકર મારી દયા ખાતો ખરો ગુરવારે બપોરે અમે એક વહેળાને કાઠે રમોઈ કરી દુર્ગાનાથે મને એક નાનાંશી લોઢાની કડાઈ આપી પવન સુસવાટ કરતો ફુકતો હોવાથી કડાઈમા કરેલો બાત એક બાજુ નરમ થઈ ગયો અને બીજી તરફ તદ્દન ચોખા રહ્યો ! તે દિવસથી દુર્ગાનાથ મને પોતાની સાથે જ એક વખત ખવડાવવા લાગ્યો

નેપાળની તગઈ મુકીને જેમ જેમ અમે હિમાલયની તળેટીના મહારપુત્રોનો રસ્તો કાપવા લાગ્યા તેમ તેમ મારું શારીરિક દુ ખ વધવા માડ્યું સવારે અતિથય ટાઢને લીધે મારા ઉઘાડા પગમાથી લોહી નીકળતા, અને તેના ઉપર રસ્તાની ધૂળ ચોટે એટલે પીડાનો પાર રહે નહિ. ગત્રે ચપ્પે ની

જાનુઆરીએ આવેલી દુકાનદારોની એકાદ ઝૂંપડીમાં ગત જાળી રોડિયે ઉઠીને વળી આગળ જતા બપોરે સગવડ પ્રમાણે પ્તામાં રાધી જમતા રમોઘમાં બીજી કાઈ નહિ, પ્રકૃત ભાલે તે નેપાળમાં થતા એક જાતના કોકમ ઉકાળાને કરેલું પાણી શુ બૂખની વેળાએ એવું એવું પણુ અમને ખૂબ મીઠું લાગતું ત્રે રસ્તામાં પાચ છ માઇલને અંતરે આવતી ઝૂંપડીઓવાળાની કાને મળતા ગોળ અને પૌવા ખાધ લેતા પણુ આ નેપાળનો જાળ એટલો ખરાબ અને મોઢો કે મે તે ખાવાનું છોડી દીધું અને એકલા પૌવા ઉપર જ સતોષ માનવા લાગ્યો તમે એક નદીને કાઠે કાઠે ચાલતા હતા હજી તો હું થારીમાં હોઉં ત્યાં દુર્ગાનાથ મને આવીને કહેતો 'મે નાહી દીધું' આ માણસ ક્યારે ઉઠ્યો, ક્યારે નદીએ ગયો અને ૥૥વી કડકડતી ટાઢમાં તે કંઈ રીતે નહાયો એની મને રોજ નાંખ લાગતી હું કહેતો કે 'તમે નેપાળી લોકો જળરત, ઢની કે પવનની તમને કશી પરવા જ ન મળે' મને તો ૥૥વા પરોઢિયામાં નદીએ નહાવું એ તદ્દન અસંભવિત લાગે ' ખીરગજથી નીકળ્યાને ત્રાજે દિવસે અમે નદીને કાઠે જ કે દુકાનદારની ઝૂંપડીમાં રાત રહ્યા હતા ઝૂંપડીમાંથી નદી પાતી હતી પણુ પાણી સૂધી જવાનો રસ્તો એવો વિકટ તો કે પહોંચતા ખૂબ વખત લાગે નજીકનો એક રસ્તો હતો યુ તે ઉભી કરાડ ઉતરીને નીચે જતો હોવાથી ધણો જ ખમખરેલો હતો હું સવારે વહેલો જાગ્યો પણુ ટાઢ કહે ૥૥ કામ, તેથી હજી પથારીમાં જ પડી રહ્યો હતો ટલામાં દુર્ગાનાથ ઉઠ્યો અને પોતાની નહાવાની તૈયારી ૥૥વા લાગ્યો એક ન્હાના પચપત્રમાં પાણી લઈ પોતાની

વેત ચોટલીને અડકાડ્યું, પછી બે કાન તથા આખે અને કપાળે પાણી અડકાડી સ્નાનવિધિ પૂરો કર્યો. પછી મને કહે છે 'અરે! તમે હજી સૂતા જ છો? મેં તો સ્નાન પણ કરી લીધું' મેં કહ્યું 'અરે બાપ! હું તો ટાઢને લીધે તમે ઉઠ્યા તે પહેલાનો જાગતો પડ્યો છું પણ મેં તમને નદી ઉપર જતા તો કંઈ બાબ્યા નહિ ત્યારે તમે સ્નાન શી રીતે કર્યું?' તેણે કહ્યું, 'તમે જાગતા હતા તો પછી હું પચપાત્ર લઈ સ્નાન કરતો હતો તે શું ન જોયું?' મારા બેજામ એકાએક ઝોકાર અજવાળું પડ્યું અને નેપાળી લોકોનું સ્નાન હું હવે સમજ્યો. મારવાડમાં એક ઘડા પાણીમાં બે ત્રણ માણસો નહાતા છે એમ સાંભળ્યું હતું પણ નેપાળી લોકોની સ્નાનપદ્ધતિની એમને ખબર હોય તો તો એક ઘડામાં ઓછામાં ઓછા માં મારવાડીઓ સ્નાન કરી શકે! તે દિવસથી નેપાળમાં દુર્ગાનાથની સાથે હતો ત્યાં સૂધી સવારે ઉઠતાવેત મેં 'નેપાળી' સ્નાન કરવા માડ્યું!

શુક્રવારે રાતે અમે બીમફેડી આવી પહોંચ્યા અહીંથી નેપાળનો પહેલો મોટો ઘાટ શરૂ થાય છે. એક દુકાનદારની ઝૂંપડીમાં અમે રાત ગળ્યા મારી પામે કેટલીક નેપાળી મહેરો (અગ્રેજ રૂપિયામાયી લગભગ અઢી આવે) હતી ખીરગંજમાં અગ્રેજ નાણું આપી આ મહેરો મેં લીધી હતી મારા મુસલમાન નોકરને ઠેઠ કાઠમાડુ સૂધી આવવા મેં ખૂબ સમજાવ્યો પણ ગુરખાઓના સ્વભાવની તેને ખબર હોવાથી તે એકનો બે થયો નહિ અને ત્યાંથી જ પાછા ફરવાની હઠ પકડી બીમફેડી સૂધી જ મારો સામાન પહોંચાડવાની તેની સાથે બોલી હતી તેથી મારે નિરુપાયે તેને છોડી દેવો પડ્યો. દુર્ગાનાથે મારા સામાન માટે બે બોટીઆ મજૂરો શોધ્યા, તેમણે

તાની મજૂરી અગાઉથી માગી. પેલા મુસલમાન મજૂરની ને આ નવા મજૂરની મજૂરી ચૂકવતા મારી પાસે એક જ રાળી મહેર બાકી ગઈ તે પૌવા લેવા માટે દુકાનદારની ને આપતા મારા હાથમાથી સરી પડી દુકાનની અંદરના ગમા ગડી ગઈ દુકાનદારે અને તેની સ્ત્રીએ થોડીવાર ધિવાનો ફારસ કર્યો, અને નથી જડતી એવું બહાનું કાઢી આપી છેવટે દુર્ગાનાથ પાસેથી થોડાક પૈસા ઉછીના લઈ કામ પતાવ્યું.

ખીજે દિવસ સવારે વહેલા ઉઠી નેપાળનો પહેલો ઘાટ ઢવાની શરૂઆત કરી આને નેપાળી લોક ગઢી કહે છે ॥ ગઢીનું નામ ઘણુકરીને ખરી ગઢી હતું એની ટોચ ઉપર પાળ સરકારનું નાકું છે અને કડક બદોબસ્ત રહે છે દરેક માણસની અહીં જડતી લેવાય છે અને અપરિચિત માણસોને રવાના વગર આગળ જવા દેતા નથી દુર્ગાનાથ પાસે મધાળી પાચ પરવાના હતા એટલે તેમા મારા બે ભોટીઆ ભૂરોનો સમાવેશ થાય એમ ન હતું આથી અમે એમ ઠરાવ્યું કે ઇંકી વટાવીને પેલી તરફ થોડેક સૂધી મારે મારે સામાન ઉંચકી લેવો અને પેલા ભોટીઆઓને ખાલી આગળ જવા દેવા તેઓ આ તના હોવાથી તેમને પરવાનાની જરૂર નથી હોતી પણ તેઓ ને કાંઈ પરદેશી માણસની સાથે હોય તો તેમને પરવાનાની જરૂર પડે છે ગઢી ચઢતા ચઢતા હું ચાકીને લોથ થઈ ગયો ॥ આ વળી નાકા આગળ આવી પહોંચતા બધા બોળે પડે ચિંકવા વખત આવ્યો તો પણ માડમાડ મે તે નાકા સૂધી હોવાડ્યો ત્યાં અમારા કપડાલત્તાની જડતી લેવાઈ. જડતી રમ્યાન નાકાના સિપાઈઓએ મારા મોર્ન ચોર્યો. વળી પાછો

સામાન ઉંચકી આગળ ચાલ્યો પણ પેલા ભોટીઆ મજૂર ક્યાયે નજરે ન પડે એ લોકો તો ખાસા આગલે મુકામે પહોચી નિરાતે આરામ લેતા હતા. પણ આ મુકામની જગ્યા હું હતો ત્યાંથી હજી સગભગ એક માઇલ હોવાથી મારો સામાન ઉંચકી ત્યાં સૂધી જવું મારે માટે કેવળ અશક્ય હતું નાકું મૂકી થોડે છેટે ગયો હોઇશ ત્યાં તો એટલો થાક્યો કે સામાનનું પોટલું એકઠાં ફેંકી એક ઝાડ નીચે લોથપોથ થઇને પડ્યો. દુર્ગાનાથ પોતાના મજૂરો સાથે આગલે મુકામે પહોચ્યો ત્યારે ત્યાં તેણે પેલા ભોટીઆ મજૂરોને જોયા. તેણે મારી તપાસ કરી પણ મારો પત્તો લાગે નહિ આથી તેમણે પેલાઓને ધમકાવ્યા, અને છેક નાકા સૂધી પાછા જઇ મારી શોધ કરી લાવવા દરમાન્યુ તેમણે આવીને મારો સામાન ઉપાડ્યો પોતાના કામની ઉપેક્ષા કર્યા માટે હું તેમના ઉપર ગુસ્સે થયો. પણ મારી ભાષા તેમને જગ પલ્લુ સમજાતી ન હોવાથી તેની તેમના ઉપર શી અસર થઇ એ કંઇ સમજાયું નહિ ઝાડ નીચે અર્ધો પોણો કલાક પડી રહ્યાથી માગ સરીરમાં કાંઈક શક્તિ આવી હતી તેથી પેલા ભોટીઆ મજૂરોની સાથે ધીમે ધીમે ચાલતો હું મુકામે પહોચ્યો.

મુકામ ઉપર દુર્ગાનાથે જમવાનું તૈયાર કરી ગમ્યું હતું. જમવાનામાં બીજી કંઈ નહિ, ફક્ત ભાત અને ઢાકમનું પાણી જે જગ્યાએ અમે ઉતર્યા હતા તે જગ્યા એક ઝરણાના કાંઠે આવેલી હતી અહીંથી આસપાસની શોભા સરસ દેખાતી હતી. પણ નેપાળી લોકોએ ચૂલા આગળ જ સૌચ કરી એટલી તો ગદહી કરી મૂકી હતી કે સાધારણ દિવસે તો ભાતનો એક કોળાઓ પણ ગળે ઉતારતા હિલટી થાય. પણ તે

।સે એવી જગ્યામા બેસીને પણ દુર્ગાનાથનો આશ્વોદકયુક્ત તમે ખૂબ રુચિપૂર્વક ખાધો' દુર્ગાનાથ ઘેર પહોચવા નીરો થયો હતો અહીંથી છૂટ્યો તે તે જ દિવસ મધરાતે પોતાને ઘેર પહોચ્યો. પણ તેનો નોકર, મારો મજૂર અને એટલા પાછળ રહ્યા રાતે એક ખુલ્લી ધર્મશાળામા અમે ।મ કર્યો પૌવા ખાઈ અમે સૂઈ રહ્યા પણ ટાઢ તો એવી મારા અન્ને પગ કેમ જાણે તૂટી પડતા હોય એમ જ મને મવા માડયુ મહાકષ્ટે તે ગત મે કાઢી બીજે દિવસે શ્રે તારીખ ૯ મી ફેબ્રુઆરીને રોજ અમે પરોઢિએ ઉઠી ।ગળ ચાલવા માડયુ આખો રસ્તો બરફથી છવાયેલો હતો । બરફ ઉપર ઉઘાડે પગે ચાલવું એટલે પછી પૂછવું જ શું ? રા ઉપર વીતવામા કશી બાકી ગહી નહિ. લાલ તપાવેલી ઠી ઉપર ચઢને ચાલવા જેવી મારી સ્થિતિ થઈ અતે કેમ જે મારી દયા ખાઈને જ સુર્યનારાયણે પોતાના ક્રોમળ ।ણે સ્થિતિજ ઉપર ફેલાવ્યા અને પા અર્ધા કલાકમા બધો ફ પીગળાવી નાખ્યો આથી મારુ દુખ તદ્દન મરી ગયુ મ તો નહિ તો પણ ખૂબ ઓછુ થઈ ગયુ

સાત આઠ વાગ્યાના સુમારે અમે નેપાળનો બીજો ઘાટ (ગઢી) ચઢ્યા આ ઘાટની ટોચ ઉપરથી સામે જ હિમાલયની ।કાળ બરફથી ઢાકાયેલી રહેનારી હારો એટલી તો રપદ ।ાતી હતી કે ક્ષણભર હુ મારા પગની વેદના ભૂલી ગયો

“અસ્યુત્તરસ્યા દિશિ દેવતાત્મા

હિમાલયો નામ નગાધિરાજઃ ।

પૂર્વાપરો તોયનિર્ધા વગાહ્ય

સ્થિતઃ પૃથિવ્યા ઇવ માનવજ્ઞઃ ॥”

આવું જેનું કવિકુલગુરુ કાલિદાસે પોતાની રસિક વાણીથી વર્ણન કર્યું છે, જે ઋષિમુનિઓનું નિવાસસ્થાન, જે પોતાના સાન્નિધ્યવડે જોનારના મનમાં ઉન્નત ધર્મવિચાર જગૃત કરે છે તે હિમાલયના શુભ સ્ફટિકવત્ સમકતા શિખરે જોઈને ભારતમાતાના કયા પુત્રને આનંદ થયા વગર રહે ? આ પ્રસંગે મારા મનમાં જે વિચારતરંગો ઊઠ્યા તે સર્વનું વર્ણન કરવું અશક્ય છે ગોવા જેવા પછાત પ્રાંતમાં મારો જન્મ. અમારા પ્રાંતના કોકોને કાશી સુધી પ્રવાસ કરવામાં પણ ભારે સાહસ દેખાય અરે ! સહ્યાદ્રિ ઓળંગવો એ પણ અમારે મન કેવડી વાત ! પણ તે જ પ્રાંતમાં ઉછરેલો હું આજે કયાંનો કયાં પહોંચ્યો ? નેપાળના આ ચંદ્રગિરિને શિખરે ઉભો રહીને નગાધિરાજ હિમાલયના બર્ષાઞ્જાદિત શિખરે હું નિગમી રહ્યો છું વળી, આ બધું મેં ભારે સાહસ ખેડીને કે કોઈ અલૌકિક શરીરસામર્થ્યને લઈને સાધ્ય કર્યું એમ પણ નથી મારા જેવો મુસાફરીનો ડરકુ ખીજો કોઈ ભાગ્યે જ મળી આવત અને શરીરસામર્થ્યમાં તો આટલા થોડા પ્રવાસથી પણ મારા કેવા કેવા ફાલ થયા તે મેં અનુભવ્યા સાગશ, આજે હું જે આ નગાધિરાજ હિમાલયના દર્શન કરી પાવન થયો તે માત્ર મારા શુદ્ધપ્રેમને જ પ્રતાપે આવા આવા અનેક વિચારોથી મારું મન પ્રકુલિત થયું. અને શુદ્ધ ઉપરની મારી શ્રદ્ધા વધુ દૃઢ થઈ ચંદ્રગિરિ ઉતરી બપોરે તળેટીમાં જમી સાંજે ચાર પાંચ વાગે અમે દુર્ગાનાથને ઘેર પહોંચ્યા.

દુર્ગાનાથના પિતાએ તેમ જ દાદાએ મારો સારો સત્કાર કર્યો. નેપાળના પ્રવાસ દરમ્યાન સાડો ભોજન મળ્યું હોય તો તે આજે જ પહેલવહેલું મળ્યું હું નીચલે માળે

જમ્યા હતી ત્યાં સૂતો ટાઢ સખત હતી પણ દુર્ગાનાથના એક જખ્ખર નેપાળી ધાળજો આપ્યો અને જમીન ઉપર પાથરી પથારી તૈયાર કરી આપી મારી પાસે એક ધાળળી હતી જ છત્રમા અબોટિએ જમવામા હુ તે ॥ તેના બે કકડા કરી મોજનને બદલે તે પછે વી ટાળ્યા ટાઢનુ કષ્ટ કષ્ટક ઓછુ થયુ બીજો દિવસ સવારે ઉઠી મે 'નેપાળી' સ્નાન કર્યું અને નવ વાઝ્યાને સુમારે નેપાળના બ્રાહ્મણે માસાહારી હોય છે દુર્ગાનાથને પોતે મારી છે એમ મને જણાવા નહોતુ દેવ. તેથી તેણે મે માને કહીને મારે સાર જમવાની ગોઠવણ જૂદી જમ્યા પછી દુર્ગાનાથ મને કાઠમાડુના મુખ્ય દેવમ દિરોના દરવા તેડી ગયો.

કાઠમાડુમા નાના મોટા અનેક મંદિરો છે, પણ તેમા બે છે એક પશુપતિનુ અને બીજુ ગુણેશ્વરીનુ. પહેલાં મે ગુણેશ્વરીના દર્શન ગયા ગુણેશ્વરીમા કે બીજાં કોઈ મા સિદ્ધપક્ષાની દિશામા કશુ ખાસ મે જોયુ નહિ બીના મંદિર ઉપર સોનાના કળશ અને રૂપાના પતરા છે ॥ બાબુએ નાનકડો ચોક છે આ ચોકમા એક બાબુએ કાથ પહોળી અને દોઢ હાથ લાંબી સ્ત્રીચોનિની મૂર્તિ છે. મૂર્તિ અંદરથી પરચરની હશે પણ ઉપરથી તેને સોનાની ચડાવી છે આસપાસ આપણે ત્યાની મેસડીશિકાતરીના કેટલીક મૂર્તિઓ છે. આ આખો ચોક અને ત્યાની બી આકૃતિઓ લોહીથી એવી તો તરબોળ હોય છે કે માટકીખાનાની ઉપમા આપી હોય તો કંઈ ખોટુ નહિ આ મંદિરમા ગયા ત્યારે એક કુતરું ગુણેશ્વરી આગળ જ

લોહી ચાટી રહ્યું હતું. ત્યાનો પૂજારી કાંઈક મંત્ર ગણુગણું ગુણેશ્વરીની પૂજા કરતો હતો. એક બાજુએ એક બ્રાહ્મણ સતચરિત્રનો પાઠ કરતો બેઠો હતો આ બધો દેખાવ જોઈ મને કમકમા આવી. એટલામાં એક પૂજારીએ એક જાત નેપાળી તાડી ચરણામૃત તરીકે આણી અમાગ આગળ ધરી પહેલા તો મને આ શી વસ્તુ હશે એની ખબર ન પડી પણ બીજી જ પળે તેની બદલો આવવાથી મેં દુર્ગાનાથને ‘આ તે તા છે કે શું’ એવો સવાલ પૂછ્યો. તેણે કહ્યું: ‘તાડી જ છે મેં કહ્યું ‘આ તાડી પવિત્ર ચરણામૃત તરીકે કેમ પીવાય.’ તેણે જવાબ વાળ્યો ‘તમારે જો ન પીવી હોય તો જરા મા ચોળાને બે આપે વાદી લ્યો એટલે થયું’ આમ કહી તે પેતે આ વિધિ કર્યો પણ તાડી આપે વાદતી વખતે જો તેણે આખો બધ કરી તેવું જ મારા હાથમાનું તાડીર ચરણામૃત મેં ફેંકી દીધું.

અમે ગુણેશ્વરીના મંદિરમાથી બહાર નીકળ્યા તેવું થોડેક છોટ કોઈ મોટો જગી ઘટ ઉઘો પાડ્યો હોય એ આકૃતિવાળું બૌદ્ધસ્તૂપ મારી નજરે પડ્યું. ત્યાર અગાઉ કે કદિ બૌદ્ધમંદિર કે સ્તૂપ જોયા નહોતા મેં દુર્ગાનાથને પૂછ ‘પેલું દેખાય છે તે કેનું મંદિર હશે?’ તેણે જવાબ આપ ‘એ તો બૌદ્ધોનું કંઈક છે, પણ તમે તે તરફ રખે નજર કરતા શાસ્ત્રમા એનો મોટો દોષ ગણ્યો છે શાસ્ત્રમા લખ્યું છે કે બ્રાહ્મણ એના સામું જુએ તો પણ તેણે સ્નાન કરવું દુર્ગાનાથના આ શબ્દો સાંભળી હું ચકિત થઈ ગયો. ગુણેશ્વરી-મંદિરમાની પવિત્ર તાડીનું સેવન કરવામા વાધો નહિ પણ બૌદ્ધમંદિરનું તો દૂરથી દર્શન કરવામા પણ અપવિત્ર. બૌદ્ધ

ધી નેપાળી લોકોમાં આવડે તિરસ્કાર હશે એવું મને
 ૧ પણ નહોતું પણ દુર્ગાનાથ સાથે આ બાબતમાં અત્યારે
 થાય એમ નહોતું હું બૌદ્ધર્મીભિમાની છું એવી તેને
 ૨ પડે તો તત્કાળ તેને હાથે જ મારા પર દુઃખની પરપરા
 થાય આવો વિચાર કરી તેને કશો જવાબ ન દેતા
 સ્તૂપની તરફ પીઠ ફેરવી હું તેની સાથે પશુપતિનાથના
 ૨ તરફ વળ્યો.

પશુપતિનું મંદિર ઉંચાણ જગાપર આવેલું છે મંદિર
 નાનું છે અને અંદર એક મોટું શિવલિંગ છે લિંગને
 બાજુ ચાગ મોઢા છે આ મંદિરના પૂજારી દક્ષણી બ્રાહ્મણો
 આથી આ મંદિરના આગણમાં પશુઓનો ભોગ અપાતો

પણ પાસે જ જે ગોરખનાથ વિજેરેના નાના નાના
 રો છે ત્યાં પશુવધ થાય છે નવાંઈની વાત તો એ છે કે
 ખનાથ જેવા સત્પુરુષની મૂર્તિ પણ લોહીથી તરબોળ હતી.
 પતિનાથના પૂજારી કૃષ્ણશાસ્ત્રી દ્રવિડ તે અમારા ગુરુ
 ધરશાસ્ત્રી તેલગના ગુરુબધુ મારા સહાધ્યાથી નાગેશ્વરપત
 ધિકારી આમની જ પાસે ફેટલોક વખત શાસ્ત્રાભ્યાસ

॥ હું કાશીથી નીકળ્યો ત્યારે નાગેશ્વરપતે આમને મળી
 ના નમસ્કાર પહોંચાડવા અને ખુશીખબર પૂછવા મને
 હતું પણ અમે પશુપતિના મંદિરમાં ગયા તે વખતે
 ॥ પૂજામાં હત. તેમની પૂજા બપોરે ત્રણ વાગે પૂરી થતી
 થી તે દિવસે તેમને મળવાનું બને એમ નહોતું પણ હું
 ઠીથી આવ્યો છું એવા ખબર તેમને પડતા બીજે દિવસ
 ૨ આવીને જરૂર મળી જવા તેમણે મને કહેવડાવ્યું પશુપતિના
 દેરમાંથી નીકળી અમે સીધા ઘેર આવ્યા

બીજે દિવસ સવારે શૌચ મુખમાર્જન 'નેપાળી' સ્નાન
 ઇં ૦ આટોપી છ સાત વાગે દુર્ગોનાથના પિતા અને નેપાળી
 ફાર્ટમા અપીલની રીત ગેવા ભીમસમશૈર (તે વખતના
 સેનાધિપતિ) ને બગલે લઇ ગયા રસ્તે ઝાકળ ખૂબ પડ્યું
 હોવાથી અને પગે પીડા થઇ સેનાપતિ સાહેબનો બગલો એક
 તથા માળતુ ધર હતું માત્ર તેના ફરતુ યોગાન વિશાળ હતું.
 અમે ત્યા પહોંચ્યા તે વખતે વીસ પચીસ સિપાઇઓ કવાચત
 કરતા હતા એટલામા ત્રીજા માળપરની એક બારીમાંથી બહાર
 ભેગા થયેલા લોકોને સેનાપતિ સાહેબે દર્શન દીધા તેમની
 જોડે તેમનો કારભારી હતો માથાના વાળ સૂધી તાણેલું કપાળ
 ઉપરનું ડીલું જોઇ સેનાપતિ સાહેબે (નેપાળી) સ્નાન કર્યાનું
 દેખાઇ આવતું હતું તેઓ જો કે પોતાને ક્ષત્રિય કહેવડાવતા
 છતાં તેમનો બાધો મજોલીયન ઢળને વધુ મળતો હતો.
 બારી ઉઘાડી નામદારે પોતાનું મોઢું બહાર કાઢ્યું ન કાઢ્યું
 તેવા જ નીચે અરજદારોના ટોળામા મુજરા કરવાની ધમાલ
 મચી ગઇ દરેક જણે પોતપોતાનું દુખ સેનાપતિ સાહેબ
 આગળ રડવા માડ્યું પણ પાંચ દશ મિનિટ સૂધી તો એમને
 કોણુ શું કહે છે તેની ખબર જ ન પડે છેવટે કોઇ સિપાઇએ
 કે અમલદારે ધોધાટ અટકાવી એક પછી એક સાહેબ અમળ
 આવવા હુકમ કર્યો. છતાં દરેક વાદી પોતાનું કહેવું ત્રીજે માથે
 સેનાપતિ સાહેબને કાને બગબર પહોંચે એટલા સાફ મોટમોટેથી
 ઘાટા પાડી વળીવળીને મુજરા કરતા પોતાની શ્રિયાદ સેનાપતિ
 સાહેબ આગળ રજૂ કરતા હતા કેઇ પોતાને નાહકનો
 નાતબહાર કર્યા સામે શ્રિયાદ કરતો હતો સેનાપતિ સાહેબે
 તેને રાજગુરુ આગળ શ્રિયાદ લઇ જવા શરમાવ્યું. બીજા પણ

ત્રાય ફરિયાદી હતા પણ તેમના ખટલાઓનો તગત નિકાલ
 11ને બદલે કારભારીને તેની નોંધ કરવા સેનાપતિ સાહેબે
 મ કર્યો બીજા કેટલાક ફરિયાદીઓના દાવા ત્યાંને ત્યાં જ
 1 નાખી નિકાલ કર્યો. ન્યાય કગવાની આ અજબ રીત
 1 હું ચકિત થયો એમાં નવાઈ નથી વકીલ, જજ,
 1 કોર્ટ કશાની જરૂર ન મળે. આમ છતાં આવી સીધીસઢ
 માફપદ્ધતિથી નેપાળના લોકોને સંતોષ હોય એમ લાગ્યું
 11માં એાધુ હાઇકોર્ટનો નિકાલ આવે ત્યાં સુધીમાં કેારટોની
 વકીલોની ફી, સ્ટાપ ઇત્યાદિ પાછળ છેલ્લામાં છેલ્લી પાઇ
 11 નાખી મુક્લિસ થવા વારે. તો આ લોકોને નહિ
 વતો હોય એમ મને લાગ્યું પેલા મુજગઓ મને કોઇ રીતે
 11 નહિ.

કૃષ્ણશાસ્ત્રી ડ્રવિડે જે વખતે મને મળવા બોલાવ્યો હતો
 11થી ૫૬૨ મિનિટ વહેલો હું તેમને ઘેર પહોંચ્યો શાસ્ત્રીયુવા
 1 પૂરી કરી ઘેર આવી જમવા બેઠા હતા તેમાંથી પરવારતા
 11ત્રણ વાગ્યા. પોતાના સહાધ્યાયી ગગાધરશાસ્ત્રીની તેમ જ
 11થરપ ત ધર્મધિકારી વિગેરે પોતાના શિષ્યોની તેમણે બધી
 11રખતર મને પૂછી, અને જ્યારે હું તેમની આજ્ઞા માગી
 11 ત્યારે પશુપતિનો પ્રસાદ, ધૂપ તથા રસ્તાના ખર્ચને માટે
 1 નેપાળી મહેંગ તેમણે મને આપ્યા મારી પાસેની પૂજા
 11મારની ખલાસ થઇ ગઇ હતી તેથી આ અણુધાર્યા
 11લાભથી મને વિશેષ આનંદ થયો. નેપાળ છોડી જતા
 11લા વખત મળ્યે ફરી એકવાર મળવા કહી મને તેમણે ગળ
 11ધી તેમણે આપેલ મહેરોમાંથી બે મહેર ખરચી એ એક
 11ળી બેડાની બેડ લીધી અને તરત જ તે વાપરવા માંડી.

પણ લાગલા જ અને પગમા એ ત્રણ ડેકાણે આટણ પડ્યા અને ટાઢને લીધે થતી વેદનામા આ નવી વેદનાએ વધારો કર્યો

પણ મને તો પેલા બૌદ્ધસ્તૂપના દર્શન કરવાની ચટપટી લાગી હતી. તથાપિ દુર્ગાનાથને મારા વિચારની જાણ થવા દેવી એ કોઈ રીતે ધચ્છવાજોગ નહોતું, એમ હું પાછળ કહી ગયો. આથી એક દિવસ બપોરે કોઠાને પણ જાણ થવા ન દેતા હું આ સ્તૂપ જોવા નિકળી ગયો. અહીંયા કોઠા ને કોઠા વિદ્વાન બૌદ્ધ સાધુનો અગર તો શખસનો ભેટો થશે એવી મને ભારે આશા હતી પણ તે નિષ્ફળ નીવડી. સ્તૂપની આસપાસ કેટલાક ટિબેટી માધુ પામા નાખી શુકન કહેતા બેઠા હતા. બીજી બાજુ એક માઁલુ બકડ આખુ ને આખુ વેચવા સારૂ મૂકેલું હતું આ બધું જોઈને માઁ મન આશ્ચર્ય તેમ જ ખેદમા ડૂબી ગયું રે' નેપાળના બૌદ્ધધર્મની આ સ્થિતિ! નેપાળની ગાજધાનીના શહેર કાઠમાડુમા પણ આ પવિત્ર સ્તૂપની શી દશા! અતે જેમ તેમ કરી મનને શાત કર્યું અને એટલામા કોઈ વિદ્વાન માધુસન ગહેતું હતું કે ધ્રમ એની તપામ કરી પણ પાસા નાખીને શુકન કહેનારા માધુઓ કરતા વિશેષ યોગ્યતાવાળો કોઈ પુરુષ ત્યા નહોતો! એમ માલમ પડ્યું

નેપાળમા બૌદ્ધધર્મની આ અત્યંત ખેદજનક સ્થિતિ જોઈને માઁ મન ઉદ્વિગ્ન થઈ ગયું હવે નેપાળમા રહેવામા કશો લાભ રહ્યો નહિ પણ જવું ક્યા? બૌદ્ધધર્મની શોધ થઈ શકતી નથી તો પછી દુનિયામા જીવીને પણ શું કરવું? કેટલોક વખત સૂંધી તો હું સાવ વિચારશૂન્ય બની ગયો. આ તરફ નેપાળનું રાજદારી વાતાવરણ સાફ ન હોવાથી દુર્ગાનાથના દાદાની ધચ્છા હું નેપાળ છોડી જલદી મારે દેશ પાછો જાઉં

એવી દેખાતી હતી પણ મને એકલો મોકલવો એ પણ એમને ઠીક લાગતું નહોતું એટલામા બદરીકિદારથી ગંગાજળ લાવનારા કેટલાક કાવડવાળા જનાણુ કાઠમાડુમા આવ્યા તેમની અને દુર્ગાનાથના દાદાની જૂની ઓળખાણ હોવાથી તેમની માગફત બધી ગોઠવણ થઇ ગઇ. દિવાન સાહેબને ઘેર દુર્ગાનાથના દાદાએ તેમનો ઠીક સત્કાર કરાવ્યો અને પેલાઓને બધા મળીને સોએક રૂપીઆ મળ્યા આ કાવડવાળા નેપાળથી રકસૌલ આવી ત્યાંથી હરદ્વાર સુધી રેલરસ્તે જવાના હતા, કારણ બરફને લીધે નેપાળથી પહોડોને રસ્તે જવું આ દિવસોમા અશક્ય હતું. આથી મારે તેમની સાથે રકસૌલ સુધી જવું અને ત્યાં સુધી મને તે લોકો સાચવીને લઈ જશે એમ દુર્ગાનાથના દાદાનું કહેવું હતું પણ રકસૌલ પહોંચ્યા પછી કંઇ બાબતુ જવું એ કંઇ મને સૂઝે નહિ એટલામા ઓચિંતો એક વિચાર આવ્યો અને તેથી મનની ચચગતા ત્યાંની ત્યાં મટી ગઇ.

જાલીઅરમા હતો તે વખતે ‘કાશીયાત્રા’ નામનું એક પુસ્તક મારા વાચવામા આવ્યું હતું તેમા ગયાની દક્ષિણે પદર માઇલ ઉપર એક ગૌદમદિંગ છે અને એ બામત કંઇક કળુઓ ચાલુ છે એવી મતનબનુ લખાણ વાંચેલુ તે મને યાદ આવ્યું નેપાળથી બીજે ક્યાએ ન જતા સીધા આ સ્થળે જ જઈને રહેવું એવો મેં નિશ્ચય કર્યો મને લાગતું કે આ સ્થાન વેરાન પ્રદેશમા હશે તેથી ત્યાં જન્મવાખાવાની કરી સગવડ નહિ હોય પણ ઉપવાસ કરી મરણુ આવે તો પણ બહેતર છે, એમ મણી મારૂ બાકીનું આયુષ્ય આ જગ્યાએ પૂરૂ કરવાનો મેં નિશ્ચય કર્યા વળી મને એવી પણ આશા હતી કે બુદ્ધગયામા

દૈવવશાત્ કોઇ બૌદ્ધસાધુ જાત્રાવાત્રાએ આવી ચડ્યો. તો તેની પાસેથી બૌદ્ધધર્મનું જ્ઞાન કઇ રીતે સંપાદન કરવું એ જાણી શકારો. વળી જો એવું કોઇ ન જ મળ્યું અને આ નિર્જન પ્રદેશમાં મારો દેહ પડ્યો તોયે શું ? વૈરાગ્યયુક્ત મનથી મારૂં મરણ થશે આ કાઠમાડુમાં બૌદ્ધધર્મની દશા જોઇને થએલી મારા મનની ઉદ્વિગ્નતા તો શાત થશે આવી રીતે મનનો નિશ્ચય થવાથી મારો ઉદ્વેગ શમ્યો. તરત જ દુર્ગાનાથના દાદાની પાસે જઇને હું કાવડવાળાઓની સાથે જવા તૈયાર છું એમ મેં જણાવ્યું. કાવડવાળાઓને ઉપડવાને બે ચાર દિવસની વાર હતી આથી હું નીરાતે નેપાળી લોકો વિશે ઇતઃ માહિતી મેળવવામાં તથા અને તો વાટ ખરચીને સાર થોકુ દ્રવ્ય એકઠું કરવામાં ગૂંથાયો.

અધોરીનાથ શાસ્ત્રી નામના ગંગાધરશાસ્ત્રી પાસે ભણેલા એક નેપાળી પડિત કાઠમાડુની પાઠશાળામાં સંસ્કૃતના અધ્યાપક હતા. ગંગાધરશાસ્ત્રીના શિષ્ય તરીકે જેમ કૃષ્ણરાત્રી દ્રવિડે અને મદદ કરી તેમ તેઓ પણ કરશે એવી આશાએ હું તેમને મળવા પાઠશાળામાં ગયો. આ પાઠશાળા કાશીની પાઠશાળાઓની ધાટી ઉપર ચાલે છે પણ કાશીની પાઠશાળાના કરતા ન્હાની છે અહીં બધા મળી દસ કે અગીઆર શિક્ષકો હતા પણ તેઓ કાશીના પડિતો જેટલા નામાકિત નહોતા. તેઓ કાશીના પડિતોની બરોબરી કરે એવા હોય તો દુર્ગાનાથ જેવા નેપાળી વિદ્યાર્થી કાશી સુધી ભણવા સારું શું કરવા આવે ? હું પાઠશાળામાં ગયો તે વખતે અધોરીનાથ અને મળ્યા નહિ પણ બીજા એક પડિત મળ્યા તેમણે મારી સાથે ખૂબ આદર-માનથી વાત કરી પરંતુ તેમની વાતચીત ઉપરથી નેપાળી

પડિતો નિષ્કાચન હોવા જોઈએ એમ મેં જોયું હતું ગરીબ વિદ્યાર્થી હોઈ મને કંઈ મદદ જોઈએ છે એ મેં આ ખુફા પંડિતને બિલકુલ જણાવ્યા ન દીધું અધોરીનાથને મળવામા હવે ઝાઝા લાભની આશા રહી નહિ તથાપિ અને તો મળી લેવું એવો વિચાર કરી હતું તેમને ઘેર ગયો.

કાઠમાડુ શહેરની એક ગલીમા અધોરીનાથનું ઘર હતું જે માળનું મકાન પૂણીની હવેલીઓની માફક આ ઘરને મોટો ચોક હતો ચારે બાજુ સાવ સાકડી ઝોરડીઓ હતી અને તેમા વસ્તી હતી હતું આ ચોકમા આગ્રે ત્યારે ગંદકી કાઢવાનું કામ ચાલુ હતું કેટલાક નેપાળી મજૂરો બધું મેલું કાવડમા ભરી ભરીને લઈ જતા હતા નેપાળી લોકો કચરોપૂર્ણ બહાર ન ફેકતા વચલા ચોકમા જ નાખે છે મળમૂત્ર પણ અહીં જ કરે છે અને ઘેટા બકરાનું માસ ખાઈને તેના હાડકા પણ ત્યાં જ નાખે છે આ બધી ગંદકી ભેગી થાય એટલે વર્ષે છ મહિને કાવડોમા ભરી ભરી નજીકના ખેતરોમા લઈ જઈ ખાતર બનાવવામા તેનો ઉપયોગ કરે છે દુર્ગાનાથનું ઘર શહેરની બહાર હતું. છતાં નજીકનો બધો કચરો, છાણુ વિગેરે ભેગો કરી મૂક્યો હતો. પણ ત્યાં ખુલ્લી હવા હોવાથી મને બહુ ત્રાસ ન થયો.

પણ અધોરીનાથના ઘરની આ બધી શોભા જોઈને મને અત્યંત સૂઝ ઉપજી એક તરફના એકઠાણીઆમા જે ત્રણ છોકરા દિશાએ બેઠા હતા, અધૂરામા પૂરૂ તે જ વખતે ઉપલે માળેથી કોઈએ બકરા કે મેં દાના હાડકા ફેંક્યા એકઠાણીઆમા પણ પગ મૂકવો મુશ્કેલ થઈ પડ્યો અંતે દૂરથી જ અધોરીનાથ ઘેર છે કે નહિ તેની તપાસ કરી, અને નથી એવા ખબર

મળતા જ તે ગદા ચોકમાથી જે દોટ મૂકી તે ફરી વાગ એ અધારીનાથને ઘેર જવાનું મેં સાહસ ખેડ્યું નહિ.

નેપાળી લોકો સાધારણ રીતે ભારે સશયખોર હોય છે પરંદેશીને આશ્રય આપતા એ લોકો ભારે ગમગાય. રખેને અંગ્રેજ સરકારનો કોઈ જનસૂસ આવી પોતાની મારફત દેશની ખખરો મેળવી જાય, અને પરિણામે પોતાને શિક્ષા થાય એમ તેમને લાગતું હોયું જોઈએ વળી આ જ અગસામા નેપાળમા ગળ્યક્રાંતિ થઈ ગઈ હતી આથી નેપાળી લોકોમા હું છૂટથી બળી શક્યો નહિ દુર્ગાનાથ પણ રાજકીય વિષયોમા કશી પણ વાતચીત કરવાની ઇચ્છા દર્શાવતો ન હતો છતાં કાઠમાડુમા તે કાળે રહેતા એક એ દક્ષણી ગૃહસ્થો પાસેથી તેમજ કૃષ્ણશાસ્ત્રી દ્રવિડ મારફત નેપાળી રાજ્ય ચલચાલને લગતી જે થોડીઘણી માહિતી મને મળી તે અહીં સંક્ષેપમા આપવી અપ્રાસંગિક નહિ ગણાય.

જ ગળ્યહાદુર નામનો એક નામાકિત પુરુષ નેપાળમા થઈ ગયો તે એક સિપાઈના દરજ્જાથી માંડીને મુખ્ય પ્રધાનની પદવી સુધી પહોંચ્યો તે કાળે હાલ જેને પાચસરકાર કહે છે તેના વશજેના હાથમા બંધી સત્તા હતી પણ જ ગળ્યહાદુરે તે વખતના ઉમરાવ મડળની અચાનક કતલ કરી બંધી સત્તા પોતાને કબ્જે કરી રાજા કકત નામનો જ રહ્યો મરાઠા ઇતિહાસમા શાહુ 'ગ્રામપતિની પછી સતારાની ગાદીની જે સ્થિતિ થઈ તેવી જ સ્થિતિ જ ગળ્યહાદુરની કારકીર્દિમા નેપાળની ગાદીની થઈ ત્યારથી જ ગળ્યહાદુરના કુટુંબના તાબામા નેપાળની ગળ્યલગામ આવી પોતે મુખ્ય પ્રધાનની (નેપાળમા આને ત્રણસરકાર કહે છે) અને નામધારી રાજા પાચસરકાર કહેવાય છે)

પદવી ધારણ કરી જગખહાદુરે પોતાના ભાઈઓને સેનાધિપતિ વિગેરે હાદ્દાઓ ઉપર ચડાવ્યા અને ૧૮૫૭ ના બળવામાં જગખહાદુરે અંગ્રેજ સરકારને મદદ કરી મોટું નામ મેળવ્યું, અને તગદ નગરનો વણેા મુલક પણ મેળવ્યો. જગખહાદુરના મરણ પછી તેનો દીકરો મુખ્ય પ્રધાનની ગાદીએ આવ્યો. પણ તે વિશેષ બાહોશ ન હોવાથી તેના કાકાના દીકરા વીંગસમશેરે તેને તથા સાથેસાથે તેના અંકબે સાથીઓને ઠગ કરી માદી ખૂચરી વીધી વીંગસમશેરનો નાનો ભાઈ ખડગસમશેર વડો સેનાપતિ થયો. તેથી નાનો દેવસમશેર કાઠમાડુનો સુબો થયો અને એથી નાના ચંદ્રસમશેરને તેના હાથ નીચેની જગ્યા મળી.

વીરસમશેરે નેપાળના રાજ્યતંત્રમાં ખૂબ સુધારા કર્યા. પણ તેના ભાઈ ખડગસમશેરે તેને મારી નાખી પોતે વડા પ્રધાનની જગ્યા ખૂચવી પાડવા કાવતરું રચ્યું પણ આ કાવતરું જલદી જ ફુટી જવાથી વીંગસમશેરે ખડગસમશેરને અંકબે દેશપાર કર્યો, અને તેનાથી નાના દેવસમશેરને તેની જગ્યાએ વડો સેનાપતિ બનાવ્યો. ૧૯૦૨ ના માર્ચ મહિનામાં વીરસમશેર મરી ગયો, તેથી કાયદા પ્રમાણે દેવસમશેર ત્રણસરકારના પદ ઉપર આવ્યો. દેવસમશેર વિલાસી હતો, તથા પોતાના મનમાં કેળવણીનો પ્રચાર કરવાની તેને ખૂબ ઈચ્છા હતી. ઉપરાંત નેપાળમાં ગુલામીની પ્રથા અંધ કરવાનો પણ તેણે વિચાર કરેલો. હિન્દુસ્તાનમાંથી બાણીતા ગાયનવાદન વિશારદ સ્ત્રીપુરુષોને કાઠમાડુમાં બોલાવી તેણે એક મોટો જલસો કરાવ્યો. આ કામમાં તેણે હજારો રૂપિયા ખર્ચ્યા તેના કુટુંબીઓને તેના આ તથા બીજા કામો રુચ્યા નહિ અને વીરસમશેરના છોકરાએ

પોતાના કાકા ચદ્રસમશેરની સાથે મળીને દેવસમશેરને પદબ્રજ કરવાનું કાવતરું રચ્યું

વીરસમશેરની બે દીકરીઓ નેપાળના રાજાને આપી હતી, તેથી વીરસમશેરના છોકરાઓનું આ રાજા આગળ ખૂબ ચલણ હતું એક દિવસ તેમણે દેવસમશેરને કહ્યું કે અમે અમારા પિતાની મિલકતની વહેચણુ કરવા માગીએ છીએ, તેથી તમે પોતે આવીને અમને વાજખી સલાહ આપી વહેચણુ કરાવી આપો દેવસમશેર પોતાના મોટા ભાઈને ઘેર મોટા લાવલશ્કર સાથે ગયો વડા સેનાપતિ ચદ્રશેખર પણ સાથે હતો નેપાળના નામધારી રાજા પાચસરકાર પણ પોતાના સાળાનો કળથો પતાવવા આવ્યા હતા આ વખતે દેવસમશેરની સાથે ૫૦૦ સિપાઈ હતા, આ ઉપગત રાજાસાહેબનું લશ્કર, સેનાપતિનું લશ્કર વિગેરે તમામ લશ્કર બહાર યોગાનમા ઉભું હતું દેવસમશેરની તેના ભત્રીજાઓ સાથે થોડી વાતચીત થઈ તેટલામા તેમણે એક બોલ્યો, ‘આપની સાથે ખાનગીમા વાત કરી છે જરા અદર પધારશો?’ દેવસમશેર પોતાના અંગરક્ષકોને બહાર રાખી અદર ગયો અદર જતા જ તેના ભત્રીજાઓ તથા તેમના સાથીઓએ તેના સામી પિસ્તોલ ધરીને કેદ કરી લીધો આ બાબતુ તેના અંગરક્ષકોએ જરાતરા ગરમડ કરી પણ તેમને ઠંડા પાડતા ઝાઝી વાગ ન લાગી પછી દેવસમશેર પાસંથી બળાત્કારે દિવાનગીરીનું રાજીનામું લખાવી લેવામા આવ્યું અને પાચસરકારે તે માળની ારીએથી નીચે ઉભેલ લશ્કરને વાચી સંભળાવી બહાર કૂર્ચ કે પોતે આ રાજીનામું મંજૂર કરે છે અને આજથી વડા પ્રધાનની જગ્યાએ ચદ્રસમશેરની નિમણૂક કરે છે માટે બધો કારભાર તેમણે સંભાળવો નીચે ઉભેલા સૈનિકોએ

પાયસરકારના હુકમને માથે ચડાવી ચદ્રશેખર અત્યાર સૂધીના તેમના સેનાપતિ—દિવાન થયા તે ખાતર આનંદ બતાવવા બંદુકો ફોડી સલામી આપી 'બસ થયુ બાપડા દેવસમશેરની કારકીર્દિ પૂરી થઇ અન તે જ રાતે તેને નેપાળની તરાઈમાં મોકલી દેવામાં આવ્યો. આ વાત ૧૯૦૧ ના જુનમાં બની.

હાલના મુખ્ય દિવાન ચદ્રસમશેર કલકત્તા યુનિવર્સિટીની મેટ્રીકની પરિક્ષા પાસ થયેલ છે તેણે યુદ્ધકલા ઉપર અનેક પુસ્તકોના નેપાળી ભાષામાં ભાષાતર કર્યા છે આથીયે વિશેષ કહેવા જેવી વાત તો એ કે તેને એક જ સ્ત્રી હતી ૧૯૦૫ માં તેની આ પહેલી સ્ત્રીના મરણ પછી તેણે ફરી લગ્ન કર્યું એમ સંભળાય છે પણ એક જ વખતે પાંચ છ સ્ત્રીઓ કરવાની જે તેમની વશપરપરાની રુઢી તેને તે અપવાદરૂપ હતો. દેવસમશેરે થોળેલા કેટલાક સુધારા તેણે અમલમાં મૂક્યા હોત પણ તેનું પરિણામ શુ આવશે એ પોતે જાણતો હોવાથી તેણે પોતાનું કારભાર ખૂબ નરમાશથી ચલાવ્યું. દેવસમશેરને જે રીતે એકદમ પદચ્યુત કરવામાં આવ્યો એ બહુ વિલક્ષણ કહેવાય એવી મતલબની ટીકા કલકત્તાના 'અમૃતબજાર પત્રિકા' વિગેરે અંગ્રેજી છાપાઓમાં આવી પણ નેપાળ દરબાર ઉપર તેની સારી અસર ન થતા ઉલટા આ છાપાઓને નેપાળની હદમાં મના કરવામાં આવ્યા મતલબ કે ચદ્રસમશેરની કારકીર્દિ દરમ્યાન નેપાળના વહીવટમાં સુધારો ન થતા વીરસમશેરના વખતમાં જે સ્થિતિ હતી તેની તે સ્થિતિ રહી

કાઠમાડુમાં હું લગભગ આઠ દસ દિવસ રહ્યો. મેં ક્યે દિવસ નેપાળ (કાઠમાડુ) છોડ્યું તે આજે સ્મરણમાં નથી પણ ત્યાં દસ દિવસથી વધુ નહોતો રહ્યો એમ લાગે છે. બાળુ

ચારદાપ્રસાદ નામના એક બંગાળી ગૃહસ્થ ત્યા હેડમાસ્તર હતા. તેમણે મને અગ્રેજી એક રૂપીઓ આપ્યો અને એક બે બીજા ગૃહસ્થોએ થોડીધણી મદદ કરી કૃષ્ણશાસ્ત્રી દ્રવિડે મને બીજી બે ત્રણ મહોત (નેપાળી) આપી બધા મળી કુલ પાંચ કે છ અગ્રેજી રૂપીઆ મારી પાસે ભેગા થયા આટલી વાટખરચી સાથે દુર્ગાનાથના દાદાના ઝોળખીતા પેલા કાનડવાળાઓની સાથે હું કાંઠમાકુથી નીકળ્યો.

નેપાળથી સિલોન સુધી

કાંઠામાડુથી રક્સૌલ સુધી કાવડવાળાઓએ મને ખૂબ સલાહ્યો. દુર્ગાનાથની માફક તેઓ લાગા લાગ્યા અંતરના મુકામ કરતા નહિ હુ થાક્યો છુ એમ જુએ કે તરત મુકામ કરે મારે માટે જમવાની સગવડ પહેલી કરે અને ટાઢથી હુ બચુ એટલા સારૂ મારે માટે બનતા સુધી બધ જગ્યા શોધે. નેપાળ જતી વખતે ખીરગજમા મારા પાત્ર ગતલ વજનના જે ડબેસ્સ મે એક નેપાળી દુકાનદારને સોંપ્યા હતા, તે પાછા લીધા. કાવડવાળાઓ સાથે હુ હતો એટલે સામાન તો મારે હાથકવો જ ન પડ્યો. રક્સૌલ પહોચતા મારી બે ધાબળાઓ, એક લોટો વિગેરે એ બધા કાવડવાળાઓને દઈ હુ છૂટો પડ્યો હવે ફક્ત એક ધાબળો, એક કોટ, થોડા પુસ્તકો, બે ઘોાતીઆ, ફેટો, એક કળશીયો, બે ખાદીની બડી અને એક ડબેસ્સની બોડ એટલે સામાન મારી પાસે બાકી રહ્યો.

રકસૌલથી બે કે સવા બે રૂપીઆ ખરચી મેં બાકીપૂરની દીકીટ લીધી અને બીજો દિવસ સાંજે બાકીપૂર પહોંચ્યો મારી પાસે આઠ કે બાર આના રહ્યા હતા. પણ તે દિવસ ગત્રે મેં બાધુ કે નહિ તેનું મને અત્યારે સ્મરણ નથી. ધણેભાગે હું રાતે શૂંખ્યો જ રહેતો. બાકીપૂરમાં એક મઠમાં ઉતર્યો એક ઓસરીમાં સન્યાસી, વૈરાગી, બ્રાહ્મણ વિગેરે જનનાળાઓના મિછાના હતા. ત્યાં થોડી જગ્યા કરાવી ત્યાંના મુખ્ય સંન્યાસીએ મારે માટે સગવડ કરી આપી મારી બાળુમાં એક દાઢીવાળો બાવો હતો તે મારા આવવાથી ચીડાયો હોવો જોઈએ તેણે મારા ઉપર પોતાના કદ્દુ વાગ્યાણોની ઝડી વરસાવવા માડી. તેના સતાપનું કારણ મને કેમેં કયું સમજાય નહિ. છેવટે મેં તેને કહ્યું કે હું અહીં રાતનીરાત પડી રહેવા માગુ છું. એટલા વખતમાં પણ જો આપને મારે લીધે કશી અગવડ થઈ પડે તો હું આપની ક્ષમા માગુ છું આટલું થયા બાદ સવારી કંઈક શાત થઈ આજની રાત પૂરતી જ આ બધા જે એમ લાગવાથી કદાચ તેમને જ્ઞાતા વળી હશે.

બાકીપૂરથી ગયા તરફ જનારી ગાડી સવારે સાતઆઠ વાગે નીકળતી હતી ગાડીબાકુ બાર આના બેસતું, પણ તેટલા પૈસા મારી પાસે નહોતા. હું ઉતર્યો હતો તે મઠની પાસે જ મગજપ્રસાદ નામના એક સુશિક્ષિત કામસ્થ રહેતા હતા મારા ડબેસ લઈ તેમની પાસે ગયો અને તે વેચાતા રાખવા મેં તેમને વિનંતિ કરી તેમને તે નહોતા જોઈતા પણ મારી આજીવનથી તેમણે તે બાર આને લીધા (આ ડબેસ મેં કાશીમાં એક રૂપીએ બે આને લીધા હતા) બાર આના મળ્યા ટલે હું તરત સ્ટેશન ઉપર ગયો, અને અમા તરફ જનારી

સવારની ગાડી પકડી ગાડીમા એક ત્રિપુડધારી પડિત મળ્યા હુ ગયા જનાર છુ એમ તેમને ખબર પડતા જ તેમણે કહ્યું 'અરે, ગયા એટલે બકાલી શહેર' ત્યા તમાગ જેવા વિદ્યાર્થીને કોઈ દાદ નહિ આપે તમને કોઇ બારણે પણ ઉભા નહિ રહેવા દે છતા હુ તમને મારા એક મિત્રનું ઠેકાણુ આપુ છુ. તે વૈદુ કરે છે. તે ગયાવાસીઓના જેવા નથી મારૂ નામ દેશે. એટલે તરત તે પોતાના ઘરમા તમને સત્કારશે ' પડિતજીએ કહેલ બાહ્યણુ વૈદનુ શિરનામુ તથા પડિતજીનુ નામ મે લખી લીધુ પણ પડિતજીની ગયા વિષેની ટીકા મને બરોબર ગમી નહિ મારા જેવા વિદ્યાર્થીને ઉતરવા જેટલી જગ્યા ગયા જેવા ક્ષેત્રમા ન મળે એ કેમ સંભવે ? પડિતજીના નામનો કે તેના મિત્રના શિરનામાનો ઉપયોગ કરવો પડશે એમ મને લાગ્યુ નહિ; ફક્ત વિવેકને ખાતર તેમનુ નામ તથા તેમના મિત્રનુ ઠેકાણુ મે લખી લીધા. પડિતજી રસ્તામા એક સ્ટેશને ઉતરી ગયા હુ બપોરે અગીઆર વાગે ગયા પહોચ્યો સ્ટેશન પહોચ્યો કે તરત મયાના ગોરદેવતાઓ મને વળગી પડ્યા 'તમારે પિંડદાન કરાવવું છે ?' એમ દરેક જણુ પૂછે હું કહેતો 'હું ગરીબ વિદ્યાર્થી છુ પિંડદાન કરવાની મારી મુશ્કેલ નથી મારે ફક્ત એકે રાત અહીં રહેવુ છે એટલી સમવડ આપો તો આભારી થઈશ' પણ મારે પિંડદાન નથી કરાવવુ એ વાક્ય કાને પડતા બીજી વાત સાંભળવા કોઇ ઉભુ રહેતું નહિ જો કદિ કોઇ મારી બધી વાત સાંભળતું તો ગોરોના એ આડતિયા મને કહેતા કે 'તમે ગરીબ વિદ્યાર્થી હો તમા અમે શુ કરીએ ?' તમારે પિંડદાન કરાવવુ હોય તો કહો એટલે તમારી બધી સમવડ થશે તમને અમારા શેઠ પાસેથી કરજે રૂપીઆ

આપાવશું, તેમાંથી તમે પિંડ આપો. પણ પિંડદાન કરવું ન હોય તો ઉતારાની આશા રાખવી નહિ' આખું શહેર શરી વળ્યો. પણ ક્યાંએ સામાન મૂકવા જેટલી જગ્યા ન મળી હું દક્ષિણ તરફનો છુ એવું જોઈ એક દુકાનદારે મને કહ્યું કે વિષયુપદના મદિર આગળ કેટલાક દક્ષણી બ્રાહ્મણોના ઘર છે, ત્યાં તમને આશ્રય મળશે ત્યાં જઈ તપાસ કરી તો દક્ષણી બ્રાહ્મણોના ઘર જડ્યા તેલ ગી બ્રાહ્મણ હશે પોતે ઘેર નહોતો ખીજા કેટલાક લોકો જમતા હતા એક બાઈએ બહાર આવી 'શું જોઈએ છે?' એમ મને પૂછ્યું મેં જવાબ આપ્યો 'રાતની રાત ઉતરવા દેશો તો તમારો પાડ માનીશ માગ જમવાના હું પૈસા આપીશ' બાઈએ કહ્યું 'તમારે પિંડ દેવા છે?' મેં મનમાં કહ્યું 'હવે તો કોઈએ મને પિંડ આપવાનો વખત આવી લાગ્યો છે ખરો!' મેં જવાબ આપ્યો 'મને રકન એક ટક ખવડાવો, તેના હું પૈસા આપીશ' મેં ત્રણ દિવસથી હું કાચાકોગ પર છું' બાઈએ કહ્યું 'પસા લઈને અમે કોઈને જમાડતા નથી ૧૫૬ આપવા હોય તો બોલો એટલે બધી સગવડ થઈ શકશે નહિ તો અહીં કશું મળે તેમ નથી' આ દક્ષણી બાઈને પણ પિંડદાનનો આટલો વળગાડ જોઈ ગયા નગરીમાં હવે દહાડે ફાળિયો અન્ન કે રાતે પડી રહેવા જેટલી જગ્યા મળવાની આશા ગદી નહિ. મારે પિંડદાન કરવું છે એમ જૂઠું કહીને તો હગકોઈ ગોરની પામેથી હું સ્ટેજે ખાસી મહેમાનગીરી લઈ ચકત બહારે વાટખગચીને સાડ થોડા પૈસા સુદા મેળવી ચકત હું એ જાણતો પણ હતો પણ એ વિચાર સગ્યો મારા મનમાં આવ્યો નહિ ભૂખે મરી જવું પડે તે બહેતર પણ જૂઠું ન જ બોલવું એ મારો નિશ્ચય બિલકુલ ડગ્યો નહિ

દક્ષણી બ્રાહ્મણને ઘેરથી નીકળી ગયાની વચ્ચે આવેલા
 ની પાળ ઉપરની એક દુકાને ખેસી મે ખાવાનું લઈ
 , જરા વાર વિશ્રાંતિ લીધી, એટલામાં એકાએક પેલા
 ઇના વૈદમિત્રનું મને અચ્ચે થયું તેમને ઘેર જમ્યા
 ની અહુ આશા રહી નહોતી તો પણ પ્રયત્ન કરી જોવો
 વિચારી બધા સામાન પીડપર લઈ વૈદગજના વર તરફ
 વૈદરાજ દૂર એક ગલીમાં રહેતા હતા રખડતા રખડતા
 ચાગ વાગે તેમના વગેનો પત્તો લાગ્યો પણ 'નશીબ બે ડગલા
 જનુ આગળ' વૈદરાજ ઘેર નહોતા કદાચ કામનિમિત્તે
 ગામ ગયા હતા તેમનો સોળ વર્ષનો દીકરો ઘેર હતો
 મારો દીક આદરસત્કાર કર્યો પણ તેના પિતા ઘેર ન
 થી તેમની રજા વગર મને ઘરમાં રાખવાનું જોખમ લેવા
 પાર નહોતો હવે તો હું એટલો થાક્યો હતો કે હવે શું
 એનો વિચાર કરવો પણ મને અકારો થઈ પડ્યા અતે
 ની ડેલીમાં જ એકકોર સામાન નાખી થોડીવાર નિગત
 બેઠો થોડીવાર ઇધરતિધર વાતો થયા પછી વૈદના
 ને મે યુદ્ધગયા વિષે પૂછ્યું તેણે કહ્યું, 'યુદ્ધગયા અહીંથી
 માઇલ છે' મે પૂછ્યું 'રાત પહેલા ત્યા પહોંચાય ખરૂં?'
 કહ્યું 'રહેજે પહોંચાશે' યુદ્ધગયા ગયાથી સાત માઇલ છે
 ને ખરૂં ન લાગ્યું પણ ગયામાં જો રહેવાની જમ્યા જ
 મળતી તો પછી વાટમાં જ ગમે ત્યા રાત રહેવું એવો
 ર કરી મે વૈદના દીકરાને પૂછ્યું, 'હું અત્યારે જ યુદ્ધગયા
 છું માત્ર મને એક મજૂર કરી આપો આ સામાન
 ને મારાથી એટલે દૂર જઈ શકાય એમ નથી' તે એક
 માન મજૂર કરી લાવ્યો, પણ તેણે આઠ આના મજૂરી

માગી. મારી પાસે તો એક પાવલી અને એક પૈસો એટલું જ બાકી હતું. અતે તે ચાર આનામા આવવા કબૂલ થયો.

‘બુદ્ધગયા ગયાથી પદર માઇલ છે’ એમ જે કાશીયાત્રા નામના પુસ્તકમાં લખ્યું છે તે ખોટું છે એમ મેં જોયું વૈદના દીકરાના તથા મુસલમાન મજૂરના કહેવા મુજબ બુદ્ધગયા ગયાથી સાત જ માઇલ છે. મારો મજૂર ભક્ષો માણસ હતો. પણ તેને બૌદ્ધ, હિંદુ વિગેરે ભેદની ખબર નહોતી તે મને બુદ્ધગયાના મહત્તના મઠમાં લઇ ગયો હું ધારતો હતો કે બુદ્ધગયા બોદ્ધના તાબામાં છે પણ અહીં તો જૂદું જ જોયું. મઠમાં દાખલ થતા જ બહાગની બાબુએ બળદ, ઉંટ, ઘોડા વિગેરે બાધ્યા હતા. અદ્દ જઈને જોઉં છું તો એક બાબુ દેવીની મર્તિ હતી અને તે વખતે શખનાદ સાથે તેની પૂજા ચાલી ગઈ હતી મહત્તનો મુખ્ય શિષ્ય દેવી નજીકની ઓસરીમાં હુકકો પીતો બેઠો હતો. સન્યાસીઓમાં હુકકો પીવાનો ગિવાજ મેં આજે પહેલી વાર જોયો. (આ મઠને લગતી વધુ હકીકત ચૌદમા પ્રકરણમાં છે તેથી અહીં જરૂર નેટલી હકીકત જ આપી છે.) મહત્તના આ અગ્ર શિષ્યે મને બે ત્રણ સંસ્કૃત વિદ્યાર્થીઓ રહેતા હતા તે ઓરડીમાં ઉતારો આપવા હુકમ કર્યો રસોઇ કરી જમવાનો પણ તેણે મને ખૂબ આમ્રહ કર્યો પણ હું ગતે નથી જમતો એમ તેને કહેતા તેણે બજારમાંથી પેડા, બરફી વિગેરે ખાવાની વસ્તુઓ મગાવી મારી ઓરડીમાં મોકલી આપી આ પેડા એટલે નામે જ પેડા હતા તેમાં ખાડને બદલે ગોળ નાખ્યો હતો. બરફી તો મોઢામાં પણ નંખાય એમ નહોતી મેં તે ચીજોમાંથી બહુ થોડું ખાધ બાકી બધું તે ઓરડીમાં રહેનારા વિદ્યાર્થીઓને વહેંચી આપ્યું. ઇધરાતધરની

પ્રાતે નીકળતા પેલા વિદ્યાર્થીઓએ મને કહ્યું કે અહીં ધર્મપાલ નામનો મગ જાતિનો એક બિહુ છે તેણે મહત્તની સામે દાવો માડ્યો છે ‘હાલ તે ક્યા છે’ એમ મે પૂછતા એક વિદ્યાર્થીએ કહ્યું, ‘અહી જ છે!’

તે રાતે મને મુઠલ ઉંચ ન આવી ક્યારે સવાર પડે ને હું ધર્મપાલના દર્શન કરે એમ મને થઈ ગયું સવાર પડતા જ કોઈને ખબર કર્યા વગર હું બુદ્ધમંદિરમાં ગયો ત્યાં એક સિપાઈ હતો, તેણે મને અદર લઈ જઈ બુદ્ધની મૂર્તિ બતાવી મૂર્તિના કપાળમાં એક મોટું ત્રિપુડ કર્યું હતું આનો કશો અર્થ હું સમજ્યો નહિ (ચૌદમા પ્રકરણમાં બુદ્ધગયા સબંધી વિશેષ હકીકત છે ત્યાં આ બાબતનું સ્પષ્ટીકરણ કર્યું છે) પણ હું તો ધર્મપાલના દર્શન માટે ઉત્સુક હોવાથી ત્યાંની વસ્તુઓનું નિરીક્ષણ કરવામાં અને તેના ઇતિહાસની ખબર મેળવવામાં વખત ન ગુમાવતા મદિના સિપાઈને એક પૈસો—આ જ છેલ્લો પૈસો મારી પાસે બાકી હતો—આપી ધર્મપાલના રહેઠાણ તરફ વળ્યો.

મદિરથી પશ્ચિમે ટેકરી ઉપર બ્રહ્મદેશના બિંદોમીન રાજાએ ત્રણ ઝોરડીઓ અને તેની લગોલગ એક એકઢાળાઉં બંધાવ્યું હતું થીઓ રાજાને કેદ કરી રત્નાગિરી લઈ ગયા પછી ત્યાં રહેતા બરમી બિહુઓ પોતાને દેશ ગયા અને તે સ્થાન અંગ્રેજ સરકારના તાબામાં આવ્યું. પછી અંગ્રેજ સરકાર તરફથી રક્ષા રહેવા માટે તે ધર્મપાલને મળ્યું આ વખતે ત્યાં એક બિહુ હતા તેને જોઈને આ જ ધર્મપાલ હશે એમ મને લાગ્યું. મે તેને હિંદીમાં પૂછ્યું, ‘આપ ધર્મપાલ છો?’

તેણે કહ્યું: ‘હું એક ભિક્ષુ છું આ હપ્તીમા છે તે ધર્મપાલ હાલ તેઓ અહીં નથી, સિલોન છે’

આ પ્રમાણે તેણે હિંદીમા જ જવાગ્ય આપ્યો. પછી તેણે મને ત્યાં જપાનથી આવેલી બુદ્ધની મૂર્તિ અને ખીન્ન ચિત્રો બતાવ્યા

પાલી ભાષા એ મૂળ સીઆમની ભાષા હશે એમ હું માનતો. કારણ પાલી ભાષાનો ત્રિપિટક નામનો ઐય સીઆમના રાજાએ છપાવ્યો છે એમ મેં સાબળ્યું હતું આ ભિક્ષુને તેની કંઈક ખબર હશે એમ માની મેં પ્રશ્ન્યું ‘તમને પાલી ભાષા આવડે છે?’

તેણે કહ્યું ‘અમારા ધર્મગ્રંથો પાલી ભાષામાં છે અને તે વિહારમાં ગ્રંથોને અમારે શીખવા પડે છે’

તેણે સિંહલી લિપિમાં લખાએલા કેટલાક પાલી ગ્રંથો મને બતાવ્યા અને તેમાંથી કેટલાક વાંચ્યો વાંચી બતાવ્યા તે સાબળીને હું અતિ આનંદથી બોલ્યો, ‘પાલી ભાષા તો લગભગ સંસ્કૃત જ છે તે શીખતા મને વાર નહિ લાગે’

ભિક્ષુએ કહ્યું, ‘તમને સંસ્કૃત આવડે છે?’

‘કૌમુદી, તર્કસંગ્રહ વિગેરે ગ્રંથો મેં વાંચ્યા છે કાવ્યોનો પણ અભ્યાસ થયો છે’

‘એમ છે, ત્યારે તો તમને પાલી ભાષા જલદી આવડશે’

‘તમે મને શીખવશો?’

‘મને બરાબર શીખવતા નહિ આવડે તમે સિલોન જાઓ તો ત્યાં મોટામોટા પંડિતો છે તે તમારી બધી શકાઓનું સમાધાન કરી તમને ધર્મગ્રંથો શીખવશે’

બહુ સારું, હું સિલોન જવા તૈયાર છું પણ મારી પાસે
ખો પણ રહ્યો નથી ત્યાં સિલોન કંઈ રીતે પહોંચ્યું ?
તમે કલકત્તે જાઓ તો ત્યાં 'મહાબોધિ સભા' નામની
તરફથી તમને સિલોન જવા મદદ મળી શકશે હમણાં
સિલોનનો બિહુ આવી ગયો તે બીજા બૌદ્ધ ક્ષેત્રોના
કરી માર્યાની દસમી તારીખે કલકત્તાથી સિલોન જવા
તેની સાથે તમે જશો તો તમને જરાયે અડચણ
હિં,

માજ ફેબ્રુઆરીની અઠવાવીસમી તારીખ હતી દસ
। કલકત્તા પહોંચ્યું તો બધા મનોરથ પાર પડે એમ
ગ્યું ને મારું મન તો તે જ ક્ષણે કલકત્તાને રસ્તે
સૂધી દોડી ગયું

। શરીર જડ નેનું શું થાય ? કલકત્તા સૂધીનું રેલભાડું
નીચા ઉપર થતું હતું એટલા પૈસા મળ્યા હોત તો
બડચણ ન રહેત તેથી મેં પેલા બિહુને જ વિનંતિ
હાલ આટલી રકમ આપી મને કલકત્તે પહોંચતો

છી અને મહાબોધિ સભા મારફત મને સિલોન જવા
મળી તો પછી ત્યાં મારા પુસ્તકો વગેરે વેચીને પણ
રકમ હું પાછી મોકલી આપીશ તેણે કહ્યું, 'મારી
ઈ નથી તમે મહત્તને ત્યાં ઉતર્યા છો એટલે મહત
ચાર પાંચ રૂપીઆ રહેજો આપશે એની પાસે ખૂબ
।'

ને દિવસે હું બુદ્ધગયામા રોકાયો. મારી પાસે અમરકોશની
ખરીદિલી એક નાની નવી નકશ હતી તે પેલી
મા રહેનારા ત્રણ વિદ્યાર્થીઓમાંના એકે આઠ આને

રાખી પરતુ કૌમુદી વિગેરે પુસ્તકોની તેમને જરૂર નહોતી. બપોરે જમીને હું મહત્ત્વ પાસે ગયો મારે કલકત્તા જવું છે અને ટીકીટ પૂરતા પૈસા આપો તો તમારો મોટો ઉપકાર થશે એમ મેં તેને વિનંતિ કરી તેણે જવાબ આપ્યો, “અહીંના માલીક મુખ્ય મહત્ત્વ અહીં નથી તે હોત તો તમને મદદ કરત છતાં તમને ખાલી હાથે પાછા ન વાળવા એટલા ખાતર આટલી મદદ લ્યો” એમ કહી બટવામા હાથ નાખી તેણે એક રૂપીઓ મારા હાથમા મૂક્યો મેં તે કમને લીધો આ મહત્ત્વ તરફથી બીજી કશી મદદ મળવાની હવે આશા ન ગઈ તેથી હું વળી પાછો પેલા ભિક્ષુ પાસે ગયો અને અનેક રીતે તેને વીનવ્યો પણ તેને મારી દયા ન આવી તેણે ચીડાઈને કહ્યું: ‘તમે હિંદુસ્તાનના લોક મોટા લગાડ તેમાય આહ્મણો તો અતિસય જ લગાડ હજી થોડા જ દિવસ પર એ આહ્મણો મારી પાસે આવ્યા અને તમારી પેઠે જ કલકત્તા થઈને સિલોન જવું છે એમ કહી આઠ રૂપીઆ લઈ ગયા પણ તેઓ મહાબોધિ સભામા ન જતા ક્યા ગયા તેનો પત્તો સરખો નથી’ હવે તમારો તે હું કઈ રીતે વિશ્વાસ કરૂં?’ મેં કહ્યું ‘તમને મારો વિશ્વાસ ન આવતો હોય તો મારા પુસ્તકો, એક ધાબળો અને કોટ એટલું હું તમને સોંપુ છું આની કિંમત ઓછામા ઓછી દસ રૂપીઆ થશે મને પ્રક્ટ કલકત્તા પહોંચવા જેટલી મદદ કરો, અને હું કલકત્તા પહોંચ્યા પછી જ્યારે તમારા પૈસા મોકલું ત્યારે જ મારા પુસ્તકો મને મોકલજો’ બહુ બહુ વાના કર્યા પણ તેને મારી છાટામાર દયા ન આવી

બીજે દિવસે મેં પુલ્કગયા છોડ્યું અને રાત્રે મયા સ્ટેશને આવ્યો ત્યાં એક દક્ષણી જત્રાળુનો ભેટો થયો તેને મારી

સુરકેલી જણાવી મે કહ્યું, 'મારી પાસે દોઢ રૂપીઓ છે. મારો તમામ સામાન લઇને મને જો તમે ત્રણ રૂપીઆ આપો તો તમારો પાડ' પણ આ ગૃહસ્થ સુદા પેલા મોરોના સહવાસથી કંઈક કાળજીનો થઇ ગયો હોવો જોઇએ તેણે કહ્યું, 'પૈસા હતા તે જત્રામા ખરચી નાખ્યા છતાં મે રૂપીઆમા આપતા હો તો લઉં' મે કહ્યું, 'આ સામાન તમને મશત જ આપ્યો હોત, પણ પ્રસંગ એવો બારીક છે કે અત્યારે હું કોઇ રીતે તેમ કરી શકુ એમ નથી. છતાં મને તમે ત્રણ રૂપીઆ આ સામાનની કિંમત તરીકે નહિ પણ દાન ગણીને આપો' પણ એ ગૃહસ્થનંદ્ય કંઈ મારી દયા આવી નહિ મારો સામાન વેચવાની વાત મે બીજા જત્રાળુઓ પાસે કરી નહિ કારણ અજાણ્યા પ્રદેશમા જૂજ કિંમતમા હું આટલો સામાન વેચુ છું એ જોઇને કદાચ પોલીસ મને પકડે કરે તો વળી એ લશ્કરમાથી છૂટતા દિવસો નીકળી જાય. ઉપગત નાહકનો ત્રાસ વેઠવો પડે તે જૂદો

તે ગત મે ગયાના સ્ટેશન દિપગ જ ગાળી બીજો દિવસે સવારે મે વિચાર્યું કે જોગલોકો અગર તેમના સબધમા આવનારા જત્રાળુઓની દયા માગવામા કશું વળવાનું નથી. પણ સુધરેલી કબો કેળવણી પામેલા લોકોમા પ્રવાસી કંઈ મદદ મળ્યા વગર નહિ રહે મને ઉર્જનના પ્રોફેસરેએ કરેલી મદદ ચાદ આવી પણ અહીં કોલેજ નહોતી તેથી મયા હાઈસ્કુલના હેડમાસ્તરને મળી તેની મારફત કંઈ મહેનત કરી જોવી એવો વિચાર કર્યો પૂછતા પૂછતા તેમના ઘરનો પત્નો લાગ્યો માગુલી બાથુ (હેડમાસ્તર) ઘરમા જ હતા મારી તમામ અડીક્ત સાબળી લઇને તેમણે મને 'બીખ ન માગવી જોઇએ'

એ વિષય ઉપર એક લાખુ ભાષણ આપ્યું. 'બગાળી લોક બહુબોલા હોય છે એમ મેં સાબળ્યું હતું, તેનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ આજે પહેલવહેલો થયો. ભાષણ પૂરું કર્યા પછી બાળુએ મને અદર લઈ જઈ એક સાળ બતાવી અને કહ્યું કે 'આ સાળ ધરની સ્ત્રીઓ માટે ખાસ લાવ્યો છું તેમણે પણ નવરા ન રહેવું જોઈએ એમ હું માનું છું' વળી પાછી બાળુની વાગ્ધારા ચાલી મેં નમનતાઈથી કહ્યું 'બાળુ સાહેબ, હું અંગ્રેજી નથી બણ્યો પણ તમે જે વિચારો દર્શાવો છો તે બધાથી હું વાકેફ છું પણ મારા ઉપર અત્યારે પ્રસંગ એવો બારીક આવ્યો છે કે મારે કંઈ કામને માટે આ મહિનાની દસમી તારીખ પહેલાં કલકત્તે પહોંચવું જ જોઈએ અને તેથી જ મારે આ ચાચનાનો પ્રસંગ આવ્યો છે જે તમારાથી કશી મદદ બને એમ ન હોય તો તમારા વિદ્યાર્થીઓ અગર ખીજા મિત્રો પાસથી થોડીવણી મદદ અપાવશો તોયે હું તમારો સદાને માટે એશિ ગણુ રહીશ' હેડમાસ્તર બોલ્યા, 'હું તમને ખીજા લોકો મારફત કશી મદદ નહિ કરાવી શકું. કંઈ આપવું જ હોય તો હું જ મારી મેજે આપી છું પણ મારી જૂઠ્ઠા મા હાલમા જ ગુજરી ગયેલ હોવાથી હમણાં હું દાન કરી શકું એમ નથી હજી પાંચ છ દિવસ પછી સૂતક ઉતર્યા કેડે તમારે વિષે કશું કરવા જેવું હોય તો થઈ શકે પણ મારા તરફથી બે આનાથી વધુ નહિ મળી શકે એ મરોબગ ધ્યાનમા રાખજો નહિ તો વળી મારે બરોસે ગહી બેસશો નકામા વાટ જોતા'

ગાગુલી બાળુને ઘેરથી તેમનો આભાર માની હું ચાલતો થયો ગયામા અકલા ગોરો જ નહિ પણ ખીજા લોકો પણ પૂરા રીઠા છે એવી મારી ખાત્રી થઈ હવે આ શહેરમા

એક કાચુ પથુ કિના મહેવામા સાર નથી, એમ વિચારી મે
 સ્ટેશનનો રસ્તો પકડ્યો. તે દિવસે કાચુ કોરૂ લાઇ ખાવામા ચાગ
 આના ખરચ્યા બાકી સવા રૂપીઓ રહ્યા. સ્ટેશન ઉપર ભાડાના
 દર લખેલ પાટીયા ઉપરથી ગયાથી કલકત્તા તરફ કયા સ્ટેશન
 સૂધી સવા રૂપીઆમા જઇ શકાય એમ છે એ મે શોધી કાઢ્યુ
 અને એક રૂપીઓ અને ઉપર થોડા પૈસા આપી લખીસગઢની
 ટીક્કીટ લઈ તે જ રાતે લખીસરાઇ પહોંચ્યો. લખીસરાઇ એક
 નવુ શહેર છે આગગાડી થયા પહેલા અહીં કશુ નહોતુ. હું
 અહીં પહોંચ્યો તે વખતે ત્યા થોડાક જૂ પડા થયા હતા જેમા
 દુકાનો હતી તે ગત મે સ્ટેશને જ કાઢી. ખીજે દિવસ સવારે
 અહીં ધર્મશાળા છે એમ ખબર પડી અને થોડી મહેનત
 લીધા પછી તે જડી આ ધર્મશાળા એટલે એક જાતનું
 એકઢાળાઉં જ હતુ ત્યા મારો સામાન મૂકી નિરાતે બેઠો.
 એટલામા એક મારવાડી નોકર ત્યા આવ્યો, તેણે મારી પૂછપરછ
 કરી હું એક વિદ્યાર્થી છુ અને કલકત્તે જાઉં છુ એમ જાણી
 થોડીવાર પછી ક્યાકથી એ મારે માટે સીધુ લઇ આવ્યો. પથુ
 તે રાધુ શેમા? મારી પાસે કશુ વાસણુ તો હતુ નહિ
 અતે તેણે એક માટીની હાલ્લી આણી આપી અને ખીચડી
 કેમ બનાવવી તે બતાવ્યુ તે મુજબ હાલ્લીમા દાળ, ચોખા,
 મીઠુ વિગેરે વસ્તુઓ નાખી મે ખીચડી બનાવી તે કેવીક
 સરસ થઈ હશે તેની કલ્પના વાચકે જ કરી લેવી. ગમે
 તેમ હો, પથુ ગયામા એકલુ કાચુ કોરૂ ખાખને જ રહેલો
 તેથી એ ખીચડી અને મીઠી જ લાગી નવ વાગે જમી
 કરી પરવાર્યો ને તે જ દિવસે મે આગળ જવા વિચાર
 કર્યો.

પેલા મારવાડી નોકરના કહેવાથી ચાગ પાચ દુકાને જઈ મેં યાચના કરી જોઈ પણ કશું મળ્યું નહિ એક મોટી ફાદવાળા વેપારીએ તો દુકાનમાંથી મારા દિલપર એક પૈસો ફેંક્યો અને કહ્યું 'કલકત્તે જાઓ કે જોઈએ તો તેથીયે આગળ જાઓ મારી પાસે તમને આપવા આથી વિશેષ કંઈ નથી' આ ઉપરથી આખી બજાર ફરતા ચાર પૈસા મળવાની પણ આશા ન રહી અતે પાસે જ બુલાખીલાલ કરીને ડાઘ એક કાયસ્થ વકીલ રહેતા હતા તેમની પાસે ગયો એ માણસ કંઈક ઠીક લાગ્યા તેમણે પોતાની આયપત મુજબ ચાર આના કાઢીને આપ્યા અને કહ્યું 'મારૂં આ વેપારીએ આગળ કશું ચાલે એમ નથી તેમને વિદ્યાની કંઈ જ કિંમત નથી ખીજની મૂઝવણુ તેઓ સમજી શકે એમ નથી' તેમણે મને સલાહ આપી કે મારે અહીંથી નજીકમાં જ ગિદ્દોર ગામે જઈ ત્યાંના જમીનદાર રાજા રાવણેશ્વરપ્રસાદને મળવું અને મારી મુશ્કેલી જણાવવી રાવણેશ્વરપ્રસાદ મોટા દાતા છે તેઓ મને જરૂર મદદ કરશે એમ તેમનું ધારવું હતું તેથી વધુ વિચાર કરવા ન બેસતા બીજે દિવસ સવારની ગાડીએ હું ગિદ્દોર જવા નીકળ્યો.

વાટમાં ખૈરા કરીને બીજી એક નાનુસરખું રજવાડું આવતું હતું હું ઠેક ગિદ્દોર ન જતા જમુઈ સ્ટેશને ઉતરી પડ્યો અને ત્યાંથી લગભગ છ સાત માઈલ ચાલતો ત્યાંના મહારાજના મહેલ સુધી ગયો પણ ત્યાં તો એવી ખબર પડી કે રાજાસાહેબ યાચકોને બિલકુલ મળતા જ નથી. પરભાઈ જ પતવે છે વળી એમ પણ વધુ ખબર મળી કે આખો દિવસ તપશ્ચર્યા કર્યા પછી પણ એક આનાથી વધુ દક્ષણાની આશા ન રાખવી આથી નિરાશ થઈ મહેલથી હું પાછો વળ્યો.

અને ત્યાની બનરમા જઈ એક દુકાનેથી થોડા પૌવા અને બે ત્રણ પૈસાના પેડા લઈ ખાધા પછી ત્યાંથી પગરસ્તે ગિદ્દાર જવા ચાલી નીકળ્યો અહીંથી ગિદ્દાર પાંચ માઈલ થતુ હતું

સાંજે સાતને સુમારે ગિદ્દાર પહોંચ્યો મહારાજા રાવજીશ્વરપ્રસાદે શિવમંદિર આગળ એક નાની ધર્મશાળા બંધાવી વટેમાર્ગુઓ માટે ઉતરવાની સગવડ કરી છે ત્યાં બાવા, વૈરાગી વિગેરે તથા બીજા વટેમાર્ગુઓની સગવડ સાચવવા એક માણસ રાખ્યો છે હું ત્યાં આવ્યો એટલે તેણે મારે રાતે જમવું છે કે કેમ એમ પૂછ્યું પણ હું એટલો થાકી ગયો હતો કે રસોઈ કરીને જમવા જેટલી મારામા સો રહી નહોતી મેં પેલા 'જમાદાર'ને કહ્યું 'અત્યારે રસોઈ કરવાની મારામા તાકાત નથી પણ કેમ કાચુકોર લાવી આપો તો મોટો ઉપકાર તેણે તરત જ બનરમાથી પેડા, બરફી વિગેરે મિઠાઈ આણી આપી. આ મિઠાઈ બુદ્ધગયાના મહતે આપેલી મિઠાઈના જેટલી જ નિસ્વાદ હતી છતાં ખૂબ ભૂખ લાગી હતી તેથી જેમ તેમ ખાઈ ઉપર પાણી પી સૂઈ રહ્યો

બીજે દિવસ સવારે રાવજીશ્વરપ્રસાદ રાજાના આશ્રિત એક પરિતને મળવા ગયો પરિતજીનું ઝૂંપડી જેવું ઘર બેતા જ લાગ્યું કે રાજાનો આશ્રમ લીધા છતાંયે પરિતજી ઉપર લક્ષ્મીજી પ્રસન્ન જણાતા નથી. પરિતજી બોલવાચાલવામાં તે કઠીક જણાયા તેમણે મારી બધી હકીકત ખૂબ માનપૂર્વક સાંભળી લીધી. પછી તેમણે કહ્યું 'તમે આ વિચિત્ર દેશમાં આવી ચડયા છો અહીં તમને મદદ કરનાર કોઈ વિસ્ત્રો જ નીકળશે' છતાં અમારા રાજાસાહેબ તમને કંઈક મદદ કરશે ખરા બાકી તેમની પાસેથી પણ આઠ આના કરતા વધુ

રકમની આશા તો રાખતા જ નહિ ! જે ત્રણ દિવસ જમાડી જતી વખતે જે ચાર આના વાટખરચી આપવા, એવો એમનો ગિવાજ છે પણ તમે કાશીથી આટલે નીકળી આવ્યા છો તેથી તમને કદાચ બાર આના મળશે એમ ધારૂ છુ પણ હાલ તો ગજસાહેબને સૂતક છે તેથી હજુ ચાર દિવસ સૂધી તેમની મુલાકાત નહિ થઈ શકે ત્યા સૂધી તમાગ જમવા કરવાનો બદોબસ્ત કગ્વા હુ જમાદાગને કહુ છુ’

હવે આ રાજસાહેબ ઉપર કલકત્તાની વાટખરચી સારૂ આધાર ગખી બેસવુ એ મને ચોખ્ખી બાધાઇ લાગી મે મારા મિત્ર નિલકંઠ બટજીને કાશી કાગળ લખ્યો ને તેમા મારી તમામ હકીકત સમજાવી અને લખ્યુ કે ‘મારે તુરત કચકત્તા જવુ છે તેટલા સારૂ ત્રણ રૂપીઆ કોઈ પાસેથી ઉછીના લઇને પણ મોકલો’ તેમણે કામળ પહોચતાવાગ મનીઓર્ડરથી પેસા મોકલ્યા તેમણે મોકલેલ મનીઓર્ડર માગ ગિદ્દોગ આવ્યા પછી ત્રીજે કે ચોથે દિવસ મલ્યો પૈસા મે ત્યાના ટપાલ માસ્તરને જ મોખ્યા માસ્તર નાતે કાયસ્થ અને ધણે જ મળતાવડા સ્વભાવનો માણસ હતો આ જે ત્રણ દિવસમા જ મારે એમની જોડે ખૂબ ઝોળખાણ થઇ ગઈ હતી

હવે રાજ સાહેબ ઉપર આધાર રાખી બેસી રહેવાની મને જરૂર નહોતી છતા તેમને મળીને જવુ મને ચોખ્ખ લાગ્યુ. ખીજે દિવસ સૂતક ઉતાર્યા પછી પોતે મહાદેવના દર્શને આવ્યા ત્યા મારે તેમની મુલાકાત થઇ

તેમને ઉદ્દેશીને એક કાગળ સસ્કૃતમા લખવા પડિતજીએ મને કહી રાખ્યુ હતુ તે લખીને મે તૈયાર રાખ્યો હતો અને રાજસાહેબની મુલાકાત વખતે તે મે તેમના હાથમા મૂક્યો

સાળે રાજસાહેબ તરફથી જમાદાર મારફત એક રૂપીઓ મને વિદાયગીરી દાખલ મળ્યો.

પછી રાતની ગાડીએ કલકત્તા જવાનો વિચાર કરી હું ટપાલમાસ્તરને મળવા ગયો. ટપાલઑફીસ સ્ટેશનને રસ્તે હતી ટપાલમાસ્તર સાથે ઇધરતિધરની વાતો કરતો હું બેઠો. તેમણે મને કહ્યું ‘ઉતાવળ થુ કામ કરો છો? રસ્તો તફન સીધો છે જરા બેસો તો ખરા, જવાબ છે’ મેં જવાબ આપ્યો ‘રસ્તો સીધો છે પણ મારે માટે તો અગવડો છે. એટલે અહીંથી દિવસ છતાં નીકળવું એ જ સારું’ આમ છતાં ટપાલમાસ્તરની વાતમા ને વાતમા દિવસ આથમ્યો હવે મને ઉતાવળ થવા લાગી માસ્તરે મને મારા ત્રણ રૂપીઆ આપ્યા. મારે એક રૂપીઆનું પરચુરણ જોઇતું હતું તે પણ તેમણે આપ્યું પણ બદલામા મારી પાસેથી એક રૂપીઓ લેવો બૂલી ગયા, અને ઉતાવળમા હુએ તેમને તે આપવો ચૂકી ગયો !

ટપાલમાસ્તર મને વળોટાવવા આવતા હતા, પણ મેં તેમને ન આવવા દીધા. પછી ઑફીસના પટાવાળાને મારી જોડે મોકલવા નિચાર કર્યો પણ તે ક્યાક ગયો હતો મને પણ બીજા માણસની જરૂર ન લાગી રસ્તો મોટો હતો અને સ્ટેશને જનાર કોઇ ને કોઈ રસ્તમા મળી રહેશે એમ હું માનતો હતો. પોસ્ટમાસ્તરે કહ્યું ‘સીધા ચાલ્યા જજો, ડાબા કે જમણા વળતા જ નહિ, એટલે થયું’ તેમના કહેવા પ્રમાણે મેં સામે જ રસ્તો પકડ્યો. પણ પદર વીસ મિનીટ ચાલ્યો હોઈશ એટલામા મેં બે શટા પડતા જોયા ટપાલમાસ્તરના કહેવાનો પૂરો અર્થ નહિ સમજવાથી તેમ ત્યાં કોઈ માણસ પણ ન મળ્યાથી મેં ડાબો શટો મૂકી જમણો લીધો પણ આઠ વાગ્યા,

નવ વાગ્યા છતાં રોશન આવે નહિ એ ત્રણ માઇલ પર આવેલ રોશન એ ત્રણ કલાક ચાલવા છતાં ન આવ્યું એ જોઈ મને બહુ નવાઈ લાગી. રસ્તામાં બંને બાજુએ માથાપૂર ઘાસ ઉગ્યું હતું તેમાંથી ક્યાંક વાંધ બાંધ નીકળી આવશે તો? એમ પણ ધડીવાર લાગ્યું. 'પણ તેથીયે વધુ બીક તો મને આ બૂખની બારશ દેશમાં કોઈ લૂટાર સામે મળી મારૂં બધું લૂટી જવાની લાગી.' ઘેર અંધારામાં હું ઝપાટાબંધ ચાલતો હતો. રસ્તો ઉંચાનીચો હોવાથી મને અનેક ટૂંશો વાગી, છતાં પાછું પગલું ન ભરતાં મેં ચાલ્યા કીધું.

અતે આધે આધે આગગાડીના સિગ્નલના દીવા જેવું કંઈક દેખાયું સિગ્નલના દીવાની માફક તે ઉંચા થાબલા પર હતો. પણ તે લીલો કે લાલ નહોતો, સફેદ હતો. એ રોશન નહિ હોય તો પણ આ દીવાની આસપાસ કંઈ ને કંઈ વસ્તી તો હશે જ એ વિચારે મને હિંમત આવી. પણ એટલામાં તો બાજુના આડમારગેથી એક માણસ મારી સામે આવી ઉભો. ઘેર અંધારામાં તે છેક મારી લગોલગ આવી ઉભો. ત્યાં સુધી મને ખબર ન પડી તેથી તેને જોતા જ ચોરના હાથમાં હું સપડાયો એવી મને શકા થઈ તેણે કહ્યું 'મહારાજ આટલી મોટી ગતે આ રસ્તે ક્યાં જાઓ છો?' મેં જવાબ આપ્યો 'તમારે તેનું શું કામ?' મારા બોલવાની ઢબ તે સમજી ગયો અને બોલ્યો, 'મહારાજ હું તો ગરીબ માણસ છું. હું કોઈ ચોર નથી આ તરફ આટલી મોટી રાતે માણસનો પગથ્થ માઠો એટલે પૂછ્યું.' મેં માગ બૂલા પડ્યાની વાત કહી સંભળાવી વાતો કરતાં કરતાં અમે બંને પેલા દીવા આગળ આવી પહોંચ્યા. ત્યાં પહોંચ્યા પછી પેલાએ મને કહ્યું કે 'જાકા અને ગિદ્દાર

વચ્ચે આ એક નવું સ્ટેશન હિલુ થાય છે પણ તે હજી તૈયાર નથી થયું આજે જ સ્ટેશનમાસ્તર અને એક બે સાધવાળા આવ્યા છે. અહીં ગાડી ઉભી રહેવાને હજી ચાર આઠ દિવસ લાગશે એમ કહે છે તમને રાતની રાત રહેવા જોટલી જગ્યા મળી રહેશે હું તમને ગામમા લઈ જાત પણ ગામ આધુ છે, અને મારા જેવાની સાથે આવતા કદાચ તમારા મનને શકા થાય.' સ્ટેશને પહોંચ્યા પછી મેં તે માણસને એક પૈસો આપવા માગ્યો પણ તે ન લેતા તેણે કહ્યું 'મહારાજ તમારો આશીર્વાદ આપો તો બસ હું ગરીબ છું પણ આપની પાસેથી દ્રવ્ય લેવાની મારી ઇચ્છા નથી' આમ કહી બે હાથ જોડી તેણે મને નમ્રપણે નમસ્કાર કર્યો અને અંધારામા રેલના પાટાની બાજુના તાર ઓળંગી જોતજોતામા તેની પેલીમેરના અંધારામા અદરશ થઈ ગયો.

સ્ટેશનપરના સિપાઈએ મને સવા માટે જગ્યા આપી. બીજે દિવસ પરાદિયે હડીને મેં ઝાઝા સ્ટેશન તરફનો રસ્તો લીધો રેલને પાટે પાટે જ હું ઝાઝા સૂધી ગયો. મિલોરના રૂપાલ માસ્તરનો એક રૂપીઆ બૂલથી મારી પાસે રહી ગયો હતો તેની મને ખાત્રી થઈ પણ તે વખતે કશું બની શકે એમ નહોતું. ઝાઝાથી કલકત્તા તરફ જનારી ગાડી સવારે આઠ નવ વાગે જતી હતી હું કલાક દોઢ કલાક વહેસો પહોંચ્યો હતો. હાથ મોઢું ધોઈ થોડું ખાવાનું લઈ ખાધુ એટલામા ગાડી આવી તેમા બેઠો તે સાંજે સાત કે આઠ વાગે હાવડા સ્ટેશને ઉતર્યો ને કુમળી નદી ઉપરનો પૂલ ઓળંગી કલકત્તા સહેરમા પહોંચ્યો પણ મહાબોધિ સભાના ઠેકાણુનો પતો કેમે કર્યો ન લાગે. એક જણે ટ્રામમા બેસી અમુક અમુક જગ્યાએ જવું

એમ કહ્યું પણ હું તો જુદે જ ઠેકાણે જઈ પહોંચ્યો અને ત્યાંથી પાછો ટ્રામમા બેસી ધર્મતત્ત્વ સ્ટ્રીટ ઉપર આવ્યો. અતે ખૂબ તપામ પછી મહાબોધિ સભાનું મકાન (કીકો નં. ૨) જડ્યું.

તે દિવસે મિસ આલ્બર્સ નામની એક અમેરિકન બાઈને મહાબોધિ સભા તરફથી મિજબાની હતી બધા જમી ઉડ્યા ને હું સભાગૃહમા પહોંચ્યો. તે વખતે મહાબોધિ સભાના મકાનમા અધોરીચદ્ર ચતુરજી નામના એક ગૃહસ્થ રહેતા હતા. પોતે કલકત્તાની હાઈકોર્ટમા કલાર્ક હતા પણ ધર્મપાલની સાથે તેમને ઝોળખાણ હોવાથી ધર્મપાલે તેમને સભાના મકાનમા ગૃહેવાની પરવાનગી આપેલી તેમણે મને સારો આવકાર આપ્યો. મારે માટે પોતાની બાળુની એક ઓરડીમા જગ્યા કરી આપી મિજબાનીમાંથી વધી પડેલા રસગુલ્લા* અને થોડી પૂરીઓ મને ખાવા આપી રસગુલ્લાનો આકાર હંડાના જેવો અને ગળ પણ સફેદ હોય છે, તેથી મને શકા થઈ પણ અધોરી બાળુએ તે એકલા દુધમાંથી બને છે એવી ખાત્રી આપી ‘પેલી અમેરિકન બાઈની પક્તિમા બેસીને અમે ખાધું તેથી તમને કદાચ શકા થઈ હોય તો તે માર્છ પોતે શાકાહારી છે અને આ મિજબાનીમા અમે બધા હિન્દુ ઢબે કેળના પાન ઉપર પાટલે બેસીને જમ્યા છીએ, એ તો આ પાત્રો પડી છે તે ઉપરથી જ તમે જોઈ શકશો’ આટલું થયા બાદ બાળુના આગ્રહને વશ થઈ મે તેમણે આપેલ વસ્તુઓ ખાધી પછી તેમણે ‘ઈન્ડિયન મિસ્સ’ ના માણ સ પાદક બાળુ નરેન્દ્રનાથ સેનની જોડે મને ઝોળખાણ કરાવી નરેન્દ્ર બાળુએ મને કહ્યું,

* ગુલાબજીરુને મજાતી બાજબની એક સુપ્રસિદ્ધ મિઠાઈ

‘તમારે સિલોન જવું હોય તો તે આમતનુ સર્ટીફિકેટ તમારે બતાવવું પડશે એ સિવાય અમે તમને કંઈ મદદ નહિ કરીએ’

બીજે દિવસ સૌ પહેલા તો એક રૂપીઆની ટપાલની ટિકીટો લાવી તે સાદા કવરમાં બીડી મે ગિલ્લોગના ટપાલ માસ્તરને મોકલી અને પછી સિલોનની મુસાફરીના વિચારમાં પડ્યો. અધોરીઆણુના કહેવા પ્રમાણે તુતિકારીન સૂધી રેલ રસ્તે જઈ ત્યાંથી આગબોટમાં સિલોન જવું એમ નક્કી થયું. પણ બાડાના પૈસાની જોગવાઈ શી કળી? તે વખતે મહાબોધિ સભાનો કાગ્યાર શ્રી. ચાર્ચંદ્ર બસુ નામના બગાળી ગૃહસ્થના હાથમાં હતો તેમના હાથ નીચે બીજા એક કિષ્ટો બાણુ (ગોવામાં જેમ કૃષ્ણનો અપભ્રંશ કૃષ્ટ થયેલ છે તેમ બગાળમાં કિષ્ટ થયો છે.) નામના ગૃહસ્થ હતા ચાર્ચાણુએ માગ કહેવાપરથી ગયાવાળા બિલ્લુને કાગળ લખ્યો કે ‘તમે મોકલેલ માણસ અહીં આવી પહોંચ્યો છે પણ તેને આગળ સિલોન મોકલવાની જોડવણ કંઈ રીતે કળી?’ બિલ્લુનો જવાબ આવતા સૂધી ચાર્ચાણુએ મારા જમવાની સગવડ મહાબોધિ સભા તરફથી કરી સભાના મકાનમાં પહોં (પક્ષનો અપભ્રંશ) નામે એક નોકર હતો તે જ્યારે ધર્મપાલ કલકત્તામાં હોમ ત્યારે તેમની રસોઈ અને એવું બીજું કામ કરતો તે ધર્મપાલ ન હોય ત્યારે સભાનું મકાન વાળવા ઝાડવાનું, કાગળો ટપાલમાં નાખવાનું અને એવું બીજું પરચુરણ કામ કરતો ચાર્ચાણુએ તેની જ મારફત માગ જમવાની સગવડ કરાવી તે દિવસે અધોરીઆણુ આઠ દિવસની રજા લઈ કાંઈ કામસર પોતાને ગામ ગયા

પાંચ છ દિવસે ગયાના બિહુનો જવાબ આવ્યો. તેણે ચાંચ્યાનું પર ખૂબ રોષ ઠલવ્યો હતો. તેણે લખ્યું હતું ધર્મપાલ તરફથી પોતાની જ ખરચી તેને વખતસર નથી મને જેનું તેનું કરજ કાઢી ચલાવવું પડે છે ત્યાં વળી ન લશ્કરામાં પોતે શી મદદ કરી શકે? ચાંચ્યાનું એ મને 'ગયાવાળા બિહુ તમને મદદ કરવા માગતા નથી અહીં અમારી પણ કંઈ ઝાંઝુ ફડ નથી અમે તમને ત્રણ રૂપિયા આ એટલામાંથી જે કંઈ બની શકે તે કરો' ત્રણ રૂપિયા જગન્નાથપુરી સુધી જઈ શકાય એમ હતું ત્યાંથી બિહુ મ માગતા મદ્રાસ સુધી જવું અને ત્યાંની મહાબોધિ સભા કરે તો રેલમાં અને નહિ તો તુલિકેરીન પહોંચવું આગળોટના ભાડા પૂરતા પૈસા કોઈ ને કોઈ રીતે મેળવી રિ જવું એવો વિચાર ક્યો ચાંચ્યાનું આ વાત ગમી તેમણે મદ્રાસની મહાબોધિ સભાના મંત્રી એમ સિંગ ઉપર અને ધર્મપાલ ઉપર એમ બે કાગળ મને લખી આ મારો કોટ વિગેરે સામાન મે પહેને દઈ દીધો ફક્ત ભોટો, બે ઘોડિયા, બે બડી, એક ધામળો અને ફેટો. સામાન સાથે રાખ્યો પુસ્તકો ચાંચ્યાનું સાંખ્યા અને કે 'હુ ખેમકુશળ સિલોન પહોંચ્યું તો પુસ્તકો ટપાલમાં દેજો, નહિ તો પછી મહાબોધિ સભાના વાચનાલયમાં કરી દેજો ચાંચ્યાનું સભાના મકાનમાં સાજના છથી વાંચા સુધી રહેતા પછી પોતાને ઘેર જતા જગન્નાથ ગાડી સવારે સાત કે આઠ વાગે ઉપડતી તેથી આગલી જ મે ચાંચ્યાનું વિદાય લીધી. તેમણે મને હાવડા સુધી પહોંચાડી આવવા પહેંને હુકમ કર્યો

આ બધું નક્કી કરી ચારબાણુ ઘેર ગયા પછી અઘોરી બાણુ ગામથી પાછા આવ્યા માફ સિલોન જવાનું થું થયું એમ પૂછતા મેં તેમને અત્યાર સુધીની બધી હકીકત કહી સંભળાવી એ સાંભળ્યા પછી તેમણે કહ્યું 'આવા ઉનાળાના દિવસમાં મદ્રાસ સુધી પગરસ્તે જવા નીકળવું એ નરી બાધા છે ચારબાણુ જેવાએ આવા વિચારમાં તમને કંઈ રીતે અનુમતિ આપી એ જ નવાઈની વાત છે કલકત્તા જેવા આવડા ધનવાન શહેરમાં તમાગ જેવા વિદ્યાર્થીને મદ્રાસ પહોંચવા જેટલા પૈસા ન મળે એ તો બારે શગમની વાત કહેવાય !' તે વખતે નરેન્દ્રનાથ સેન સભાગૃહમાં મિસ આલ્બર્સ સાથે વાતો કરતા બેઠા હતા અઘોરીબાણુએ તેમને મારી બધી હકીકત સંભળાવી. કલકત્તાથી મદ્રાસ જવાના લગભગ દસ રૂપીઆ થાય એમ અઘોરીબાણુનું માનવું હતું નરેન્દ્રબાણુએ જ્યારે મદ્રાસ જવાનું કેટલું ખર્ચ થાય એમ તેમને પૂછ્યું ત્યારે તેમણે કહ્યું 'લગભગ દશેક રૂપીઆ થાય, એમાંથી ત્રણ રૂપીઆ તો મહાબોધિ સભા તરફથી તેને મળ્યા છે બાકી ફક્ત સાત રૂપીઆ ખૂટે છે.' નરેન્દ્રબાણુ કહે 'એમ જ હોય તો સાત રૂપીઆ હું આપુ છું માત્ર એટલે જ નહીં તમારે જાતે ટિકીટ કઢાવી તેને ગાડીમાં બેસાડવાનું માથે લેવું જોઈએ' અઘોરી બાણુએ જવાબ આપ્યો, 'કાલે હું રેલવેને જઈ મદ્રાસનું કેટલું બાકું પડે છે તેની ચોક્કસ તપાસ કરી આવીશ ને પછી નક્કી રકમ હું તમને જણાવીશ'

બીજે દિવસ ઑફિસથી વળતા અઘોરીબાણુ બધી ખચર કાઢી આવ્યા મદ્રાસનું બાકું તેર રૂપીઆ અને અમુક આના હતું; અને ઠેઠ કોલબો સુધીનું બાવિસ રૂપીઆમાં અમુક

આના ઓછુ થતુ હતું. આથી અધોરીબાબુએ મને કહ્યું નરેન્દ્રબાબુ સાત રૂપીઆ આપે તોપણ મદ્રાસ જવા માટે બીજા ત્રણ ચાર રૂપીઆ તો જોઈએ જ તે કુત્તા અહીં જ પચીસ રૂપીઆ ભેગા કર્યા હોય તો તમે સીધા કોલબો જઈ શકો અહીંના બીજા કેટલાક પેસાદાર ગૃહસ્થો મહાબોધિ સભાના સભાસદ છે તેમને મળી જોઈએ તેમના તરફથી જો મદદ ન મળી તો છેવટ હું તમને મારા ઓળખીતા કેટલાક ગૃહસ્થો પાસે લઈ જઈશ તેઓ તમને જરૂર મદદ કરશે પણ ફરી પાછો મદ્રાસમા યાચના કરવાનો વખત ન આવે અને તમે કોલબો પહોંચો એ જ ઉત્તમ રત્નો છે' આ પછી અધોરી બાબુએ પોતાની સહીથી અગ્રેજીમા એક વિનંતિપત્ર વરી કાઢ્યું તેમા તેમણે મારે કોલબો જવા સાર કુલ રૂપ ૨૫ રૂપીઆની જરૂર છે એવી મતલબનું લખ્યું હતું નીચે મહાબોધિ સભા તરફથી ત્રણ રૂપીઆ મળ્યા છે એમ જણાવ્યું હતું, અને નરેન્દ્રનાથ સેનના નામ આગળ સાત રૂપીઆનો આકડો ભર્યો હતો આ વિનંતિપત્ર લઈ હું દા અમૃતલાલ સરકાર પાસે ગયો તેમણે એ રૂપીઆ ભરી તે જ વખતે તે રોકડા આપ્યા. બીજા એ સિલોનના વેપારી જે મહાબોધિ સભાના મકાનમા રહેતા હતા તેમણે એક રૂપીઆ આપ્યો નીલકમલ મુકરજી કરીને એક ગૃહસ્થ મહાબોધિ સભાના ખજાનચી હતા, તેમને ઘેર પહોંચી સાથે ગયો તેમણે તરત જ બાર રૂપીઆનો આકડો ભર્યો પણ રૂપીઆ મને ન આપતા બીજે દિવસે સાંજે પોતાના કારકુનની સાથે મહાબોધિ સભામા મોકલ્યા આથી કલકત્તા છોડવામા મને એક દિવસ મોકુફ થયું

પચીસ રૂપીઆ એકઠા થયા પછી અધેરી બાબુએ મારે સારૂ ગસ્તામા બાતા માટે એક બિસ્કુટનો ડબ્બો આપ્યો. મહાબોધિ સભાના પુસ્તકાલયમા ગખેલ મારા પુસ્તકો તથા આ ડબ્બો સાથે બાધી એક પોટકુ તૈયાર કર્યું ઉપરાત, ચારબાબુ પામેથી એક ધર્મપાલ ઉપગ અને બીજો મદ્રાસના એમ. સિંગારવેલુ ઉપગ એમ બે કાગળો લખાવી લીધા મદ્રાસ ઉતરવાનુ કંઈ નક્કી નહોતુ છતા કાગળ સાથે હોય તો સારૂ એટલા ખાતર ચારબાબુએ અગાઉ લખી આપેલ કાગળ પાછો આપી નવો કાગળ લખાવી લીધો આ કાગળમા પૈસાની વાત ન લખી જરૂર પડે તો ગસ્તાની અડચણો વગેરેની માહિતી આપીને મદદ કરવી એમ લખ્યુ હતું આ ઉપરાત અધેરીબાબુએ પશુ ધર્મપાલ ઉપગ એક જૂદો કાગળ આપ્યો બીજો દિવસ એટલે તારીખ ૧૫ મી માર્ચ ૧૯૦૨ ને રોજ અધેરીબાબુની સાથે હુ હાવડાને સ્ટેશને આવ્યો અધેરીબાબુએ ઠેઠ કોલ બોની ટિકીટ કઢાવી આપી અને મને ગાડીમા બેસાડી પોતે પાછા ગયા.

રવિવાર તા ૧૬ મી માર્ચ ૧૯૦૨ ને રોજ અગિયાર બારને સુમારે હુ મદ્રાસ પહોચ્યો અહીં પહોચ્યા પહેલા જ, તુતિકારીનમા કલકત્તે આવનાર ઉતારૂઓને કોર ટેનમા રાખે છે, એવી ખબર ગાડીમાના એક ઉતારૂએ મને કહી હતી મારી પાસે ફક્ત દોઢ રૂપીઓ જ બાકી હતો તેમા જો દસ દિવસ કોર ટેનમા રહેવુ પડ્યુ તો જુપે મરવા વખત આવવાનો એમ મને લાગ્યુ આથી મે એવો વિચાર કર્યો કે સીધા મદ્રાસ વટાવી જવાને બદલે મદ્રાસમા એક દિવસ ઉતરી પડવુ અને એમ સિંગારવેલુને મળી કોર ટેનમાથી બચવાનો કંઈ રસ્તો થાય તો જોવુ. આ કારણથી હુ મદ્રાસ ઉતર્યો, અને મહામહેનતે સિંગારવેલુનું ઘર

શોધી કાઢ્યુ તેમણે મારી જોડેનો કાગળ વાચી મારો ઠીક સત્કાર કર્યો સ્નાન વિગેરે આટોપી તેમને ઘેર જમ્યો, પણ અમારૂં બધું કામ હાથના ઇશારાઓથી ચાલતું હતું કારણ મને અંગ્રેજી ન આવડે અને સિગારવેલૂને હિન્દી નહોતું આવડતું મારા જમી લીધા પછી થોડીવારે તેમનો ભાષ કંઈ કામે ગયો હતો. તે ઘેર આવ્યો તેને હિન્દી બોલતા આવડતું હતું તેણે સિગારવેલૂને મારૂં કહેવું સમજાવ્યું એક તો મારે કોરટેનમા પડ્યા સિવાય સિલોન પહોંચવું હતું અને જો કોરટેનમા રોકાણ થવા વખત આવે જ તો મારે તેટલા દિવસની ખર્ચનીની જોગવાઈ કરવી જોઈએ તુતિકોરીનમા મુદ્દલીયાર કરીને સિગારવેલૂના એક મિત્ર તે વખતે હેલ્થ ઓફિસર હતા તેમની ઉપર કોરટેનમાથી મને જલદી છૂટો કરવા ખાખત તેમણે કાગળ લખી આપ્યો અને પોતાના ભાષ દ્વારા મને સમજાવ્યું કે તેમ છતાં જો કદાચ કોરટેનમા રહેવાનો પ્રસંગ આવ્યો જ તો તુતિકોરીનથી મારે તાર કરવો એટલે મારા ખાધાખગ્ય જેટલા પૈસા પોતે મોકલી આપશે

માજે પાચ છ વાગે તુતિકોરીન મેલ ઉપડતી. પણ મારી ટિકીટ તો ઉતાર ગાડીની હતી છતાં લાખી મુસાફરીવાળા મેલમા મુસાફરી કરી જકે એવો એક કાયદો હોય છે એમ સિગારવેલૂના ભાષને ખબર હતી તેથી તેણે મને કહ્યું: 'તમને મેલમા જવું વધુ અનુકૂળ થશે હું હાલને હાલ સ્ટેશને જઈ તપાસ કરું છું અને તમારાથી મેલમા જઈ શકાય તો આજની જ ગાડીમા જાઓ' અમે બંને એક ટાંગો ભાડે કરી ચાર વાગ્યાને મુમારે સ્ટેશને ગયા મેલને બધી વાર હતી. સિગારવેલૂના ભાષએ ખૂબ મહેનત કરી શોધી કાઢ્યુ કે કલકત્તાથી સીધી

ખોની ટિકીટ કઢાવી હોય તે, ગમે તે ટ્રેનમાં મુસાફરી
શકાય છે એ પ્રમાણે મને મેલમાં બેસાડી પોતાના એક
ગંभीર ગૃહસ્થને મારા સંબંધ લેવાનું કહી મારી રજા
ને, અને મે તેમનો ખૂબ ઉપકાર માન્યો.

ગાડી સો સવાસો માઇલ નહિ ગઇ હોય એટલામાં
ને પાછળ ટિકીટકલેક્ટરનો તગાદો થવા લાગ્યો. એકદો
ટિકલેક્ટર આવે, મારી ટિકીટ જુએ, અને મને નીચે
સ્વા કહે પછી મને તામીલ કે અંગ્રેજીમાં થોડા સવાસો
, અને મને આ બેઉ ભાષાનો એક શબ્દ પણ સમજતો
। એમ જુએ એટલે ગાડી ઉપડવા વખતે 'પો, પો, પો'
'પો' નો અર્થ તામીલ ભાષામાં 'જ' પણ આ અર્થ મને
વખતે નહોતો આવડતો) એમ કહે ને છોડી દે પરંતુ
'પો' 'પો' નો અર્થ શું હશે તે ન સમજવાથી પહેલા
લા તો હું આશ્ચર્યચકિત થઈને ઉભો થઇ રહેતો । એક
યાએ તો સ્ટેશનમાંસતરે કે એવા કોઇ અમલદારે મને 'પો'
' કરતા ગાડીના ડબ્બા સુધી બેચી આણી ડબ્બાનું બારણું
હી બહાર પણ ધકેલ્યો અને બારણું બંધ કર્યું, એટલામાં
ને ઉપડી બીજે દિવસ સવારે મારા હાથમાંથી ટિકીટ લઈ
।માં આવી તે ઠેક તુતિકારીન ઉતર્યો ત્યારે મળી ત્યાના
ટિકલેક્ટરે મારી પાસે બેઘડી રૂપીઆ વધારે માગવા માડ્યા
, મને તેની ભાષા ન સમજાય અને તેને મારી ભાષા ન
।જાય. છેવટે ત્યાં એક તબીબ તરફનો કોઈ દેશસ્થ આદાજ
પો તેને બાબુવટ્ટયુ મરાઠી બોલતા આવડતું હતું મે તેને
લી હકીકત કહી. મદ્રાસમાં ખુદ સ્ટેશનમાંસતરે આ ગાડીમાં
।વા રજા આપેલી છતાં આ માણસ મારી પાસેથી શેના

વધુ પૈસા માગે છે, એમ મેં તેને પૂછ્યું તેણે રેલ્વેના નિયમ બતાવી ટિકિટકલેક્ટરને સમજાવ્યો અને મને મળ્યું કે 'આ લોકોને રેલ્વેના નિયમોની પૂજા કરવી જોઈએ નથી હોતી સારું જો તમને નહિ તો તમને નાહક ત્રાસ થાત !' આમ અતે ઝેશનવાળાઓના હાથથી તો છૂટ્યો પણ હજી બહાર નીકળ્યું છું ત્યાં જ હેલ્થ ઓફિસર દા. મુદલીયારે મને રોક્યો. તુતિકોરીનમા હું ક્યા રહેવાનો છું વિગેરે પૂછતપાસ તેમણે કરી પણ હું ક્યા ગ્લીશ એની મને પોતાને જ ખમર નહોતી ત્યાં એને હું જો જવાબ દઉં? મેં તો તેમને સિગારવેલૂનો કાગળ આપ્યો તે ઉપરથી તેમને મારી બધી હકીકત સમજાઈ હોય એમ લાગ્યું તેમણે પોતાના કારકુન સાથે મને એક વીંશીમા મોકલ્યો, અને 'બનતાલાગી કાલે જ તમને અહીંથી છૂટા કરીશ' એમ પોતાના કારકુન (એને હિન્દી આવડતું હતું) માગ્દત કર્યું.

દા. મુદલીયારની નિમણૂક મદ્રાસસરકાર તરફથી થઈ હતી પણ સિલોન જવા સારું પગવાના આપવાનું તેમના હાથમા નહોતું સિલોન સરકાર તરફથી એક યુરેઝીઅન દાકતર તુતિકોરીનમા મૂકવામા આવ્યો હતો અને તે દા. મુદલીયાર જેમને રજા આપે તેમને તપાસીને પરવાના આપતો બીજો દિવસે હું દા. મુદલીયારના કારકુનને મળ્યો અને પરવાનાની વાત પૂછી પણ તે મારી પાસે આઠ આના 'બક્ષીસ' માગવા લાગ્યો હું તો એક આનો પણ આવી લાચ આપવા ગળું નહોતો, તેથી તે દિવસ મારે તુતિકોરીનમા જ કાઢવો પડ્યો બીજો દિવસે હું શરીથી દા. મુદલીયારને મળ્યો મને જોઈ તેમને બહુ નવાઈ લાગી અંગ્રેજીમા તેઓ શું બોલ્યા તેમને

સમજાયું નહિ તેમનો કાગ્કુન મારી પાસે આઠ આના માગે છે અને તે લીધા સિવાય મને જવા દેતો નથી એમ મેં તેમને હિન્દીમાં કહ્યું જેમ તેમ કરીને 'એટ આનાઝ' એટલા અગ્રેજી શબ્દો પણ મેં ઉચ્ચાર્યા તેમને મારા કહેવાની મતલબ સમજાઈ અને બીજા એક કાગ્કુનને મારો બંદોબસ્ત કરવા કહ્યું પણ તે દિવસ પડવાનો મળવો અશક્ય હતો છેવટે તારીખ ૨૦ મી માર્ચ ૧૯૦૨ ને રોજ મને પરવાનો મળ્યો અને તે જ દિવસ સાંજે હું કોલબો જવા નીકળ્યો આગબોટમાં તામીલ મજૂરોની બારે બીડ હતી પણ દંગિયો શાત હોવાથી અને હું રાતનો ખૂપ્પો હોવાથી મને ઝાઝો ત્રાસ થયો નહિ બીજે દિવસે સવારે દસ વાગ્યાને સુમારે મછવામાં થઈને અમને ઉતાડ્યોને કોલબો બદરે ઉતાગ્વામાં આવ્યા

કોલબોમાં ઉતરી ધર્મપાલના કાગળ ઉપગ્નુ શિરનામુ બતાવતો બતાવતો ખૂબ ગલ્લીઓ ફર્યો એક બે વખત ટ્રામમાં બેઠો અતે ધર્મપાલના ઘરનો પત્તો લાગ્યો. તે વખતે ધર્મપાલ પોતાના પિતાને ઘેર ગ્હેતા નહોતા પિતાની દુકાન નજીક એક ઓગડીમાં રહેતા હતા શિરોવેદનાથી તે બેગ્ગર હતા તેમને મળી મેં ચાડ્યાનું તેમજ અધોરીબાનું અને કાગળો આપ્યા અને હિન્દીમાં સિલોન માફ આવવાનું પ્રયોજન દ્રેકમાં જણાવ્યું પણ મોઢે કહેવા કરતા કાગળના લખાણ ઉપરથી જ મારા આવવાના પ્રયોજનની તેમને વધુ ખબર પડી હશે તેમણે ઇસારાથી મને સ્નાન વિગેરે આટોપવા કહ્યું તેમના નોકરની સાથે પણ મારે બધું ઇસારેથી જ કામ ચાલતું

ધર્મપાલના નોકરે મારે સાડ પાઉરોટ્ટી અને એક તાજે જ ઉધાડેલ વિલાયતી માખણનો ડબ્બો ટેબલ ઉપર

મૂક્યો! બપોરના બે વાગી ગયા હોવાથી તે વખતે બીજી કશું
 મળી શકે એમ નહોતું પાઉં તો હું જાણતો હતો પણ માખણનો
 ડબ્બો અને અદરનું પીળા ગગનું માખણ મેં અગાઉ કદી જોયું
 નહોતું મને લાગ્યું કે આ કોઈ જાતની વિલાયતી મિઠાઈ હશે
 મેં લગભગ અર્ધો ડબ્બો ખસાસ કર્યો ધર્મપાલના નોકરને
 મારા અનાડીપણાનું ભારે આશ્ચર્ય લાગ્યું હોતું જોઈએ પણ તેણે
 કોઈ રીતે માત્ર અપમાન ન કર્યું. માત્ર સાંજે ૪૨૧ પાઉં મૂકતી
 વેળાએ તેણે એક કાચના સુદર વાસણમાં થોડું માખણ જુદું
 મૂકી મને પીરસ્યું ત્યારે મને માગ અજ્ઞાનની ખબર પડી આ કોઈ
 મિઠાઈ જેવી ખાવાની ચીજ નથી પણ તેનો ઉપયોગ ઘીની
 જગાએ થતો હશે એમ મેં અનુમાન કર્યું, અને પેલા નોકરને
 આ પદાર્થનો પાઉં ઉપર કંઈ રીતે ઉપયોગ કરવો એ ઇસારો
 પૂછ્યું તેણે બે ચમચા માખણ લઈ છરીથી પાઉંના બધા
 ઠકડાઓ ઉપર ચોપડી બતાવ્યું તે દિવસથી પાઉં અને માખણ
 એ બેનું પ્રમાણ કેટલું જોઈએ તેની મને ખબર પડી

વિદ્યોદય વિદ્યાલય

ઈ. સ. ૧૫૦૫ માં જ્યારે પોર્ટુગીઝ સરદાર ક્રાન્સિસ્ક માલ્મેડ સિલ્વોનને કિનારે ઉતર્યો, ત્યારે તે બેટની રાજસત્તા જૂદા જૂદા રાજ્યોમાં વહેચાઓલી હતી અને ૧૫૧૭ માં ના ગવર્નર જનરલે કોટ્ટાના રાજની પરવાનગીથી કોલબોમાં કિલ્લો બાંધ્યો ત્યારથી પોર્ટુગીઝ શોકોએ ધીરે ધીરે સારો કરી પચીસ ત્રીસ વર્ષમાં સમુદ્રકિનારાનો પ્રદેશ ના તાબામાં કરી લીધો. પોર્ટુગીઝો મુસલમાનોની પેઠે શ્રેણી હતા એ તો સહુ કોઈ જાણે છે. તેમણે પોતાની સત્તા કાયમ કરવાની પેરવીમાં ન પડતા નરમાશથી ૪ જોરજુલમથી બન્ને માર્ગે પોતાના તાબાના મુલકમાં ૧ કૃથલિક ધર્મના પ્રચાર કરવાનો સપાટો ચલાવ્યો. ૧૧માં તેમની હકૂમત નીચેના પ્રદેશમાં તેમણે એવો કાયદો હતો કે જેના લક્ષ્યે કૃથલિક ધર્મવિધિ પ્રમાણે ન થયા તેની સતતિને કાયદેસર વારસ તરીકે સ્વીકારવામાં નહિ । સિલ્વોનના બૌદ્ધશોકોમાં જાતિભેદની માન્યતા હિન્દુઓના ત્રી દેહ ન હોવાથી આ કાયદાનું પરિણામ એવું આવ્યું કે

પોતાના છોકરા વાગ્સાના હકમાથી આતલ ન થાય એટલા સારૂ થોડો રોમન કૃથલિક પાદરી મારફત પોતાની લમવિધિ કમવતા અને પોતાના લમ ખ્રિસ્તી દેવળના ગ્લસ્ટરમા નોધાવતા આમ આસપાસના મુલકમા રોમન કૃથલિક પથના મૂળ જો કે ઉડા તો ન ગયા છતા કોલબો જેવા પોર્ટુગીઝ વસ્તીના શહેરમા બૌદ્ધભિક્ષુના દરજ્જા પણ થવા દુર્લભ થઇ પડ્યા.

પોર્ટુગીઝ કાન્ઝીર્નિ દમ્મ્યાન સિયોનમા રોમન કૃથલિક ધર્મનો પ્રચાર કરવાની સેટ ફ્રાન્સિઝક ઝેવિયર્ની પછી જેણે તનતોડ મહેનત કરી હતી તે શાધર જીજે વાઝ, હું જે ગામમા જન્મ્યો હતો તે જ ગામમા જન્મ્યા હતા ગોવામા રોમન કૃથલિક ધર્મનો સગસ અભ્યાસ કરી ધર્મપ્રચાર માટે તે સિયોન ગયા પણ જે ધર્મનો નાશ કરવા તેમણે આટલી મહેનત કરી, મહાન સકટો વેઠ્યા, તે જ ધર્મનો અભ્યાસ કરવા માટે વીસમી સદીના આગમમા તેના જ ગામનો એક તરણુ યુવક અત્યંત દુઃખ સહન કરી સિયોન આવશે એવો તે વખતે તેમને સ્વપ્નેય ખ્યાલ હશે ખરો ? પણ કાળચક્રની ગતિ બહુ ગહન છે મેટ ઝેવિયર અને શાધર જીજે વાઝ જેવા મહાન પુરુષોએ જે ધર્મનો ઉચ્છેદ કરવા આવડા પ્રયાસ કર્યા તે જ ધર્મને અનુસરનારા શ્રદ્ધાળુ લોકો ખુદ યુરોપમા પાકવા લાગ્યા છે અને જે ધર્મના પ્રચાર માટે ઉપર જણાવેલા સાધુ પુરુષોએ જીવતર સોધા કયા તે ધર્મ છટાલી જેવા તેના માવતરમા પણ આજે લોપ પામતો નય છે ' આજે ફ્રાન્સ અને પોર્ટુગલમા રોમન કૃથલિક પથનો કેટલો ભાવ પૂઠાય છે એ કહેવાની પણ અહીં જરૂર છે શું ?

૪ સ ૧૬૫૮ મા સિલોનમા પોર્ટુગીઝ લોકોના તાબાને
 । દેશ વલદા લોકોના હાથમા આવ્યો વલદાઓ
 પીઝો જેવા ધર્મધેલા નહોતા તેઓ તો કાડીના સિંહલ
 સાથે તેમજ બીજા સરદારો સાથે મુલેહ કરી વેપાર
 રાની પેરવીમા જ ગૂંથાયા તેમના તરફથી કોઈપણ
 ૧૫ થને ઉત્તેજન ન મળ્યું, તથાપિ કોલઓ જેવા
 ના રોમન કેથલિકોનુ થાણુ કાયમ રહ્યું ૪ સ ૧૭૬૫ ના
 । વલદા અને અગ્રેજો વચ્ચે યુરોપમા અણબનાવ
 એને પરિણામે અગ્રેજોએ સિલોનમાના વલદાઓના
 ઉપર ચઢાઈ કરી તે બધો મુલક ૪ સ ૧૭૯૬ મા
 કર્યો પાછળથી કાડીના શ્રીવિક્રમરાજસિંહ અને અગ્રેજો
 કડવાશ થઈ ૧૮૦૩ ની સાલમા અગ્રેજોએ કાડી ઉપર
 કરી પણ ડુગરાળ મુલકમાથી પસાર થવું પડ્યાથી
 લશ્કરની બારે ખુવારી થઈ અને ચઢાઈમા જીત ન થઈ.
 ૧૮૧૫ મા વિક્રમરાજસિંહને તેના એક પ્રધાન જોડે
 । થયો વિક્રમરાજે તેને કાંઈ કામસગ બીજે મોકલી તેના
 છોકરાને મારી નાખ્યા વિક્રમરાજસિંહ છેલ્લા બાજુરાવ
 જ મૂર્ખ અને નિર્દય હતો તો પણ ગાદી ઉપર
 લો તેથી પ્રજાએ તેના અનેક દુષ્કર્મો સહન કર્યા પણ
 આ છેલ્લા કૃત્યથી તેના સામનો બધા ખૂબ ગુસ્સે થયા
 એકત્ર થઈને પેલા પ્રધાન મારફત અગ્રેજોની જોડે છૂપી
 કરી સને ૧૮૧૫ ની સાલમા અગ્રેજોને કાડીમા નોતરી
 ૧ નિર્દય રાજાને પકડીને તેમને હવાલે કર્યો. અગ્રેજોએ
 રાજસિંહને મદ્રાસ છલાકામા ક્યાક મોકલી દીધો અને
 તમામ મુલક ખાલસા કર્યો.

આમ વગરમહેનતે આખા સિલોન ખેટની રાજ્યસત્તા અંગ્રેજોને મળી ગઇ અને એ હજાર વર્ષથી ચાલી આવતી સિલોનની સિ હલ રાજ્યપરપરા નાશ પામી દુખમા સુખ એટલુ જ કે ઇ સ ૧૮૧૫ ની સાલના માર્ચ મહિનાની ખીજ તારીખે વિક્રમરાજસિ હના સરદારો સાથે અંગ્રેજ સરકારે જે સધિ કરી તેમા એક કલમ એવી હતી કે બૌદ્ધધર્મને અંગ્રેજો તરફથી કશો ધક્કો ન પહોચવો જોઇએ આ કલમ વેપારી સ્વભાવના અંગ્રેજોને નડી નહિ તેમણે બૌદ્ધવિહારોને અગાડિના ગભએ આપેલા ઇનામો કાયમ કર્યા અને તેના ઓચ્છવો વિગેરેમા કશો અતરાય નાખ્યો નહિ પણ બૌદ્ધધર્મ નાસ્તિક હોવાથી તે નકામો છે એવો જ ખ્યાલ ધણાખરા બ્રિટીશ અમલદારોના મગજમા રહી જવાથી બૌદ્ધધર્મનુ જ્ઞાન મેળવવાની ઇચ્છા કોઈને થઈ નહિ

પણ જ્યોર્જ ટરનર જેવા અંગ્રેજ પડિતોએ પોતાના દેશવાસીઓનુ બૌદ્ધધર્મ વિષેનુ અજ્ઞાન લાખે વખત સૂધી ટકવા દીધુ નહિ સિલોનની તમામ રાજ્યસત્તા અંગ્રેજ સરકારના હાથમા આવી ત્યારથી પચાસ વર્ષની અદર તો ખાલીભાષાના કેટલાય ગ્રંથોના અંગ્રેજીમા ભાષાતર થયા અને તે સાથે જ બૌદ્ધધર્મ નકામો છે એ ખ્યાલ પણ નામુદ થતો ગયો ગૌતમચુદના ઉપદેશમા અનેક વસ્તુઓ ગ્રહણ કરવા થોડ્ય છે એમ તે વખતના કેટલાક ઉદાર બ્રિટીશ અમલદારો માનવા લાગ્યા અને તેમણે બૌદ્ધગ્રંથોના અભ્યાસને યથાશક્તિ ઉત્તેજન આપ્યુ. સર મથુકુમાર સ્વામી, જેમ્સ દા આલ્વિસ, રેવરંડ ગોન્લે, વિગેરે પડિતોએ ઓગણીસમી સદીના પાછલા ભાગમા અંગ્રેજી ભાષાતરો દ્વારા બૌદ્ધધર્મની જે બધી માહિતી પ્રસિદ્ધ

રી તે સિલોનના ખિટીશ મુત્સદીઓની ઉદાર નીતિનું જ ફળ
11નવું જોઈએ

આ બધી બાબતોનું બૌદ્ધલોકો ઉપર સારૂ પરિણામ
માવ્યું કાલબો જેવા સ્થળમા પોતે બૌદ્ધ છે એમ કહેવાની
11ખનામા હિમ્મત નહોતી ત્યાં હવે બૌદ્ધવિહાર સ્થપાવા લાગ્યા
ળી જો કે ફેર્નાડ, સિલ્વા વિગેરે પોર્ટુગીઝ નામો કાયમ રહ્યા,
તા અનેક કેળવાયેલા આબરૂદાર માણસો પોતે બૌદ્ધ છે
મેમ છડેયોક કહેવામા ખયાતા અટક્યા કાલબોમા જે નવા
રેહાર સ્થપાયા તે બધામા માલિગાકદમા શ્રી સુમ ગલાચાર્ય
થાપન કરેલ વિહાર શ્રેષ્ઠ છે આને જ લોકો આજે વિદ્યોદય
વિદ્યાલય કહે છે બીજા વિહારોની પેઠે કેવળ બુદ્ધમૂર્તિની
11મજ જે ઝાડ નીચે બુદ્ધ ભગવાન બેઠા હતા તેના મૂળથી ઉગેલા
પિપ્પાની પૂજા કરવા સારૂ અને ગૃહસ્થાશ્રમીઓને આશીર્વાદ
વા સારૂ આ વિદ્યોદય વિદ્યાલયની સ્થાપના નહોતી અહીં
મહુઓને અને ગૃહસ્થોને પાલિ તેમજ સંસ્કૃત ભાષાનું શિક્ષણ
11પાય છે આથી સિલોનમા આજસુ થઈ પડેલા બિહુઓમા
તેતજોતામા જ ધર્મજ્ઞાનનો સારો પ્રચાર થયો છે

વિદ્યોદય વિદ્યાલયના સંસ્થાપક શ્રી સુમ ગલાચાર્ય ગાલ્સે
11હેર આગળના હિંદુકુલે ગામમા જન્મ્યા હતા બધા બાહુઓમા
11શરીરે નિર્બળ હોવાથી તેમના વાલીઓએ તેમને સસાર
11હેવારની જી દગીને સારૂ અયોગ્ય માની નાની ઉમરમા જ
11ૌદ્ધવિહારમા મોકલી આમણેરની દીક્ષા અપાવી તે કાળે જે
11ગકરાના ભવિષ્ય વિષે બહુ આશા ન લાગે તેવાને તેના
11માપ વિહારમા એકાદ બિહુને સોપતા, ત્યાં તે બિહુ તરીકે
11રેહારની ઉપજ સુખે જી દગી ગાળે એવી પ્રથા પડી ગઈ હતી !

શ્રી સુમગલ આ નિયમને અપવાદ રૂપ નીવડ્યા પોતાની શરીર સ્થિતિ અત્યંત નાબુક અને વિહારમાં પણ કોઈ વિદ્વાન બિંદુ મળે નહીં એવી સ્થિતિ ઇતા તેણે નરી આપહિમ્મતથી પાલિ તેમજ સંસ્કૃત ભાષાનો અભ્યાસ કર્યો હિન્દુસ્તાનમાંથી કોઈ વિદ્વાન બ્રાહ્મણ આવ્યાના ખર્ચ સાબળે કે તગત જ તેની પાસે દોડી જાય અને અનેક વિનય અનુનયથી તેને રીઝવી તેની પાસેની વિદ્યા ગ્રહણ કરે વિનયપિટક વગેરે પાલિ ગ્રંથોનો તેમણે પોતાની મેળે અભ્યાસ કર્યો આ ગ્રંથ તેમને એવો તો સગસ આવડતો કે ગમે તે સવાલ તેમને પૂછો, તેનો જવાબ તેમની પામે તૈયાર જ હોય હું ત્યાં હતો તે દિવસોમાં એક વખત તેમના એક આગેવાન શિષ્ય અને વિદ્યોદય મહાવિદ્યાલયના આચાર્ય ત્યાં આવ્યા અને તેમણે તેમને વિનયમાનો એક વિકટ પ્રશ્ન કર્યો સુમગલાચાર્યે તરકાળ તેનો ઉત્તર આપ્યો, અને બાબુના ટેમલ ઉપર પડેલા તાડપત્ર પર લખાએલ એક મોટા ભારે ગ્રંથ તન્ક આગળી કરી કહ્યું ‘આ પુસ્તકના ફલાણા અક્ષર સૂધી (તાડપત્ર-પુસ્તક ઉપર પાનાનો ક્રમ એક બે એમ આકડાથી ન લખતા કે, કા, કિ, કી, એમ બારાખડીના બધા અક્ષરો દ્વારા પાનાની ગણતરી રાખવાનો તેમનો ગિવાજ હતો) ના પાના ઉથલાવો’ પેલા શિષ્યે તેટલા પાના ફેગ્યા પછી સુમગલાચાર્યે બોલ્યા ‘હવે આશરે આટલામાં લીટી વાચો તેમાં હું કહું છું તે ખુલાસો આપ્યો છે વિનય ગ્રંથ સાથેનો તેમનો આવડો પરિચય જોઈને હું તો દગ થઈ ગયો.’

વિદ્યોદય વિદ્યાલયની સ્થાપના પછી થોડેક વર્ષે કર્નલ આર્લકોટ અને મેડમ બ્લેવેસ્કી પોતાના શિયોસોશી પથનો

આર કગ્વા સિલોન આવ્યા ત્યા કર્નલ આર્કોટે શ્રી
મગલાયાર્ પાસેથી જાહેરપણે મૌદ્ધર્મની દીક્ષા લીધી
પેટલુ જ નહિ પણ સિંહાલી બૌદ્ધોની ઉન્નતિ માટે તેમણે
મથાગ મહેનત લેવા માડી આજે સિલોનમાં જે સેકડો
અમિક કેળવણીની નિશાળો બૌદ્ધ લોકો ચલાવી રહ્યા છે તે
નર્લ આર્કોટની મહેનતનું ફળ છે. કર્નલ આર્કોટે સિલોનથી
દ્રાસ આવી ત્યા જ પોતાનું મુખ્ય મથક કર્યું સને ૧૮૯૧ મા
મની જ સૂચનાથી ડૉન કેરોલીસ નામે સિલોનના એક
સિદ્ધ વેપારીના દીકરા શ્રી ધર્મપાલ હિન્દુસ્તાનમાં આવ્યા
પને બુદ્ધગયાના બૌદ્ધમંદિરની દુર્દશા જોઈને તે સુધાગ્વા માટે
મણે એક સભા સ્થાપી કલકત્તામાં જે સમાજે મને આશ્રય
દાખ્યો હતો તે જ આ મહાબોધિ સભા આ સભાના પ્રમુખ
1 સુમગલાયાર્ હતા અને શ્રી ધર્મપાલ તેના મત્રી હતા.
હાબોધિ સભાએ શુ કામ કર્યું અને સભાના કામની લોકો
પગ શી અસર થઈ તે વર્ણવવાનું આ સ્થળ નથી વિદ્યોદય
વેદાલય અને તેના સરથાપકની ઉપર આપેલી હકીકત જ
પસારે તો વાચકને સારૂ પૂગતી છે હવે હું મુખ્ય વિષય
પર આવીશ

ધર્મપાલ શિરોવ્યાધિથી પીડાતા હતા, એમ આગલા
કરણમાં હું કહી ગયો છું તેથી મારી સાથે વિદ્યોદય
વેદાલયમાં તેમનાથી આવી શકાય તેમ નહોતું તેમણે
મનવગ્ન નામના એક જુવાન સાથે મને તે દિવસ સાંજે
1 સુમગલાયાર્ને મળવા મોકલ્યો. કલકત્તાથી ધર્મપાલ ઉપર
1 આણેલા બે બલામણુપત્રો અનવગ્ને આચાર્યને વાચી
1 બળાબ્યા પછી આચાર્યે સંસ્કૃત ભાષામાં મને કેટલાક

સવાલો પૂછ્યા મારા જવાબોથી તેમને સતોષ થયો હોય એમ લાગ્યું તેમણે તેમના વિહારમાં આવી રહેલા કંઈ તથા ત્યાં જન્મવાખાવાની સગવડ પોતે કરી આપશે એવું આશ્વાસન આપ્યું ખીજે દિવસ હું વિદ્યોદય વિદ્યાલયમાં રહેવા ગયો ત્યાં બૌદ્ધમંદિરના પાછલા ભાગમાં એક ઓરડી હતી તે દુસ્ત્ત કરાવી મને રહેવા માટે આપવામાં આવી.

તે દિવસે અમારા આચાર્યનાં પરિવેશ (રહેવાની જગ્યા)ની પાછળની ઓશરીમાં મને એક ચિનામ્મ રામપાત્રમાં જન્મવાનું આપવામાં આવ્યું ઠીકરાના વાસણમાં જન્મવાનો આ પહેલો જ પ્રસંગ હોવાથી તે ભોજન તરફ જોતા જ મને કમકમાટી છટી ખુદે રાજગૃહ નગરીમાંથી પહેલે જ દિવસે માગી આણેલું જુદી જુદી જાતનું ભિક્ષાનું અન્ન ખાતી વેળા તેણે પોતાના મનને જે બોધ આપ્યો હતો તે આ વખતે મને યાદ આવ્યો હું મારા મનને કહેવા લાગ્યો 'ગજકુળમાં જન્મેલા સિદ્ધાર્થકુમારથી દેડભગીના ધરનું અન્ન ખાતી

ખતે મનનું દમન કરવું બની શક્યું, અને તેના જ ધર્મને અભ્યાસ કરવા સારું હું આટલે આવ્યો છું ત્યાં મને આશ્ચર્યે આપનારે પીરસેલા આ અન્નની મને સૂગ આવે એ સારું ન કહેવાય' આમ ખૂબ આત્મસંયમ કરી મેં તે અન્ન ખાધું

મેં ધીમે આવી અન્ન ખાવાનો મને મહાવરો થયો અને ખીજી તરફ મારે માટે દિવસ જતો કે ઇક વિશેષ કાળજી પણ રખાવા લાગી.

સિંહલી લોકો પણ જોવાના વતનીઓની માફક જ સવારે થેસ પીએ છે, અને શાકભાજીમાં નાળીએર ખૂબ વાપરે છે પણ તેમનામાં એક ખાસ પ્રથા છે તે એ કે ભાત, થેસ અને

ગળ્યા પદાર્થો સિવાય બાકીની બધી ચીજોમાં તેઓ સુકવણી કરેલ માસના કટકા નાખે છે અને ‘અબલકાડા’ કહે છે બિહુઓને આપવા સાર લોકો જે બધું લાવ્યા હોય તેમાંથી દાલ વિગેરે માસમચ્છી વગરની ચીજો મારે માટે જુદી કાઢી રાખવામાં આવતી પણ આ બધામાં ‘અબલકાડા’ તો હોય જ, તેથી તેનું પૃથક્કણ મારે જાતે પ્રથમ કરવું પડતું અને ત્યાર પછી જ મારાથી ખવાતું આમ છતાં કોઈવાર મૂલમાં અબલકાડાનો એકાદ કટકો મોઢામાં ચાલ્યો જાય અને સાર્દ્ધ કથંચિતૈ પિંચુમદપત્રૈરાસ્યાન્તરાલગતમામ્રદલ મ્રદીય ।

દાસેરક સપદિ સવલિત નિષાદૈર્વિપ્ર પુરા યત્તગરાદિવ નિર્જંગાર ॥*
આ માધ કવિનો શ્લોક યાદ આવી મારે મોઢામાંનો કોળીયો પૂંછી નાખવો પડે ! અતે એમાં પણ ધીરે ધીરે હું ટેવાયો અને આખો કોળીયો બહાર ન કાઢી નાખતા શક્ત અબલકાડાનો કટકો જ કાઢી નાખવાની મને ટેવ પડી !

બીજો દિવસ એટલે તા ૨૩ મી માર્ચ ૧૯૦૨ ને દિવસ ફાગણ શુદ્ધ પૂનમનો ઉપોસથ હતો ખ્રિસ્તી લોકોમાં જેમ રવિવારનો દિવસ પવિત્ર મનાય છે, અથવા તો હિન્દુ લોકોમાં જેમ અગિયારશ પવિત્ર ગણાય છે તેવી જ રીતે બૌદ્ધ લોકો ઉપોસથના દિવસને પવિત્ર માને છે અને પક્ષની આહમ, વદ ચૌદશ અને પૂનમ એમ મહિનામાં ચાગ ઉપોસથના દિવસો

* પૂર્વના કાળમાં ગરૂં નિષાદ લોકોનું બક્ષણ કરવા માડયું, તેમાં દેવજોગે એક બ્રાહ્મણ આવી ગયો અને તેથી ગરૂંને બાધિલ મેળી નાખવું પડયું ! તે જ પ્રમાણે ઉંટ પોતાને પ્રિય એવો લીમડાનો શલો ખાતો હતો તેમાં ભોગજોગે એક આબાનું કુમળું પાન આવી ગયું તેથી તેણે પણ બાધિલ બધું બોલી કાઢ્યું

હોય છે પણ એ બધામા પૂનમનુ માહાત્મ્ય સૌથી વિશેષ ગણાય છે આનુ કારણ એ જ હશે કે બુદ્ધ ભગવાન એ જ દિવસે બુદ્ધ થયા, એ જ દિવસે તેમણે કાશીમા નવા ધર્મનો પહેલવહેલો ઉપદેશ કર્યો અને કુશિનારામા તેમનુ મહા-પરિનિર્વાણ (દેહાવસાન) પણ તે જ દિવસે થયુ હતુ ગમે તે હો, પણ પૂનમને દિવસ વિહારમા અનેક બૌદ્ધ ઉપાસકો ભેગા થઈ ધર્મચિંતનમા વખત ગાળે છે મને આ બાબતની ખબર નહોતી. મને ઉપર કહેલ દિવસે સવારે એક અરધુ પરધુ સસ્કૃત બોલનાર વિદ્યાર્થી મારફત એવી ખબર મળી કે સયામના રાજનો કોઈ ભાઈ ભિક્ષુ હોઈ નજીકના જ એક વિહારમા રહે છે તેમને મળવાનુ બની શકે કે કેમ એમ પૂછતા જવાબમા ‘હા’ કહી તેણે મને સાજો ત્યા લઈ જવા વચન આપ્યુ.

સયામના રાજકુમાર રહેતા હતા તે વિહાર વિદ્યોદય વિદ્યાલયથી બહુ દૂર નહોતો. લગભગ ત્રણ ચાર મિનીટમા અમે ત્યા પહોંચી ગયા પહેલા તો અમે તે વિહારના મુખ્ય સ્થવિર વાસ્કકુવે સુભૂતિને મળ્યા. પાલિ ભાષાના સમર્થ પડિત વરીકે તેમની ખ્યાતિ હતી પણ તેમને સસ્કૃત બોલતા નહોતુ આવડતુ. છતા હું જે કાંઈ બોલ્યો તે તેમને સમજાયુ હશે છેવટે તેમણે મને સુધારીને છાપેલી ‘અભિધાનપ્રદીપિકા’ની એક નકલ આપી અને જ્યા સયામના રાજકુમાર રહેતા હતા તે પગિવેણુ તરફ અમને મોકલ્યા રાજકુમાર ભિક્ષુને પાલિ કે સસ્કૃત બેભારી એકે ભાષામા બોલતા નહોતુ આવડતુ તેમ સમજતા પણ નહિ તેમને અગ્રેજી તેમજ ફ્રેચ એ બે ભાષાઓ સરસ આવડતી સિલોનમા તેમનો બધો વ્યવહાર અંગ્રેજીમા ચાલતો.

મારી સાથે આવેલા વિદ્યાર્થીને યોડું અગ્રેજી ખોલતા આવડતું હતું હું ૧૦૪ કાર્ડ સસ્કૃતમાં ખોલું તે એ યથાશક્તિ અંગ્રેજીમાં ભાષાત્તર કરી ગજકુમારને સમજાવે અને ગજકુમારના કહેવાનો સાર મને ભાખ્યાતૂટયા સસ્કૃતમાં કહે તેણે મને સમજાવ્યું કે ગજકુમાર મને મળીને ખૂબ રાજી થયા છે પણ સસ્કૃત ન સમજતા હોવાને ક્ષીધે તેમને ખડું દુઃખ થાય છે. આવતા જન્મમાં હિન્દુસ્તાનમાં કાશી જેવા ધ્યજનમાં જન્મ લઈ સસ્કૃતમાં પ્રવીણતા મેળવી મારી સાથે વાત કરવા પોને શક્તિવાન થશે એવી તેમને આશા છે

ગજકુમારની અને મારી વાત પૂરી થઈ તે વખતે સૂર્યાસ્તનો વખત થયો હતો. વિદ્યોદય વિદ્યાલયમાં આવીને જોઉં છું તો ચોમેર લોકોની ભારે ભીડ મે પેલા વિદ્યાર્થીને પૂછ્યું, 'આ અધા અહીં કેમ ભેગા થયા છે?' તેણે જવાબ આપ્યો 'આજે પૂનમનો ઉપોસથ છે શ્રી ધર્મપાલનું વ્યાખ્યાન થનાર છે એમ મે સાંભળ્યું હતું પણ હવે તો તે પૂર થઈ ગયું હશે વિદ્યોદય વિદ્યાલયની ધર્મશાળા (ધર્મોપદેશ કગ્વાની જગ્યા) માં હું પેલા વિદ્યાર્થીની સાથે હજી દાખલ થાઉં છું તેટલામાં તો પેલા લોકોની મારા ઉપર નજર પડી 'હિન્દુ પંડિત' 'હિન્દુસ્તાનમાંથી આવેલ બ્રાહ્મણ' એમ સૌ કેઈ મથુગણુવા લાગ્યા ધર્મપાલે મારી પાસે આવી કહ્યું 'આ અમારી સભામાં તમે સસ્કૃતમાં બે ખોલ કહો' તેમનું કહેવું હું બરોબર સમજી ન શક્યો પણ વિદ્યોદય વિદ્યાલયના બીજા આચાર્ય શ્રી દેવમિત્ર સ્થવિરે મને બરાબર સમજાવ્યું મે કહ્યું કે 'વ્યાખ્યાન આપવા જેવી મારી તૈયારી નથી' પણ બધાનો ખૂબ આગ્રહ થવાથી અંતે નિરુપાયે હું તૈયાર થયો દેવમિત્ર

સ્થવિરની સાથે વ્યાસપીઠ ઉપર ઉભા રહી મેં સંસ્કૃતમાં એક નાનું સરખું ભાષણ કર્યું સ્થવિરે સભાને તેના અર્થ સિંહલી ભાષામાં કહી સંભળાવ્યો.

મારા કહેવાનો સારાશ આ પ્રમાણે હતો 'જે ઝાડનીચે બુદ્ધમગવાન બેઠા હતા તે ઝાડનો બુદ્ધધર્મના દેષને લીધે ત્યાંના ગભ્ભ તરફથી નાશ કરવામાં આવ્યો. પણ મહેન્દ્રે (અશોક રાજાના દીકરાએ) તે ઝાડની એક ડાળી આ બેઠામાં આણી રાખી તે આજે બે હજાર વરસ થયા છતાં અહીં નિર્વિધ્ને શાલી રહી છે.' બુદ્ધધર્મરૂપી વૃક્ષની સ્થિતિ પણ આજે તેવી જ છે. મૂળ ઝાડ હિન્દુસ્તાનમાં ફાલ્યું પણ વિષમ બુદ્ધિના રાજા અને મુત્સદીઓએ તેનો નાશ કર્યો પણ આ ધર્મવૃક્ષની જે શાખા મહેન્દ્ર સ્થવિરે અહીં આણી તે આજ બે હજારથી પણ વધુ વર્ષો થયા ટકી રહેલ છે બૌદ્ધધર્મ વિષે વધુ બોલવાની મારામાં લાયકાત નથી અત્યારે તો હું એક જિજ્ઞાસુ છું પણ શ્રી સુમંગલાચાર્ય સગખાને ચરણે બેસીને જલદી જ હું બૌદ્ધધર્મનું જ્ઞાન સંપાદન કરીશ એવી મને સખળ આશા છે,' વિગેરે

મારા આ ભાષણની સભા ઉપર શું અસર થઈ તે હું સમજી શકું એમ નહોતું એ લોકો સિંહલી ભાષામાં શું બોલ્યા તે હું સમજી શક્યો નહિ પણ મારે ભાષણ પૂરું થયા પછી થોડીવારે શ્રી ધર્મપાલ કંઈકે બોલ્યા અને અનવરત્ન પેતાની વિલાયતી ટોપી હાથમાં લઈ આગળ આવ્યા જે તે અનવરત્નની ટોપીમાં પૈસા નાખવા લાગ્યા! આ બધું શું ચાલી રહ્યું છે એ ધડીક તો હું કશું ન સમજ્યો છેવટે તેણે બધા પૈસા ભેગા કરી એક કાગળમાં બાંધી ધર્મપાલને હવાલે કર્યા, અને તેમણે તે મને આપવા મારા આગળ ધર્યા હું મૂઝવણમાં પડ્યો.

એટલામા દેવમિત્ર સ્થવિર આગળ આવી મને કહેવા લાગ્યા
'આ પૈસા તમારે માટે ભેગા થયા છે અહીં ભેગા થયેલા
લોકોએ તમારે માટે આ ઉધરાણું કર્યું છે તેથી જો તમે તે
નહિ સ્વીકારો તો તેમને ખોટું લાગશે ' હું તે પૈસા લઇને
શ્રી સુમગલાચાર્ય પાસે ગયો તેમની આગળ પૈસાનું પડીકું
મૂકી મેં કહ્યું 'મને બ્રાહ્મણ જાણીને આપના લોકોએ આ
દક્ષિણા આપી છે પણ મેં કોઈ દિવસ ભિક્ષાવૃત્તિ કરી નથી
તેથી આનો સ્વીકાર કરવો કે નહિ એ મૂઝવણમા પડ્યો છું '
તેમણે જવાબ આપ્યો 'તું ગરીબ વિદ્યાર્થી છે તેથી આ પૈસા
લેતા અચકાવાનું કારણ નથી તને તે પુસ્તકો લેવામા ખપ
લાગશે ઘેર જઈ મેં ખુરદો ગણી જોયો તો લગભગ અઢીથી
ત્રણ રૂપીઆ જોડેલો થયો

વિદ્યોદય વિદ્યાલયમા રહેવા ગયા પછી ખીજે જ દિવસથી
મેં સિંહલી ભાષા શીખવાની શરૂઆત કરી અહીંના બધા
પાલિ ગ્રંથો સિંહલી ભાષામા લખેલા કે છાપેલા હોવાથી તે
ભાષા મને આવડતી જરૂરી હતી એક અઠવાડીઆમા તો
બધા અક્ષરો મને વાચતા આવડી ગયા, અને ધીરે ધીરે એ
ભાષામા લખાયેલા પાલિ પુસ્તકો પણ હું વાચવા લાગ્યો માર્થ
આખરે કે એપ્રિલની શરૂઆતમા શ્રી સુમગલાચાર્ય ગાસ્લે શહેરમા
કનક કામસર જતા હતા તેમણે મારી જોડે જવાની મરજી
છે કે કેમ એમ મને પૂછ્યું સિલોનની સુદિશોભા જોવાની
મને ખૂબ ઇચ્છા હોવાથી મેં તત્કાળ આચાર્યની સાથે જવા
હા કહી.

કોલંબોથી ગાસ્લે સુધી સમુદ્રને કિનારે કિનારે જ
આગગાડીનો રસ્તો છે. અમે આ મુસાફરી દિવસે જ કરી.

આગગાડીમા બેઠા બેઠા, ગોવાયી મુગાવ અને ગમની ભૂશિર વચ્ચેનો સાસજ પ્રાતનો સમુદ્રકિનારો મને ચાંદ આવ્યો. ગાલ્લેમા અમે બે કે ત્રણ દિવસ રહ્યા અહીં મેં એક ચમત્કાર જોયો. ગોવામા જેમ કાળુના ઝાડ ડુગડ ઉપર ઉગે છે તેમ અહીં સોપારીના ઝાડ વગર પાણી પાચે ઉગતા મેં જોયા. તપાસ કરતા માલમ પડ્યું કે આ દેશમા ખારે માસ વરસાદ પડતો હોવાથી કેળ, સોપારી અને એવા જ બીજા ઝાડોને પાણી પાવાની કશી જ જરૂર નથી ગહેતી. ગાલ્લેથી અમે આચાર્યના હિફકુવે ગામે ગયા અને ત્યાં એક દિવસ રહી પાછા કોલબો આવ્યા. આ મુસાફરીમા મને અનેક વિદ્વાન બિશ્નુઓનો સમાગમ થયો અને કેટલાકે તો પોતે સુધારીને છપાવેલ પાલિ ગ્રંથો મને આદ્યપૂર્વક ભેટ આપ્યા.

તા ૨૨ મી મે ૧૯૦૨ ને રોજ વૈશાખી પૂનમ હતી. આ દિવસને બૌદ્ધલોકો બહુ પવિત્ર માને છે કેમ કે આ જ દિવસે રાજકુમાર સિદ્ધાર્થને ગયા આગળ નૈઃજરા નદીને કાંઠે એક પીપળાના ઝાડ નીચે ખગ ધર્મમાર્ગનું જ્ઞાન થયું અને તેઓ બુદ્ધ થયા. પૂનમ પહેલાં બે ચાર દિવસ અગાઉથી વિવોદ્ય વિહારને શણગારવા માટે બૌદ્ધ ઉપાસકો માગ્દત ભારે તૈયારીઓ ચાલી સભામંડપ, ગ્રંથસંગ્રહાલય, વિગેરે સ્થાનો. ધન્યપતાકાઓથી શણગારવામા આવ્યા. આ દિવસે બોલવા સારૂ મેં એક સસ્કૃત કાવ્ય લખીને શ્રી સુમંગલાચાર્યને બતાવ્યું. તેમને તે ધણુ જ ગમ્યું. ‘સિંહલ સમય’ના તત્રીએ તે સિંહલી ભાષામા ઉતારી લઈ પોતાના પત્રમા પ્રગટ કર્યું. આથી અનેક લોકોને મારી જાણ થઈ અને સસ્કૃત ભાષા થોડી ધણી જાણનારા ગૃહસ્થો અને બિશ્નુઓએ મારી ખૂબ તારીફ કરી.

આમ સિંહલી લોકોએ માડ જે ગોઝવ કર્યું તેની તેમ જ મારી એક દર અનુકૂળ પરિસ્થિતિની મારા મન ઉપર સારી અસર ન થઈ મારૂં મન દુનિયાદારી તરફ ખેંચાવા લાગ્યું સંસ્કૃત ભાષા શીખવવાનો ધંધો કર્યો હોય તો સ્હેજે મને દર મહિને સાઠ સિત્તેર રૂપીઆ મળે એમ હતું અને તેટલા પગ સિલોનના એકાદ ગામમાં રહીને માગ કુટુંબનો નિર્વાહ માગથી ભલીભાતે થઈ શકત, પણ તેમ કગવામાં પાલિ ભાષાનો અભ્યાસ મેલી દેવો પડત અને ફરી સ્વદેશ પાછા જઈ વસવાનો વિચાર પણ હમેશને માટે છોડી દેવો પડત

પૂણાથી નીકળતી વખતે મેં એ મકદ્દપ કર્યો હતા એક તો દેહમાં પ્રાણ હોય ત્યાં સુધી બૌદ્ધધર્મનું જ્ઞાન સપાદન કરવાના પ્રયત્નમાં પાછા હઠવું નહિ અને બીજો જે એ ધર્મનું જ્ઞાન સપાદન કરી શકાય તો મારા મહારાષ્ટ્રબધુઓને તેની લ્હાણી કરવી પણ સિલોનમાં જ ધરમસાર માડી રહેવાના વિચારે મારા આ બેઉ સંકલ્પો ઉપર એકાએક છાપો માર્યો અને મારી અત કરણ રૂપી રણભૂમિ ઉપર બીષણ યુદ્ધ ચાલ્યું આ લડાઈની વિગતો દૃશ્ય લડાઈઓના જેવી રમ્ય ન હોવાથી તે બધી અહીં વર્ણવીને હું વાચકોને કટાણો નહિ આપું એટલું જ કહેવું બસ થશે કે અંતે પૂણામાં કરેલા નિશ્ચયનો જય થયો અને દુનિયાદારીના વિચારો મ્હાત થયા

પોતાના માવળાઓ સાથે સિંહગઢ ઉપર ચઢી ગયા પછી સૂર્યાશ્રમે કિશ્તની રાગમાં ભેરવેલી દોરનિસરણીઓ કાપી નાખી અને લડાઈમાંથી પાછા ભાગવા માગનાર કોઈ રડયાખડવાને સારૂ પણ ઔરંગજેબના માણસો સાથે લડીને માર્યા કે મર્યા સિવાય બીજો કશો ગસ્તો રહેવા દીધો નહોતો એ વાત મરાઠા ઇતિહાસ

પ્રસિદ્ધ છે કરેલા નિશ્ચયથી ચળવા માગનારી મનોવૃત્તિઓને પણ આવી જ કંઈને કંઈ યુક્તિથી ઠેકાણે આપ્યા વગર ઉપાય નહોતો. દીક્ષા લઈ બિશ્નુ થઈ જાઉં તો આ પ્રશ્નનો નિકાલ થઈ જાય એમ હતું. દુનિયાદારી તરફ વળતી મનોવૃત્તિઓની નિસરણી કાપી નાખવાને આ સિવાય બીજો એક ઉપાય નહોતો. બિશ્નુ થવાથી વિહારમાં પણ છૂટથી રહેવું બની શકે એમ હતું અને વિનયાદિ ઓથો શીખવાનું પણ સ્થેલુ થઈ પડત પશુ આ કામમાં અનેક મુશ્કેલીઓ હતી બૌદ્ધ પ્રથા મુજબ દીક્ષા લેનારે પ્રથમ માની રજા મેળવવી જોઈએ તે મળે એમ નહોતું. જેણે મને સિલ્હાન મોકલ્યો તેની પણ મજૂરી જોઈએ છેવટે શ્રી સુમગલાચાર્યે બાબુ નરેન્દ્રનાથ સેનને કાગળ લખી આ બાબત તેમની મજૂરી માગી નરેન્દ્રબાબુએ પોતાના કાગળમાં મારી ખૂબ સિફારસ કરી પોતાની સંમતિ આપી માની રજા બાબતમાં પણ બીજા એક શાસ્ત્રનો આધાર ખોળી કાઢવામાં આવ્યો અને શ્રી સુમગલાચાર્યે મને શ્રામણુરની દીક્ષા આપી !

બૌદ્ધધર્મમાં એકવાર દીક્ષા લીધેલા બિશ્નુએ આખી જીંદગી સંન્યાસી રહેવું જ જોઈએ એવો નિયમ નથી માત્ર જ્યાં સૂધી બિશ્નુ તરીકે રહે ત્યાં સૂધી તેણે સધના તમામ નિયમ પાળવા જોઈએ તેમાં સ્પષ્ટતા ચાલે નહિ સામણુરને માત્ર દસ નિયમ પાળવા પડે છે * અને જે કે સધને લગતાં

* ૧ અહિંસા, ૨ અસ્તેય, ૩ બ્રહ્મચર્ય, ૪ સત્ય, ૫ માદક ચીજોનું સેવન ન કરવું, ૬ મધ્યાહ્ન પછી ન જમવું, ૭ મનોવિહાર જાડનાર વૃત્ત, ગીત, તેમજ વાદ્યથી દૂર રહેવું, ૮ માલા, ગંધ, અલંકાર ઈત્યાદિ ઉપયોગ ન કરવો, ૯ ઉંચા અને કીમતી બિહનનો પર ન સૂવું, અને ૧૦ સોનું, રૂપું ગ્રહણ ન કરવું

કામોમા હસ્તક્ષેપ કરવાનો અધિકાર તેને નથી હોતો તથાપિ
|વહારમા ખીજી અનેક સગવડો મળી શકે છે અધ્યયનની ખાસ
સગવડ મળે છે. સામણેર થયા પછી ખીજી કશી બાજગડમા
ન પડતા હુ બધો વખત પાલિઅથો વાચવામા ગાળવા
લાગ્યો. થોડા જ દિવસમા કેટલાએ ભિક્ષુઓ સસ્કૃત શીખવા
માટે મારી પાછળ લાગ્યા તેમને રાતે એક કે બે કલાક હું
કૌમુદી અને તર્કસિંઘ શીખવતો ને જાણીનો બધો વખત
પાલિ ભાષાના અભ્યાસમા ગાળતો.

જમવાખાવાની વ્યવસ્થા આશ્રમમા થતી હતી એટલું જ
નહિ પણ મારે જરૂરના પુસ્તકો પણ ગૃહસ્થો અને ભિક્ષુઓ
પાસેથી મળી રહેતા પણ આમા અત્યાનક વિધન આવ્યું તે
આ પ્રમાણે મદ્રાસની મહાબોધિ સભાના મત્રી શ્રી સિંગારાવેલુ
કર્મ કામસર વિલાયત ગયા હતા. તે જતી વખતે કે આવતી
વખતે એક દિવસ ફેલ્યો રોકાયા અને અમારા આચાર્યને
મળવા વિદ્યોદય આશ્રમમા આવ્યા શ્રી સુમંગલાચાર્યને તો
તેઓ ન મળી શક્યા પણ ખીજા આચાર્ય દેવમિત્ર સ્થવિરની
તેમણે મુલાકાત લીધી તેમની સાથે કેાઇ અંગ્રેજી જાણનાર
સિલોની ગૃહસ્થ આવ્યા હોવા જોઇએ કારણુ તે વગર તેમની
એકબીજા વચ્ચે વાતચીત થઇ શકી નહોત ઇધરતિધરની વાતો
થયા પછી દેવમિત્ર સ્થવિરે તેમની આગળ મારા વખાણુ કર્યા
હશે. આ સામળી સિંગારાવેલુએ એવી મતલબની સલાહ આપી
કે 'હિંદુસ્તાનના બ્રાહ્મણો મહા જૂઠા અને લખાડ હોય છે
તેમનો કંઇ વિશ્વાસ નહિ આ માણસ સાવ બાળોબોળો
દેખાતો હોય તો પણ તેનો વિશ્વાસ નહિ કરતા એ બ્રાહ્મણુ
છે એટલું હમેશા યાદ રાખજો' તે જ દિવસે દેવમિત્ર સ્થવિરે

સિગારવેલૂતા—મહાબોધિ સભાના મત્રીના—આ મતથી સૌ કોઈને વાકેફ કરી દીધા શ્રી સુમગલાચાર્ય કંપગ તો તેની કશી અસર ન થઈ, પણ કેટલાક લોકોનો વિશ્વાસ માગ ઉપગવી ઉડી ગયો ખરો.

મારે કાને જ્યારે આ વાત આવી ત્યારે મને તરત જ લાગ્યું કે હવે મને અહીં નિતનરી મુશ્કેલીઓ આવવાની મુશ્કેલીઓની તો મને જગત શિક્ષા ન લાગી પણ સિગારવેલૂ જેવા કેળવાએલો હિન્દી આવું આત્મવાતી વર્તન ચલાવે એ વાતનું મને અતિ દુઃખ થયું જે ગૃહસ્થે મને આદરપૂર્વક પોતાને ઘેર સત્કારેલો જમાડેલો, જેણે તુતિકારીનના દા મુદલિયાર કંપગ કાગળ આપી મને કોંગ્રેસમાંથી બચાવેલો, તે જ માણસ કેવળ હું બ્રાહ્મણ એટલા જ સાફ મારે વિશે સિક્ષાની લોકોમાં ખોટી ઝાપ પાડે એનું મને સંખેદાશ્રય થયું આ જ અરસામાં બીજો એક બતાવ બન્યો જનગલ પોકુશિમા કરીને એક પ્રખ્યાત જાપાની ચોદા જર્મનીથી સ્વદેશ જતા કોલબો કિતર્યા અમાગ આશ્રમમાં કેટલાક ગરીબ જાપાની વિદ્યાર્થી પાલિ બાપાનો અભ્યાસ કરે છે એવી તેને ખબર મળતા તે ખાસ શ્રી સુમગલાચાર્યને તે મળવા આવ્યા આ વખતે વિદ્યોદય વિદ્યાલયમાં કૌન્ડિન્ય નામનો એક જ જાપાની વિદ્યાર્થી હતો બીજા ચાર પશ્ચિમ કિનારે જૂદા જૂદા ગામોમાં રહેતા હતા પોકુશિમાએ આચાર્યને મળી ગરીબ જાપાની વિદ્યાર્થીઓની આવડી સહાય કર્યા માટે શ્રી સુમગલાચાર્યને મારે ઉપકાર માન્યો અને પોતે ખાસ એટલા જ ખાતર આશ્રમમાં આવ્યા છે એમ કહ્યું આમ એક બાબુ એક સુશિક્ષિત હિંદી ગૃહસ્થ મારા જેવા વિદ્યાર્થીને વિશે વગર

લેવેદેવે ખાસ ગેરસમજ ઉત્પન્ન કરાવે અને ખીજી બાજુ એક મોટા જાપાની લશ્કરી, પોતે જેનું કોઈ કાળે મ્હો પશુ જોયું નથી એવા ગરીબ જાપાની વિદ્યાર્થી ઉત્તેજન પામે એટલા ખાતર વિદ્યાલયની ખાસ મુલાકાત લઈ આચાર્યનો અનેક રીતે આભાર માની પોતાના દેશના વિદ્યાર્થીઓ માટે ભલામણો કરે, આ બે વસ્તુઓની તુલના કરીએ ત્યારે જ આપણને સમજાય છે કે આપણા કેળવાએલા વર્ગમાં પશુ જાતિભેદ કેવો સ્વદેશપ્રેમની આરે આવે છે

શ્રી સિ ગાગવેલૂની મુલાકાત પછી થોડા જ દિવસમાં વિહાગના ભોજન ઉપર આધાર ન ગણતા મે બિક્ષા ઉપર મારો નિર્વાહ ચલાવવા માડ્યો બિક્ષામાં રાધેલું અન્ન—ખાસ કરીને—ભાત જ મળતો શાકભાજી વિગેરે વિહારમાંથી અપાતુ ઉપગત સવારે દૂધ, ચાખાની રોટલી (અને ‘આપ્પ’ કહે છે, ગોવામાં પોળા કરીને જે વસ્તુ બનાવે છે તેના જેવી આ હોય છે) અને એક બે કેળા વિહારમાંથી જ આપવામાં આવતા પશુ સિંહોની લોકોનો મુખ્ય ખોરાક જે એસાવેલો ભાત, તે મને બિલકુલ પચતો નહિ આ ખોરાકથી મારો સધિવા ખૂબ વધી પડ્યો અને ફરીવેળા અન્ન ઉપરથી રુચિ ઉઠી ગઈ હું તદ્દન કટાણી ગયો આ દિવસોમાં વાચન એ જ મારો એકમાત્ર આરામ હતો. વિહારમાં બ્યાયામની ક્ષીએ સગવડ નહોતી તેને લીધે પશુ મારી તખીયતને ધક્કો લાગ્યો

આવી સ્થિતિમાં જ મે અગ્રેજી શીખવાની શરૂઆત કરી મુખ્યધી ‘સેલ્ફ ટીચર’ નામનું પુસ્તક મેં ગાવી તેમાંથી કેટલાક અગ્રેજી શબ્દો મોઢે કર્યા પછી આગળ અભ્યાસ વધારવાના ઉદ્દેશથી સૂર્યગોડ સુમગલ નામના બિશુના

શ્રીવર્ધનારામમા રહેવા ગયો. સૂર્યગોડ બિશ્નુ મને અગ્રેજી શીખવતા અને પોતે મારી પાસેથી સસ્કૃત શીખતા. પણ આ ક્રમ એક અઠવાડીઆથી વધુ ન ચાલ્યો. તેમને વ્યવસાય બહુ, તેથી મને શીખવવાની કુરસદ તેમને નહોતી બીજા એક અગ્રેજી જાણનાર વિદ્યાર્થીની મદદથી થોડા દિવસ અભ્યાસ ચલાવ્યો. પણ તે સુદ્ધા બીજા એક અઠવાડીઆથી વધુ આગળ ન ચાલ્યો. હું એ કે ત્રણ મહિના શ્રીવર્ધનારામમા રહ્યો. ત્યાંથી દરિયો નજીક જ છે એટલે થોડા દિવસ દરિયામા નહાવાનું કરી જોયું પણ તેથી તો તબીબત ઉલટી વધુ બગડી પાસે જ એક દેશી વૈદ જાણનાર બિશ્નુ રહેતા. તેમણે અરિષ્ટ કે આસવ જેવું કમક તૈયાર કરી આપ્યું પણ તેથીયે મારો રોગ વધ્યો જ છેવટે સિલોન છોડી કલકત્તે ચાલ્યા જવું એવો મેં નિશ્ચય કર્યો.

મદ્રાસ અને પ્રહલદેશ

ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં બોજપુરનો રહીશ કોઇ મહાવીર નામનો ક્ષત્રિય ગૃહસ્થ મલ્હારરાવ ગાયકવાડની પાસે હતો તેને કુસ્તી વિગેરે મર્દાની ખેલો સગસ આવડતા, અને તેથી જ મલ્હારરાવની મહેરબાની તેના ઉપર થએલી આગળ જતા મલ્હારરાવને મદ્રાસ લઈ ગયા. આદ્ય મહાવીરે વડોદરા છોડ્યું અને ખીજ એક સોળતી સાથે તે ફરતો ફરતો સિંધોન આવ્યો. મહાવીર સિંધોનમાં સાત આઠ વર્ષથી રહેતો હતો. ત્યાં તેને કેટલાક બિશુઓનો સમાગમ થયો. પરિણામે મહાવીરે બિશુની દીક્ષા લીધી અને પોતે સ્વદેશ પાછો ફર્યો કલકત્તામાં તેની એક મઠી હતી કલકત્તામાં રહેતા એક સિંહલી સદ્ગૃહસ્થે આ કુડીમાં રહેનારા બિશુના ખરચ માટે દર મહિને વીસ રૂપીઆ આપત્ત એવું પોતાના મૃત્યુપત્રમાં લખ્યું હતું આ રકમ કેટલાય વર્ષ સુધી સરકારી તિજોરીમાં ભેગી થતી રહી, અને મૃત્યુપત્રનો

ફેસલો થયો ત્યારે સામટી મહાવીર ભિક્ષુના હાથમા આવી ભિક્ષુ વિમાસણુમા પડ્યો કે હવે આ પૈસાનુ શુ કરવુ ? અ તે તેણે બૌદ્ધોના ઉપયોગ સાર તેનો વિનિયોગ કરવાનુ કરાવી બુદ્ધગયા અથવા કાશી જેવા ધામમા બૌદ્ધ જ્ઞાત્રાણુઓને ઉતરવા સાર એકાદ ધર્મશાળા બાધવાનો વિચાર કર્યો પણ આ બંને સ્થાનોમા બૌદ્ધોના સ્થાનની આસપાસ ક્યાએ તેને જમીન ન મળી છેવટે જ્યા બુદ્ધ ભગવાન પરિનિર્વાણુ પામ્યા (આ સ્થાન ગેરખપુર જીલ્લામા કસમા નામે તાલુકાના ગામ નજીક છે) તે સ્થાને એક ખેતર ખરીદી ત્યા ધર્મશાળા બાધવાની શરૂઆત કરી પણ મહાવીરને મળેલા પૈસા ધર્મશાળા માટે પૂરતા નહોતા એટલામા સદ્બાએ કલકત્તાના ખેજરી નામના એક ખરમી વેપારીએ આ પરમાર્થના કામમા મન ખરોવ્યુ અને પોતાના પદરના બાર તેર હજાર રૂપીઆ ખરચી આ ધર્મશાળા પૂરી કરાવી આપી. ત્યાંથી મહાવીર ભિક્ષુએ ત્યા જ રહેવા માડ્યુ

યોગસૂત્રો હુ કાશીમા હતો ત્યારે જ ભણ્યો હતો બૌદ્ધ વાડ્ મયમા એવુ યોગશાસ્ત્રને લગતું કોઇ પુસ્તક છે કે નહિ એ જાણવા મને તીવ્ર ઇચ્છા હતી વિદ્યોદય વિદ્યાલયના પ્રિયરત્ન ભિક્ષુએ વિશુદ્ધિમાર્ગની એક પ્રત આપી મને ટલુ હતું કે આમા યોગશાસ્ત્રનુ સરસ વિવેચન છે પણ તે વખતે પાલિભાષા સાથે મારો ઝાઝો પરિચય ન હોવાથી એ ગ્રંથ હુ મુદ્દલ સમજી શક્યો નહિ, આ પછી ચાર મહિને આ ગ્રંથની ખરમી ભાષામા છાપેલી એક પ્રત મારા હાથમા આવી. મે આ ગ્રંથ માત્ર બગમી લિપિ શીખવાના ઉદ્દેશથી વાંચ્યો, પણ તે મને એટલો તો ગમી ગયો કે તેના શરૂઆતના કેટલાક ભાગ હુ બે વાર

વાંચી ગયો. અને તેમાના ધ્યાનભાવનાદિ પ્રકાર જાતે કરી જોવા એવી મને તીવ્ર ઇચ્છા થઈ. પણ તેમા લખ્યા મુજબનુ અનુકૂળ નિવાસસ્થાન સિલોનમા મળવુ મુશ્કેલ હતું સિલોનમા અનેક રમણીય વિહારો છે સૃષ્ટિસૌદર્યની અનુપમ શોભા જોવી હોય તો તે સિલોનમા જ, પણ આવા રમ્ય વિહારોમા હું રહેવા ગયો હોત તો ત્યાં હિન્દીઓને અનુકૂળ ખોરાક મળત નહિ તેમ પાલિ ભાષામા બોલનારા બિહુઓ સુદ્ધા જડવા મુશ્કેલ, તેથી બોલવાચાલવાની જ મોટી મુશ્કેલી થઈ પડત

ઉપર કહેલા મહાવીર બિહુનો ધર્મદાસ નામે એક પળખી શિષ્ય બૌદ્ધધર્મનો અભ્યાસ કરવા સિલોનમા આવ્યો આવતાવેત તે સિંહલી લોકોના ખાણ્ણથી ક ટાળી ગયો. તેણે મને મહાવીર બિહુની અને કુશિનારાની ધર્મશાળાની માહિતી આપી હું ત્યાં જઈ તો મારી બધી સગવડ થશે એટલુ જ નહિ પણ ધ્યાનભાવનાદિને માટે મને પૂરતો વખત પણ મળશે એમ તેનું કહેવુ હતું તેથી પહેલા કલકત્તે જઈ ત્યાંથી કુશિનારા જવાનો મેં મનસૂઓ કર્યો

પણ મારા દૈવની મહેરનજર હજુ મારાં પર ધરી નહોતી તેથી મારે નવે જ ઠેકાણે કેવું જવું પડ્યુ તે આ પ્રકરણમા કહેવાનું છે

શ્રી સુમગલાચાર્યને મેં મારો વિચાર જણાવ્યો. મારી વાત સાંભળી તેમને બહુ દુઃખ થયુ અને નાખુશીપૂર્વક જ તેમણે મને રજા આપી પાસે પૈસા ન રાખવા એવો મારો નિશ્ચય હતો. તે મુજબ સાથે કંઈ પણ ન લેતા ફક્ત ત્રણ વીવરો (બિહુના વસ્ત્રો) અને બિહુપાત્ર લઈ તા. ૨૬ મી માર્ચ ૧૯૦૩ ને રોજ હું નીકળ્યો ધર્મપાલના પિતાએ મને મદ્રાસ સુધીની ખીજ

વર્ગની ટિકીટ કઢાવી આપી. બીજા એક મિત્રે રસ્તામા ખાતા માટે બિસ્કુટ વિગેરે ચીજો આપી મદ્રાસના એએમ સ્ટેશનથી શ્રી સિંગારાવેલૂના ઘર સુધી હું ચાલતો ગયો થોડું થોડું અત્રેજી સમજતો થયો હોવાથી સિંગારાવેલૂનું કહેવું સમજવામા મને બહુ અડચણ ન પડી તેમણે મને જમાડ્યો તો ખરો પણ કલકત્તાની ટિકીટ આપવાની સાર ના કહી તેમણે કહ્યું: ‘અહીં ની સભા તદ્દન મુશ્કેલી છે તે તમને મદદ કરી શકશે નહિ’ માત્ર સિલ્હોનથી પૈસા આવે ત્યાં સુધી મને પોતાને ત્યાં રહેવા દેવાની તેમણે હા કહી પણ બીજો કે ત્રીજો દિવસે તેમનો આ વિચાર પણ બદલાયો અને મદ્રાસમા એક નવી સરઘા ઉઘાડી મને ત્યાં જ રાખવાની નવી જ દરખાસ તેમણે કાઢી

મેં તો સિલ્હોનના અનેક મિત્રોને કલકત્તે જવાની ખરચી સાર કાગળો લખ્યા, પણ કોઇના તરફથી કાગળનો જવાબ સરખો ન મળ્યો અગર તો જવાબ આવ્યો તેમના તરફથી, પણ પૈસા સંબંધી કશી જ મદદ ન મળી હવે સિંગારાવેલૂની વાત કબૂલ કર્યાં સિવાય છુટકો ગ્લો નહિ તે વખતે તેના ઘરને પડખે જ એક કાનડી બાહ્યથી બર પાલી હતું ત્યાં તેણે માગ રહેવાની વ્યવસ્થા કરી જમવાનું તો તેમને જ ઘેર થતું પણ આ મદ્રાસી ખોરાકથી મારી તબીયત સિલ્હોનના કરતા પણ વધુ બગડી મારા શરીરમાથી શક્તિ દિવસે દિવસે ઘટવા માડી છતાં મેં અહીં મહેનત કરીને અત્રેજીનો અભ્યાસ ચલાવ્યો કોઈ શીખવનાર નહોતો, મેં જાતે જ શબ્દકોષની મદદથી પ્રયત્ન ચાલુ રાખ્યો.

મદ્રાસમા તે વખતે ‘મદ્રાસ મહાબોધિ સભા’ નામની એક બૌદ્ધસરઘા હતી પ્રો લક્ષ્મીનરસ નાયડુ તેના પ્રમુખ અને

માગવેલૂ મત્રી હતા વૈશાખી પૂનમને દિવસ બુદ્ધને બુદ્ધપદ થયું તેથી તે દિવસ ઉજવવા ઉપરાત બીજી કંઈ પણ આ સભા કરતી નહિ આ ઉત્સવનો ખરચ બ્રહ્મદેશના હુ વેપારી મોગશ્વે આપતા મદ્રાસમા પારિયા (અરપૂશ્ય) ના અનેક લોકોએ બૌદ્ધધર્મ સ્વીકાર્યો હતો તેમના ગેવાન પડિત અયોધિદાસ હતા પણ મહાબોધિ સભાના સહોને અને પડિત અયોધિદાસને બનતું નહિ હું મદ્રાસ મા પછી દોઢ એ મહિને આ બધા બૌદ્ધો વચ્ચે સમાધાની અને તેમણે રાયપેઠમા એક નાનકડું ઘર ભાડે લઈ તેને દ્વાશ્રમ' નામ આપ્યું અને મને ત્યાં ગોઠવ્યો ત્યારથી દર મારે સાળે બુદ્ધધર્મ ઉપર પ્રવચન કે બાષણો થતા ખાસ ને પાલિ ભાષાનું એકાદ સૂત્ર વાંચી તેનો અર્થ હું મારા પાતૂરયા અગ્રેજીમા સમજાવતો, અને સિંગારાવેલૂ તેના તામિલમા પ્રવચન કરતા ગ્રે લક્ષ્મીનરસૂ પણ કોઠવાર જો આપતા અને વચ્ચે વચ્ચે મહારના કોઈ વક્તાને રવામા આવતો.

કોઠપણ બુદ્ધ ધર્મોપદેશકને આનંદ થાય એવી રીતે આ શાનું કામ ચાલવા લાગ્યું દર રવિવારે અનેક હિન્દુ તેમજ તી લોકો અમારા પ્રવચનો અને વ્યાખ્યાનો સાંભળવા આવતા હું જ નહિ પણ કર્મઠ મદ્રાસી બ્રાહ્મણોની પણ અમારી શાને સહાનુભૂતિ મળવા લાગી છતાં મારું મન આ બધામા કુલ રમતું નહિ તે તો અરણ્યવાસ તરફ જ દોડ્યા કરતું. મારા પૂરે મદ્રાસી ખોરાકથી મારી તબિયત હવે છેક જ ગઈ, અને બૌદ્ધાશ્રમમા જમીન ત્રપર સૂવાથી મારે સધિવા વધી ગયો. એકવાર સભાસદોએ મારે સારું એક ખાટલો

લઘ આપવાનો વિચાર કરેલો પણ તે અમલમાં ન આવ્યો. બેજ હોય તો પણ બેઠકમાંની શેતરજી પાથરીને હું સૂતો. આ સ્થિતિમાં અતે હું મદ્રાસથી કટાળ્યો. સિંગારાવેલૂનો સ્વભાવ પણ મૂળથી જ વિચિત્ર. સાહેબસવારી ચીડાય ત્યારે પછી પોતે શું બોલે છે એનું પણ પૂરું ભાન ન રહે એક વખત કંઈ વાત ઉપરથી વાત નીકળતા બાઇસાહેબ લિશ્તુઓ ઉપર ઉતરી પડ્યા લિશ્તુમાત્ર નકામાં, નર્ચા ઈજમના મમી, (ઇજમમાં મસાલો ભરીને રાખી મૂકેલ મૂએલા મડાઓને 'મમી' કહે છે) એવું કંઈ કંઈ બોલ્યા હું પણ તેણે મને કેદીની માફક રાખ્યાને સાર તેની સાથે વઢી પડ્યો. આ બોલાચાલીને લીધે અમારી મૈત્રી તો ન તૂટી પણ મે મદ્રાસ છોડવાનો નિશ્ચય કરી નાખ્યો.

મદ્રાસી લોકો તરફથી ખીજે જવા સારું મદદ મળવી મુશ્કેલ હતી. કારણ સિંગારાવેલૂ આડા આવે તેથી ખીજે કંઈ ને કંઈ ઉપાય શોધવો જરૂરનો હતો. મદ્રાસમાં કેટલાક બરમી વિદ્યાર્થીઓ રહેતા હતા તેઓ એક વખત મને મળવા આવ્યા તેમનું કહેવું એમ હતું કે 'ખીજા કોઈ લિશ્તુઓ નહિ એવી સ્થિતિમાં હું એકલો મદ્રાસમાં રહું એ બરોબર નથી બ્રહ્મદેશમાં અસંખ્ય વિહારો છે ત્યાં જવાથી મારા અભ્યાસને પણ મદદ થશે' આ વિદ્યાર્થીઓ મને કલકત્તા જવામાં મદદ નહિ કરે એવી મને ખાત્રા હતી પણ બ્રહ્મદેશ જવા સારું મદદ કરે ખરા એમ લાગ્યું, આથી પડિત અયોધિદાસના છોકરાને મોકલી આપાવત તપાસ કરારી તેમણે ફાળો કરી આગબોટનું બાકુ કરી આપવા વચન આપ્યું એટલે તરત જ મે બ્રહ્મદેશ જવાની તૈયારી કરી.

મદ્રાસમા એકાદ દેશનિકાલ થયેલા કેદીની માફક મારા દિવસો ગયા હુ ખમા સુખ એટલુ જ કે પ્રો લક્ષ્મીનરસના સહવાસથી મને કંઈક લાભ થયો પ્રો નરસ દર શુક્રવારે સાંજે પાચ વાગે બૌદ્ધાશ્રમમા આવતા અને મને વાચવા આપવા સાર થોડા પુસ્તકો સાથે લાવતા. તુલનાત્મક અભ્યાસ કેમ કરવો તે હુ તેમની પાસેથી શીખ્યો ઋગ્વેદ, વિગેરે પુસ્તકો તેમણે મને પોતાની કૉલેજના પુસ્તકાલયમાથી વાચવા લાવી આપ્યા અને વાતચીત દ્વારા પોતાના વાચનનો મને સારો લાભ આપ્યો આ ઉપરાંત તેમનું વર્તન બહુ સરસ, પોતાને કોઈપણ જાતનું વ્યસન નહિ અને તદ્દન નિષ્કાલસ દિલનો માણસ ચાવવાના એક દેખાડવાના જૂદા એવા વર્તન પ્રત્યે તેમને બારે તિરસ્કાર હતો અગ્રેસર મદ્રાસી સુધારકોમા પોતે ગણાતા આવા ગૃહસ્થ પ્રત્યે હર કોઈને માન ઉપજે

મારા સિદ્ધાનના મિત્રોએ મને પૈસાની મદદ મુદ્દલ ન કરી એ અગાઉ કહ્યું છે પણ પ્રેમાર્નદ સ્થવિરે મારા તમામ પુસ્તકો પાર્શ્વ કરી મને મદ્રાસ મોકલી આપ્યા. ૨૬૨ આ પુસ્તકો જ મદ્રાસમા મારા ખાસ મિત્ર હતા તેથી મદ્રાસમા મને તેનો ઠીક ઉપયોગ થયો પણ બ્રહ્મદેશ જતી વખતે તે ક્યા સાચવવા એ સવાલ થઈ પડ્યો સાથે લઈ જવા મુશ્કેલ હતા તથાપિ મે તે સાથે લઈ જવાનું ઠરાવ્યું.

અક્ટોબર (૧૯૦૩) મહિનાની અધવચમા—૧૨ મી તારીખ હશે—હું બ્રહ્મદેશ જવા ઉપડ્યો પડિત અયોધિદાસ વિગેરે મને બદરે વળાવવા આવ્યા તેમના ઓળખીતા કોઈ મદ્રાસી ગૃહસ્થ એ જ આગળોટમા જતા હતા પડિત અયોધિદાસે તેમની જોડે મારી ઓળખાણ કરાવી દીધી, અને

તે મને સંભાળીને લઇ જશે એમ કહ્યું અમારી આગબોટ ખપોરે બે વાગ્યાને સુમારે ઉપડી બોટમાં અહ્લદેશ જનારા મજૂરોની એટલી તો ભીડ હતી કે ત્રીજા વર્ગમાં એક તસુ પણ જગ્યા ખાલી નહોતી હવા મળવી પણ મુશ્કેલ હતી. મદ્રાસી મજૂરો તો ખાસા આનદથી ગાતા હતા અને એકબીજાની ઠૂંઠામરકરી કરતા હતા. પણ આગબોટ ઉપડ્યાને એકાદ કલાક થયો હશે એટલામાં તો મારી માથે આવેલા મદ્રાસી ગૃહસ્થને, ઉલટી થવા માડી ને બિચારાની મહાદશા થઇ પડી તેમનું દુખ મારાથી જોયું જાય તેમ ન હતું. મેં આગબોટના મેનેજરને મળી અમારે બન્નેને માટે ઉપગ્રની ડેક પર બેસવાની પગવાનગી મેળવી. ત્યાં ગયા પછી પેલા ગૃહસ્થને કંઇક આરામ જણાયો. પછીની સફરમાં અમને ઝાઝું વેઠવું ન પડ્યું.

ચોથે કે પાંચમે દિવસે અમે રંગૂન પહોંચ્યા ધરાવતીના મુખ્ય આગળ આવતા અમને શ્વેદાગૂન (સ્વર્ણચૈત્ય) સ્તૂપનો ચળકતો કળશ દેખાવા લાગ્યો આ સ્તૂપના વર્ણુન મેં ખૂબ સાબળ્યા હતા અને તે જોવા માટે હું ઉત્સુક બન્યો હતો પણ સૌ પહેલા તો ઉતારાનો જોગ કરવાનો હતો, તેથી બારેબાર આ ચૈત્ય જોવા જવાય એમ નહોતું.

બદરે ઉતરીને પ્રથમ હું કયા વિહારમાં ગયો તે અત્યારે યાદ નથી, પણ ગોધવિનરોડ ઉપર આવેલ વિચિત્ર સ્થવિરના 'અમ્મસકખારામ' નામના વિહારમાં ગએલો એમ લાગે છે.

જે દિવસે હું રંગૂન પહોંચ્યો તે જ દિવસે કે તેને બીજે દિવસે હું શ્રીમતિ લાઓગ નામની બરમી વિદુષીને મળવા ગયો આ બાઇ મગ્દૂમ લાઓગ એકાઉન્ટન્ટ જનરલના પત્નિ હતા બરમી પુરુષોમાં સૌથી પહેલા અંગ્રેજી બણી આગળ આવનારા

શ્રી. લાઓગ હતા તેમ તેમના પત્નિ પણ અગ્રેજી સરસ બોલવાવાળા પહેલા જ બરમી બાનુ હતા. આ બાઈને બૌદ્ધધર્મ ઉપર ખૂબ અદ્ધા હતી અગ્રેજી બોલવાથી તેની અદ્ધા કલુષિત થવાને બદલે ઉલટી ઉજ્જવળ થઈ હતી શ્રી લાઓગને ધર્મજિજ્ઞાસા વિશેષ નહોતી છતા તેઓ પોતાની પત્નિને ધર્મના કામમાં છૂટે હાથે પૈસો વાપરતા વારતા નહિ શ્રીમતી લાઓગે એક છોકરીઓની નિશાળ કાઢી, અને તેમાં બૌદ્ધ છોકરીઓને સારૂ ધાર્મિક શિક્ષણની પણ વ્યવસ્થા કરી હતી. બિક્ષુઓને તે પુષ્કળ દાન આપતી તેમણે પરદેશી બિક્ષુ હોય તેને વિશેષ મદદ કરતી આનંદમત્રેય નામનો સ્કૉલર્શિપનો એક વિદ્વાન બિક્ષુ રગૂનમાં રહેતો હતો. તેને શ્રીમતી લાઓગ તરફની ઘણી મદદ હતી બીજા ઍન્ટની ગુટે નામના એક જર્મન ગૃહસ્થ ખાસ બૌદ્ધધર્મનો અભ્યાસ કરવા આવ્યા હતા તેને પણ આ બાઈએ ખૂબ મદદ આપી પાછળથી એ ગૃહસ્થ શ્રામણેર થઈ રગૂન પાસે ચિમિડાઇન ગામ છે ત્યા ચુડોચાઉન નામના વિહારમાં રહેતા હતા શ્રીમતિ લાઓગે મને પણ તે જ વિહારમાં વિદાય કર્યો. કારણ કે જર્મન શ્રામણેર જ્ઞાનત્રિલોક (પાલિ ઝાણુતિલોક) તે વખતે શાકાહારી હતા તેથી મને તેમની સાથે ડીક શવશે એમ તેને લાગ્યું

ચોમાસુ લગભગ પૂરૂ થવા આવ્યું હતું તોય વચ્ચે વચ્ચે એકાદ ઝાપડું પડતું આ ઋતુમાં બ્રહ્મદેશના સ્થિતિસૌન્દર્યની શોભા અલોકિકે હોય છે જ્યાં જુઓ ત્યાં લીલાછમ ડાગરના ક્યારડાઓ દેખાય એકાદ ટેકરી ઉપર ચડી આસપાસનો રમ્ય પ્રદેશ જોઇને કયા પરદેશી માણસનું મન આનંદમાં લીન ન થાય ? ઉપરાંત બરમી લોકોની બૌદ્ધધર્મ ઉપરની અદ્ધા જોવી

હોય તો તે આ જ દિવસોમા સરહ પુનમથી દેવદીવાળીની પુનમ સૂધી જૂદે જૂદે ઠોકાણે ભિક્ષુઓને ખતપૂર્વક દાન દેવાય છે જે રસ્તે થઇને ભિક્ષુઓ ભિક્ષા કરવા નીકળનાર હોય છે તે રસ્તાને ધળપતાકાથી શણગારવામા આવે છે અને ઠોકઠોકાણે બરમી સગીત, વાદ્ય ઇત્યાદિ સૂર કાને પડે છે. સ્તૂપ, ચૈત્ય, બૌદ્ધમંદિરો, વિહાર વિગેરે આ દિવસોમા ધોળાય છે, મરામત થાય છે અને દરેક ધાર્મિક બાબતમા એક જાતની નવીનતા નજરે પડે છે. કહેવાની જરૂર નથી કે આ બધુ જોઇને મારામા ભારે પ્રસન્નતા આવી

પરંતુ મારા આનંદને સીમા હતી કુશિનાગ જવા ન મળતા બ્રહ્મદેશ આવવુ પડ્યુ તેનો મને મુદ્દલ ખેદ નહોતો પણ રગૂનમા પમ મૂયો ત્યારથી અનુકૂળ ખોરાક મળવાની પંચાત પડવા લાગી ગૃહસ્થ થુ, ભિક્ષુ થુ, વમામ બગમી લોકો ખાસા માસાહારી હોય છે અગાઉ તો બરમી રાજ્યમા ગોમાસની મનાઇ હતી પણ અગ્રેજી અમલ દરમ્યાન આ પ્રતિબંધ ન રહ્યાથી ઘણાખગ લોકો ગોમાસ પણ ખાય છે જ્યાં જાઉં ત્યાં માસ સિવાય બીજી કંઈ પણ વસ્તુ એટલે ભાત જ મળે આથી ડગ્યાનુ જમાવેલુ દૂધ (કન્ડેન્સ્ડ મિલ્ક) અને ભાત ઉપર જ ભોજન ચલાવવુ પડતુ ચુડોચાલિન વિહારમા મારી અને જ્ઞાનત્રિલોકની બનેની એકસામટા બે મહિના સૂધી સગમી જ દશા હતી અમાગ વિહારમા ભિક્ષુઓને ગામમાથી સેવકજન જે અત્ર મોકલતા તેમાથી ભાત સિવાય અમને બીજી એક પણ વસ્તુ ખાવાલાયક ન મળતી આથી અમારે વિહારના ઝાડનો પાક્કો કાઢી તેને સીજવી તે સાથે ભાત ખાવાનો ક્રમ રાખવો પડ્યો

યુ ડોઆઉનના આચાર્યકુમાર સ્થવિરની મારા ઉપર હીક મહેરબાની હતી બરમામા આમણેરની કંઈ ગણતરી નથી નાના છોકરાઓ આમણેર થાય અને જે ચાર દિવસમા પાછા ઘેર આવી રહે વગી પાછા મનમા આવે તો આઠ દસ દિવસમા આમણેર થાય માર પાલિનું જ્ઞાન જોઈ કુમાર સ્થવિરને મને આમણેર રહેવા દેવો એ હીક ન લાગ્યું મોગશ્વે નામના બરમી ગૃહસ્થને કહી તેણે મારી ઉપસ પદની તૈયારી કરી અને મને બિશ્વ બનાવ્યો બિશ્વ થયા પછી જે જ મહિના હું બગમામા રહ્યો.

હવે મારા મિત્ર જ્ઞાનત્રિલોક (જર્મન આમણેર) વિષે જે શબ્દ કહી આ પ્રકરણ પૂરૂ કરૂ આ ગૃહસ્થ એક ઉંચા કુળમા જન્મ્યા હતા નાની ઉમરમા તેનું વલણ ધર્મ તરફ વળ્યાથી એક વખત પોતે કૃથોલિક પાદરીના મઠમા ભાગી ગયા હતા. પછી જીવાનીમા લૌતિકશાસ્ત્રના અભ્યાસથી તે તદ્દન નાસ્તિક બની ગયા તેને સંગીતશાસ્ત્રનો બારે શોખ હતો, અને નિશાળનું ભણતર પુરૂ થયા પછી તેણે આ શાસ્ત્રમા પ્રવીણતા મેળવી ખાસ કરીને સારંગી (વાયોલિન) તેને બહુ જ સરસ વગાડતા આવડતી. બરમાના પ્રવાસ દરમ્યાન તેને આ કળા ખૂબ ઉપયોગી થઈ પડી કોન્સર્ટિનોપલ, પોર્ટસૈમ્સ, મુબઇ વિગેરે જગ્યાએ વાયોલિન બજાવી તે પર પૈસા મેળવી લે અને આગળ જાય એક વખત મુબઇમા ઍન્ડર્સન ઉપર તેણે અરધા કલાક વાયોલિન બજાવી ત્યારે ત્યાં સાબળવા બેગા થયેલ ગોરાઓએ તેના ઉપર નોટો વરસાવી અરધા કલાકમા તેણે ૪૦ રૂપીઆ મેળવી લીધા ઉત્તર હિન્દુસ્તાનમા તેને કોઇ સ્થળે આઠસોએક રૂપીઆના દરમાયાની નોકરી મળતી હતી,

પણ તેનું બધું લક્ષ બૌદ્ધ ધર્મ તરફ લાગેલું હોવાથી તેણે તેની દરકાર ન કરી જ્ઞાનત્રિલોકનું ચિત્ત બૌદ્ધધર્મ તરફ ફેવી રીતે વળ્યું તેના ઇતિહાસ તેણે મને ન કહ્યો, પણ શૌપનહર વિગેરે જર્મન તત્ત્વવેત્તાઓના પુસ્તકો વાંચી બૌદ્ધધર્મ વિષે તેના મનમાં પ્રેમ ઉત્પન્ન થયો હોવો જોઈએ એમ લાગે છે

રગૂન પહોંચતાં ત એન્ટની ગ્યુટને (જ્ઞાનત્રિલોક) પોતાની વાંચોલિન અને એક પેટી ભરીને ગીતો ફેફા દીધા, અને ચુડોચાઉલમા આમણેર થકને રહ્યો તેની ખુદ્દિ સતેજ હોવાથી રૂક્ત શબ્દકોષ અને વ્યાકરણની મદદથી તેણે ધામે ધામે પાલિ ભાષાનું જ્ઞાન મેળવી લીધું આ કામમાં તેને મારી પણ થોડી મદદ મળી. પણ તેના પોતાના પ્રયત્ન આગળ મારી મદદ કંઈ વિસાતની નહોતી ઘણી વાર તે મારો પક્ષ લેતો બરમી લોકો હિન્દીઓને કલા* (કાળા) કહે છે. મને કાંઈ એમ કહેતું તો તે તપી ઉઠતો જે ખુદના તમે ઉપાસક છો તે પણ કલા હતો એમ તે કહેતો એક દિવસ અમે એક સ્વેદાગૂન ચૈત્યના દર્શને ગયા હતા ત્યાં એક બરમી ગૃહસ્થે અમને અગ્રેજીમાં પુછ્યું 'તમે અમારો ધર્મ કયારે સ્વીકાર્યો ?' જ્ઞાનત્રિલોકે તેને પુછ્યું.

‘તમારો ધર્મ એટલે ?’

તેણે કહ્યું ‘અમારો બરમી ધર્મ’

* પરદેશીઓને બરમી લોક ‘કલા’ કહે છે પણ પાછળથી આ શબ્દ હિન્દીઓ મુઠે જ વપરાવા લાગ્યો અમેજીને તેઓ ‘ગોરા’ કહે છે.

આ ઉપરથી જ્ઞાનત્રિલોકે કહ્યું ‘બૌદ્ધધર્મ’ બરમી નથી પણ હિન્દી છે બુદ્ધ હિન્દુસ્તાનમાં જન્મ્યા, એટલું જ નહિ પણ તેના ધર્મનો પ્રચાર હિન્દુસ્તાનમાં હિન્દી લોકોએ જ કર્યો છે બધું પ્રાચીન પાલિ સાહિત્ય હિન્દીઓએ જ તૈયાર કર્યું છે. આમ હોવાથી તમે બૌદ્ધધર્મને બરમી ધર્મ કહે છે તે તમારી ભારે ભૂલ છે

સાધારણ રીતે બરમી લોકોમાં ઇતિહાસનું એટલું તો અજ્ઞાન છે કે બૌદ્ધધર્મની ઉત્પત્તિનું પણ તેમને ખાન નથી હોતું આવા લોકોની સાથે વાદમાં ન ઉતરવા હું જ્ઞાનત્રિલોકને વાર વાર કહેતો પણ તેનો સ્વભાવ જાણ નહિ બરમી લોકોના પાલિ ઉચ્ચારોની પણ તે ખૂબ મરકરી કરતો મારી ઉપસપદની પહેલા (જ્યારે હું શ્રામણેર હતો ત્યારે) એક દિવસ અમારે વિહારના એક ભિક્ષુ પાસેથી દશ શિક્ષાપદો ગૃહણ કરવાના હતા તેના પાલિ ઉચ્ચારની જ્ઞાનત્રિલોકને ખબર હતી, તેથી તે અગાઉથી જ હસવા લાગ્યો આથી મેં કહ્યું ‘જુઓ, તમે તે ભિક્ષુના ઉચ્ચાર સાંભળી તેની સામે હસશે તો તેને બહુ જ માફ લાગશે અને તેથી આપણા વિહારના મુખ્ય સ્થવિર પણ કદાચ ગુસ્સે થાય’ જ્ઞાનત્રિલોકે ન હસવાની કબૂલાત આપી અને અમે બન્ને પેલા ભિક્ષુ આગળ ગયા રિવાજ પ્રમાણે નમસ્કાર વિગેરે વિધિ થયા બાદ તેણે શરણગમન કહેવાની શરૂઆત કરી

‘બુદ્ધ સરણ ગચ્છામિ’

‘ધર્મ સરણ ગચ્છામિ’

‘સઘ સરણ ગચ્છામિ’

આને શરણગમન કહે છે.

ભિક્ષુએ વાકુંચુક મો કરી ખૂબ મોટેથી પહેલુ વા
 ‘બુદ્ધમ્ થયમ્બુમ્ ગિસામિ’ એમ ઉચ્ચાર્યું પછી તો
 જઈશ’ માનત્રિલોકે તો પોતે આ શબ્દોની અનુવૃત્તિ કરવ
 બદલે હસીહસીને પેટ દુખવા આણ્યુ બિચારો ભિક્ષુ ૪
 શરમિંદો થઈ ગયો. થોડીવાર પછી જેમ તેમ ભિક્ષુ
 મુખમાથી નિકળેલ દશ શિક્ષાપદો લઈ અમે અમ
 ઓરડીએ આવ્યા અને ફરી શિક્ષાપદો સેવાની બાજગડ
 પડ્યા જ નહિ

બૌદ્ધક્ષેત્રોની યાત્રા

બૌદ્ધરાક્ષની હાડમારીને કારણે મારી તબિયતને મારે ધક્કો પડ્યો. અતિસારનો રોગ વારંવાર લાગૂ પડવા લાગ્યો, તેથી બ્રહ્મદેશ છોડી વળી કુશિનારા જવાનો પ્રયત્ન કરી જોવો એવો વિચાર આવવા લાગ્યો. શાનત્રિક્ષેત્રને મારો વિચાર પસંદ હતો. પણ કુમાર સ્થવિરને તે મુદ્દલ રુચ્યો નહિ. પાંચ વર્ષ સૂધી શુરુ પાસે ગયા સિવાય બિહુને ખીછ જમ્યાએ જવાનો નિષેધ છે, એવી માન્યતા પ્રચલિત થઇ પડી છે. ગ્રૂળ ત્રિપિટક ગ્રંથમાં આને આધાર નથી. શિષ્ય પાંચ વર્ષ શુરુના વિહારમાં રહી અધ્યયન પૂરું કરે તે પછી ખીજે જતા એવા ઉલ્લેખ ટીકાકારે અનેક સ્થળે કર્યા છે છતાં એને પણ ધણા અપવાદો છે. મુદ્દાનો વિષય અધ્યયન છે અને મારો વિનય વિગેરે ગ્રંથોના અભ્યાસ ઠીક થઇ ગયો હોવાથી ચિત્તને સ્વાસ્થ્ય રહે એવે સ્થળે જઇ રહેવામાં આચાર્યની અડચણ ન જ હોય એમ

મારૂં કહેવું હતું પણ બ્રહ્મદેશમાના ધણાખરા સ્થવિરો શાસ્ત્ર દ્રુતિર્બલીયસી એ ન્યામના પૂજારી હોવાથી અને અમારા ગુ તેમા અપવાદ રૂપ ન હોવાથી તેમણે મને ખુલ્લા દિલ કુશિનારા જવાની રજા ન આપી 'તારે જવું હોય તો જ એમ તેમણે કહ્યું પણ તેમની મદદ વગર ખરમી ગૃહસ્થો પાસે મને આગભોટનું બાકુ મળવું તદ્દન અશક્ય હતું મને સધા દાખલ કરવાનો વિધિ થયો તે વખતે મોલમીનના પ્રસિ ખરમી વેપારી મોગશ્વહેણે ખૂબ પૈસો ખરચ્યો હતો, પણ અ વખતે કુમાર સ્થવિગની મજૂરી વગર એક રાત્રી પાછા પણ નહિ ખરચે એવી મને ખાત્રી હતી આથી ટિફીટના પેસા સારૂ હું તેમની પાસે ન ગયો ચિત્તગાગના કેટલાક ઔદ્ધ વેપા રગૂનમા રહેતા હતા આ લોકોના બધા આચારવિચ બગાળી લોકોના જેવા હતા માત્ર ધર્મે જ તેઓ ઔદ્ધ હતા તેમની જોડે મારે સાધારણ ઓળખાણ હતી એક દિવ તેમની પાસે જઈ મે તેમને મારો કુશિનાગ જમાનો વિચ જણાવ્યો અને તેમણે ખુશીપૂર્વક આગભોટનું ત્રીજા વર્ગ બાકુ આપવા કબૂલ કર્યું

ત્યાર પછી થોડે જ દિવસે મારા પુસ્તકો વિગેરે સામા સાથે લઈ હું રગૂનથી કલકત્તે આવ્યો કયે દિવસે કલક પહોંચ્યો તે અત્યારે યાદ નથી પણ ૧૯૦૪ના જાન્યુઆરી શરૂઆત હશે તે વખતે ધર્મપાલ જાપાન, અમેરિકા વિગે દેશોને પ્રવાસે નીકળ્યા હતા અને તેમની ગેઝહાજરીગ મહાબોધિ સભાનું કામ અનવરત્ત નામના એક સિ હલી યુવક હસ્તક હતું આ ગૃહસ્થ બહુ અવ્યવસ્થિત હતા એવા ખબ મને અગાઉથી મળ્યા હતા પણ આ વખતે તેના સ્વભાવ

પારખુ થવાનું સાધન નહોતું હું સભાગૃહમાં ઉતર્યો પણ જમવાખાવાની અગવડ તે જ દિવસથી જણાવા લાગી અનવરતને મારી કશીએ સગવડ કરી નહિ મને પણ આ વખતે અગાઉની પેઠે 'માડ થુ થશે' એવી મુદ્દલ પરવા નહોતી હિન્દી, સંસ્કૃત અને અંગ્રેજીનું જરૂરજોગુ જ્ઞાન થઈ ગયું હોવાથી ઉત્તર હિન્દુસ્તાનમાં કોઈપણ જગ્યાએ મુસાફરી કરવા મારી તૈયારી હતી અને બિલ્લા ઉપર નિર્વાહ કરવાની પણ મારી તેટલી જ તૈયારી હોવાથી રસ્તે ઉદરપૂર્તિ કરવામાં પણ કરી જ અડચણ નહિ આવે એવી મને ખાત્રી હતી કદાચ એવો વખત આવ્યો જ તો તે પણ સહન કરી લેવા હું તૈયાર હતો. આથી કલકત્તાના શ્રીમત લોકો પાસે યાત્રના કરવાની તરખડમાં ન પડતા બીજો કે ત્રીજો જ દિવસે કલકત્તા છોડી પગરસ્તે જ મુખર્ સૂધી મુસાફરી કરવાનું મેં ઠગવ્યું રસ્તે કોઈ ટિકીટ કદાવી આપે તો આગગાડીમાં જવું નહિ ને! પગે ચાલવું એવો વિચાર હતો અમુક જ દિવસે અમુક ઠેકાણે પહોંચી જવું એવો તો કંઈ નિશ્ચય હતો જ નહિ દેશાટન કરતા દેશદેશના જોકોના રીતરિવાજ ઈન્ જાણવા મળે અને હિન્દુસ્તાનના જૂદા જૂદા પ્રાંતનું જ્ઞાન મળે એ જ ઉદ્દેશ હતો.

કલકત્તે આવ્યાને બીજો જ દિવસે એક ઝોળી તથા એક સખલાદીનું મોટું ચીવડ (વસ્ત્ર) મેં હાથે શીતી તૈયાર કર્યું મારા બધા પુસ્તકો અનવરતને મોપ્યા આમાં મારી મેં ગોવા છોડ્યું ત્યારથી લખેલી નોંધપોથી પણ હતી મારે હાથે કાગળમાં બરોબર બાધી સીલ કરીને મેં તે અનવરતને સોંપી અને બરાબર સાચવી મૂકવા વાળીવાળીને બલામણુ કરી પણ હું આ પુસ્તકના આરબમાં કહી ગયો તેમ તેની બેદરકારીથી

નોંધપોથી ખોવાઈ ગઈ ' બાકીના પુસ્તકોમાંથી ધણીખરા ૧૯૦૭ માં ધર્મપાલ તરફથી મને પાછા મળેલા આ બધી તૈયારી પછી એક બે દિવસમાં જ એક દિવસ સવારે સૂર્યોદય પહેલાં મેં કલકત્તા છોડ્યું અને રસ્તો પૂછતો પૂછતો હાવરા સ્ટેશન પહોંચ્યો ત્યાંથી બગાલ—નાગપુર રેલ્વેને રસ્તે મેં ધીમે ધીમે ચાલવા માડ્યું તે દિવસ મેં મારી ઝાળીમાં ભરી લીધેલા કેળા અને પાઉં ઉપર કાઢ્યો, રાત ઝા ગાળી એ અત્યારે માઢ નથી બીજો દિવસ સવારે આદુલ સ્ટેશન આગળ પહોંચ્યો ઝાળીમાં કાંઈ બાકી ન હોવાથી પ્રથમ જમવાની કંઈક સગવડ શોધવાનો વિચાર કરી હું ગામમાં ગયો.

ગામમાં શીતલપ્રસાદ નામના એક ઉદાર વકીલ રહે છે એમ કોઈને મોટે મેં સાંભળ્યું હતું ધણીકરીને આદુલના સ્ટેશન માસ્તરે જ મને કહેલું શીતલપ્રસાદ પોતાની ઓશરીમાં અસીલો સાથે વાતો કરી રહ્યા હતા. 'કેમ આવ્યા છો?' એમ તેમણે મને હિન્દીમાં પૂછ્યું મેં જવાબ આપ્યો 'જમવા સારું' તેમને આ મશ્કરી લાગી હશે કંઈ પૈસાની મદદ જોઈએ છે કે કેમ વિગેરે સવાલો તેમણે પૂછ્યા, પણ મને બીજું કંઈ જ નહિ ફક્ત એક ટકનું ભોજન જ જોઈએ છે, અને તે મારા નિયમ પ્રમાણે બાર વાગ્યા પહેલાં મળે તો જ, એમ મેં ઓખખુ કહ્યું તેમણે ઘણી જ ખુશીથી મને ભોજન કરાવવા હા પાડી અને કહ્યું 'એટલું જ જોઈતું હોય તો અહીંથી હવે બીજો ક્યાં જવાની બિલકુલ જરૂર નથી અહીં નિગતે બેસો બાર વાગ્યાની અદર તમને મારા ગરીબ ઘરમાં મળશે તે ભોજન હું આપને કરાવીશ' હું બેઠો અગિયારેક વાગે જજમાને મને નોકરની સાથે નવા બાધેલા તળાવ ઉપર નહાવા મોકલ્યો,

અને તેમથી પગ્વારતા તેમણે મારા જન્મવાની ગોઠવણુ પડે કરી બંગાળી રીત પ્રમાણે અનેક શાકભાજી વિગેરે વસ્તુઓ હતી જમી લીધા પછી તેમણે 'કેમ દ્રવ્ય લેશો?' એમ મને ફરીવાર પૂછ્યું પણ દ્રવ્ય પાસે ન રાખવું એવો મારો સંકલ્પ હતો તે જણાવી અને મને જમાડયા માટે તેમનો ઉપકાર માની મેં આદુલ સ્ટેશનનો રસ્તો પકડ્યો.

આદુલના સ્ટેશન માસ્તર તેમ જ તેમના મદદનીશ બંને ખ્રિસ્તી હતા પણ તેઓ મારી સાથે ખૂબ ઉદારતાથી વર્ત્યા તે દિવસે સવારે આસિસ્ટન્ટ સ્ટેશન માસ્તર સાથે મારે વાત થઈ હતી, ત્યારે મેં તેને પૂછેલું કે કોઈ ગાડીના ગાર્ડના ડબ્બામાં બેસી મારાથી મિદનાપૂર જઈ શકાય ખરું? તેણે કહ્યું 'તમે પેસેન્જર ટ્રેનમાં જશો તો મિદનાપૂરને સ્ટેશને તમને કોઈ નહિ પૂછે સાધુસંન્યાસી છે એમ જાણી જવા દેશે ઉપરાંત મારા કેમ્બ્રિજ ઓળખીતા ગાર્ડને તમારે માટે કહી મૂકીશ.' પણ આમ ટિકીટ વગર મુસાફરી કરવી એ મને યોગ્ય ન લાગ્યું મેં તેને કહ્યું 'ગાર્ડ' મને જો તેના ડબ્બામાં બેસાડીને લઈ જાય તો જ હું જઈ, વગર ટિકીટ પેસેન્જર ટ્રેનમાં તો હું ન જઈ' અતે તેણે સ્ટેશનમાસ્તરને વાત કરી. તેણે પણ મારી તરફ સારી પેઠે સહાનુભૂતિ બતાવી પણ પેસેન્જર ટ્રેનના ગાર્ડ પોતાના ખાનામાં નહિ લઈ જાય એમ કહ્યું તે જ દિવસે બપોરે એક માલગાડી આદુલ સ્ટેશનથી મિદનાપૂર જનાર હતી તેના ગાર્ડની સાથે સ્ટેશનમાસ્તરને સારી ઓળખાણ હતી માલગાડીમાં જવા હું તૈયાર છું એમ જોઈ ગાર્ડ મને મિદનાપૂર સુધી ખુશીથી લઈ જશે એમ તેણે મને કહ્યું. અને પણ આ વાત મમી અને હું તે ગાડીમાં મિદનાપૂર આવ્યો તે ગાડીનો

ગાર્ડ પણ ખ્રિસ્તી જ જણાયો તે મારી સાથે અત્યંત
એકબાવથી વર્ષો પોતાની બેઠક તેણે મને આપી અને પડે
બધો રસ્તો ઉભો રહ્યો.

મિદનાપુર પહોંચ્યા પછી સ્ટેશન ઉપર રહેતા બે ત્રણ
દક્ષિણી રેલ્વે કારકુનોને હું મળ્યો. પણ તેમની પાસેથી આગળ
મુસાફરી કગવામા મદદ મળે એમ એમા ન લાગવાથી સ્ટેશન
છોડી મિદનાપુર શહેર તરફ મેં ધીમે ધીમે ચાલવા માડ્યું.
શહેર નજીક પહોંચ્યો ત્યાં મેં રસ્તાની ડાબી બાજુએ એક
ગાડી ઉભેલી જોઈ ત્યાં બે ત્રણ બંગાળી ગૃહસ્થો ઉભા હતા.
તેમને 'શહેરમા જવાનો રસ્તો આ જ કે?' એમ મેં હિન્દીમા
પૂછ્યું તેમણે હા કહી એટલે હું આગળ ચાલવા લાગ્યો.
તેવામા તેમનામાનો એક ગૃહસ્થ ઉતાવળો ઉતાવળો મારી પાછળ
આવ્યો અને મને પૂછવા લાગ્યો 'તમને સંસ્કૃતમા વાત કરતા
આવડે છે?' મેં કહ્યું 'હા સંસ્કૃતમા હું સારી રીતે બોલી
શકું છું, અંગ્રેજી પણ જાણું છું' તે કહે 'પેલી ગાડી ઉભી
છે તે અમારા રાજસાહેબની છે તેમણે સંસ્કૃતમા એક ગ્રંથ
પણ લખ્યો છે' મેં કહ્યું 'તમારા રાજસાહેબ જોડે મારે
કશું પ્રયોજન નથી, તો પણ તેમની મરજી હોય તો સંસ્કૃતમા
બોલવા મને હરકત નથી.'

એટલામા રાજસાહેબ ત્યાં આવ્યા તેઓ બ્રાહ્મણ હતા
અને તેમનું નામ કૃષ્ણપ્રસાદ કે એવું જ કંઈ હતું. મિદનાપુર
જીલ્લામા તેમની મોટી જમીનદારી હતી અને તળ મિદનાપુર
શહેરમા એક મોટું ઘર (જેને બંગાળીઓ કચેરી કહે છે) હતું.
થોડીવાર સંસ્કૃતમા વાતો થયા પછી રાજાએ મને પોતાની
ગાડીમા કચેરીએ આવવા કહ્યું પણ મને પગે ચાલતો જ

જવા દો એમ મેં કહ્યું તેણે વધુ આગ્રહ ન કર્યો પોતાની સાથેના એક ગૃહસ્થને મારી સાથે રાખી તેઓ ગયા રાત પડ્યા પછી હું રાજસાહેબની કચેરીમા જઈ પહોંચ્યો બીજો દિવસે તેઓ ગામ જવાના હોવાથી તેમને તે જ રાતે ધણા કામ આટોપવાના હતા હું તેમને ન મળતા નજીકના એક-ઢાળિયામા માડ ચીવડ પાથરી તેના બીજે છેડે ઓઢી નિરાતે ઉઘી ગયો મુસાઈરીના ચાકને લીધે હું ધસધસાટ ઉઘવા લાગ્યો અગિયાર વાગ્યાને સુમારે ઘોષ નામના એક વકીલે મારી પાસે આવી મને જગાડ્યો રાતે ભોજન કરવા સાડ રાજસાહેબે મને ખૂબ આગ્રહ કર્યો પણ બપોરે બાર વાગ્યા પછી હું જન્મતો નથી એમ કહી તેમના મનનું સમાધાન કર્યું બીજો દિવસ પોતાની જોડે ગામ આવવાનો તેમણે મને ખૂબ આગ્રહ કર્યો પણ મારા પ્રવાસનો કામ મેં અગાઉથી નક્કી કર્યો હોવાથી તેમની વિનંતિને હું માન આપી શક્યો નહિ પોતાના માથુસોને કહી મને નાગપૂરની ટિકીટ કઢાવી આપવાની વ્યવસ્થા કરી તેઓ પોતાને ગામ ગયા બીજો દિવસ હું ઘોષ વકીલને ઘેર જઈને અને રાજસાહેબના ઓળખીતા ગૃહસ્થ સાથે સ્ટેશન આવ્યો રાજસાહેબ અને તેમના મિત્રોએ કરેલ રકમમાથી મારી ટિકીટ લેવામા આવી, અને વધ્યા તે પૈસામાથી પેલા ગૃહસ્થે મને રસ્તામા ખાવા સાડ ભાતુ બંધાવ્યું

બીજો દિવસ બપોરે નાગપૂર પહોંચ્યો વાટમા ભાતુ ખાઈ લીધું હતું તેથી જન્મવાની ફિકર નહોતી પરંતુ રહેવું ક્યા અને આવતી કાલનું શું એ સવાલ હતો જ એમને એમ સ્ટેશનથી શહેરમા આવ્યો શહેરમા પ્લેગનો કેર વર્તી રહ્યો હતો લોકો ધરબાગ છોડી બહાર રહેવા ચાલ્યા ગયા હતા અને ઉતરવાનું

સ્થાન મળવું મુશ્કેલ હતું એ ચાર વાણિયા કે એવા જ કોઈ મળ્યા તે અંદર અંદર કહેવા લાગ્યા 'કોઈ આર્યસમાજ લાગે છે' અહીં એને ભળતા ગૃહસ્થનું ધન કોનું? આપે તો કદાચ માધવરાવ પાંચે આમને આશરો આપે' અતે તેમનો એક જથ્થુ મારી તરફ વળીને કહે 'તમે માધવરાવ વકીલ શહેર બહાર રહે છે તેમને ત્યાં જાઓ તે તમારી બધી વ્યવસ્થા કરશે' પાંચે વકીલની તપાસ કરતો કરતો લગભગ સાંજે છ વાગ્યે તેમના તથુ પર પહોંચ્યો તેઓ કોઈ કેસ ચલાવવા સાર બહારગામ ગયા હતા અને રાતની ગાડીએ પાછા આવનાર હતા મને તેમના નાના ભાઈએ 'તેમનું તમારે શું કામ છે' વિગેરે અનેક સવાલો પૂછ્યા પણ તેના સવિસ્તર જવાબ આપવાની ભાજગડમા ન પડતા મેં દ્વેષમા જ જણાવ્યું 'મારે કશું ખાસ કામ નથી માત્ર એક દિવસ અહીં રહેવાનું મને અને માધવરાવને મળાય એથી વિશેષ મારો કશો હેતુ નથી ગત્રે તેમણે મને જમવા વિષે પૂછ્યું પણ હું રાત્રે જમતો નથી એમ કહી તેમના તથુમા ચીવરની પથારી ઉપર હું નિરાતે સૂઈ ગયો.

શ્રી પાંચે વકીલ રાતની ગાડીએ જ આવ્યા આવ્યા કે તરત તેમને મારા ખબર મળ્યા હશે પણ તેમણે મને જગાડ્યો નહિ બીજો દિવસ તે જરા મોડા ઉઠ્યા એટલે તે પછી મારી અને તેમની મુલાકાત થઈ મેં કશો પડો ન રાખતા હું બૌદ્ધ છું વિગેરે હકીકત તેમને જણાવી તેઓ સુધારાના હિમાયતી હોવાથી મારા ધર્મોત્તરનું તેમને કશું ખાસ ખોટું ન લાગ્યું તેમણે કહ્યું, 'બુદ્ધ પણ આખરે હતા તો અમારા પ્રાચીન મહર્ષિઓમાના જ એક, તેના મતને અનુસરવાથી

માણસ વટલાઇ જાય છે એમ હું બિલકુલ માનતો નથી શ્રી
ઓકાકુરા નામના એક જપાની બૌદ્ધ અહીં આવ્યા હતા તે
મારે જ ઘેર રહ્યા હતા હવે તમે નકામા ઇતરતિધર ન બઠકતા
અહીં જ નિરાતે રહો અને જે કંઈ ધર્મચિંતન કરવું હોય તે
અહીં રહ્યા કરો '

થોડા દિવસ નાગપૂરમાં રહેવું મને ઠીક લાગ્યું શ્રી.
પાધ્યેએ મારે માટે એક નાનો તખ્ત ઇલાયદો તથાવી આપ્યો
નીચે ઘાસની પથારી કરી તે ઉપર હું સૂતો શ્રી પાધ્યેના
તખ્ત આગળ બીજા પથ્થુ બે ચાગ ડેરા હતા તે બધાને ત્યાથી
મને થોડી થોડી ભિક્ષા મળતી શ્રી પાધ્યેએ એક માટીનું
છીછડ રામપાત્ર મને આણી આપ્યું હતું તેમાં હું જમતો અને
નહાવા સાડ તેમજ પાણી ભરી રાખવા સાડ એક બીજો ધડો
હતો અને હાથ ધોવા માટે એક ઠીપ હતી દ્વેકમાં —

મૃત્પાત્રમાત્રવિભવશ્ચોરાસમોગચીવર ।

નિર્ભયો વિહરિષ્યામિ કદા કાયમગોપયન્ ॥*

આ શાંતિદેવાચાર્યની અભળખાતો એ થોડા દિવસ મેં
ઠીક અનુભવ લીધો.

શ્રી પાધ્યેના તેમજ બીજાના તખ્તોથી મારો તખ્ત
સારીપેટે દૂર હતો ત્યાં એરૂઝરૂઝની તેમજ ચોરની બહુ બીક
રહેતી પથ્થુ હું તો બેઘડક રાતવરત બધે ફરતો, અને બોય
ઘાસ ઉપર સૂઈ રહેતો લગભગ અઠવાડિયું કે દોઢ અઠવાડિયું

*માટીનું રાકોડ એ જ માગે વેભવ અને ચોરને પથ્થુ કામ ન
આવે એવું ચીવર (પાસે રાખીને) હું દેહની પરવા ન કરતા નિર્ભય
થઈને ક્યારે વિચરીશ ?

કાઢ્યુ પણ કાયમને માટે અહીં ગ્રહેવું અશક્ય હતુ વળી શ્રી પાધ્યે ગામમા રહેવા જય તે પછી આ વગડામા મારાથી ન જ રહેવાત કાગણુ રૌજ ભિક્ષાને સાડ ચાર પાચ માઇલ ચાલતા જવુ અને ચાર પાચ માઇલ આવવુ પડત. તેથી નાગપૂર છોડી મુખ્ય થઈ બનારસ અને ત્યાથી કુશિનારા જવુ એવો મે વિચાર કર્યો શ્રી પાધ્યેને મે મારો વિચાર જણાવ્યો તેમનુ કહેવુ એમ હતુ કે મારે નાગપૂરથી સીધા બનારસ જવુ પણ મે કહ્યુ ' આ વખત મારે મુમુક્ષની બાળુ એકનાર જોવી છે હું પૂણામા હતો પણ મુખ્ય જોયુ નથી અહીંથી ઉમરાવતી પાસે જ છે તે પણ જોવા ઇચ્છા છે ' પાધ્યેએ વિશેષ હા ના ન કરતા ઉમરાવતીના વકીલ શ્રી ગોવિંદનારાયણ કાણે ઉપર મને બલામણુપત્ર લખી આપ્યો અને બીજે દિવસે સ્ટેશન પર આવી ઉમરાવતીની ટિકીટ કઢાવી આપી

ઉમરાવતી હુ મધરાતે પહોંચ્યો એવે વખતે શ્રી કાણેને ઘેર જઈ બારણા ઉઘડાવવા હીક નહિ એમ ધારી સ્ટેશને જ ત્રીજા વર્ગની વેટિંગ રૂમમા ધરણ પર સૂઈ ગયો આથી બીજે દિવસ મને મગડો થઈ તગિયત એકાએક બગડી સવારે કાણે વકીલના ઘરને પત્તો મેળવ્યો તેમણે મારો ઘણો સારો સત્કાર કર્યો એટલુ જ નહિ પણ શ્રી દાદાસાહેબ ખાપડે વિગેરે ગૃહસ્થો જોડે તેમણે મારી ઓળખાણ કરાવી ત્યા બૌદ્ધધર્મ વિષે એક વ્યાખ્યાન મારે આપવુ એમ સૌનો આગ્રહ થવાથી મે બુદ્ધના મધ્યમ માર્ગ વિષે ત્યાના થિયોસૉફિકલ લૉન્ગમા વ્યાખ્યાન આપ્યુ શ્રી ખાપડે પ્રમુખ હતા તેમણે બૌદ્ધધર્મ ઉપર અનુકૂળ વિવેચન કર્યુ અને એકદરે માઈ વ્યાખ્યાન બધાને ગમ્યુ હોય એમ જણાયુ પણ મરાડીમા લવાનો મને

આ પહેલો જ પ્રમંથ હતો તેથી વ્યાખ્યાન કેવુક નીવડશે એની ચિંતા મને છેવટ સુધી રહી

શ્રી કાણેએ મારો બધો બાર ઉપાડી લીધો. ટિકીટના પૈસા બધા તેમણે આપ્યા કે કાળો કરી ભેગા કર્યા એની મને ખબર ન પડી તેમણે મુખ્યમંત્રી શ્રી હરિ સીતારામ દીક્ષિત સૅલિસીટરને કાગળ લખી માગ આવવાની ખબર આપી, અને ઉમરાવતીથી નીકળતા પહેલા તાગ પણ કર્યો આટલેથી પણ તેમને સતોષ ન થયો મને કહે 'જો તમે ન કચવાઓ તો તમારી સ્ત્રી તેમજ પુત્રી માટે હું યથાશક્તિ થોડી રકમ મોકલતો રહું' તેમની આ ઉદાગતા માટે મે તેમને અત્યંત ઉપકાર માન્યો પણ તેવી દેણગી રકમ લેવા મે ના પાડી મે વિનયપૂર્વક કહ્યું 'મારા સાળા દાકતર છે અને પોતાની બહેનનો બાર સહન કરવાની તેમની આયપત છે એટલે તમે નાહક ચિંતા ન કરો' આમ કહી તેમના મનનું સમાધાન કર્યું

માત્ર ત્રણ કે ચાર દિવસ હું ઉમરાવતીમાં રહ્યા હોમશ ત્યાંથી મુખ્યમંત્રી આગ્યો. દાદર ગાડી બદલી મીંધો વાદરે ગયો શ્રી દીક્ષિતે ગાડી તથા એક માણસને સ્ટેશન ઉપર મોકલ્યો હતો તે મને તેમને ઘેર લઇ ગયો તે દિવસે દીક્ષિતને ઘેર કમક પ્રમંથ હતો કે પછી રવિવાર હોવાથી ધણશ્રેણીને જમવા તેડ્યા હતા, પણ ત્યાં શ્રી દામોદર ગણેશ પાંચે વિગેરે લોકો આવ્યા હતા વેદાંત ઉપર મારે તેમની સાથે લાભો વખત સુધી ચર્ચા થઇ. શ્રી દામોદર કરીને એક ગૃહસ્થ પણ ત્યાં આવ્યા હતા તેમણે મે ધર્માતર કર્યું સૈને વિગે બારે ખેદ પ્રદર્શિત કર્યો ખાસ કરીને સારસ્વતની નાતે મારા જેવા એક

હુશિયાર માણસને ખોયો અને મેં સારસ્વત જેવી જાતિ ખોધ એ વાત એમના દિલને અત્યંત કારી થઈ પડી ।

દીક્ષિત મને ખીજે દિવસ પોતાની સાથે મુખર્ષ લઈ ગયા અને એક ભાડુતી ગાડી કરી આપી તેના કોઇ નાતાવાળાને સાથે મોકલ્યો, તેણે મને મુખર્ષના કેટલાક જોવા લાયક સ્થળો બતાવ્યા હવે મારે મુખર્ષમાં વધુ વખત રહેવાની જરૂર ન રહી તેથી તે જ રાત્ર નિકળી વડોદરા ગયો શ્રી દીક્ષિતે વડોદરાના તેમના એક મિત્ર શ્રી રામચંદ્ર હરિ ગોખલેને આગળથી મારે વિષે લખ્યું રાત્રે અગિયાર વાગે સ્ટેશને આવી મને ટિકીટ કઢાવી આપી અને ગાડીએ બેસાડ્યો.

ખીજે દિવસ સવારે શ્રી ગોખલે વડોદરાને સ્ટેશને હાજર હતા મારા વેશ ઉપરથી તેમણે મને ઓળખ્યો, અને પોતાની ગાડીમાં મને ઘેર લઈ ગયા તેમને ઘેર જમવાખાવાની સગવડ સારી હતી પણ ત્યાં મારે એક દિવસથી વધારે રહેવું નહોતું તેથી મેં તે જ દિવસ રાતની ગાડીએ બેસી ઉર્જન જવાનું ઠરાવ્યું ગોખલેએ સ્ટેશને આવી ઉર્જનની ટિકીટ કઢાવી આપી ખીજ પછી થોડા રૂપિયા તેમણે આપવા માડ્યા પણ તે મેં લીધા નહિ.

ઉર્જનમાં પ્લેગ ચાલતો હતો મારા જૂના મિત્ર કેળકર માસ્તર વિગેરે ગામ બહાર રહેતા હતા. મેં તેમના ઘરનો માડમાડ ખતો મેળવ્યો માધવકોલેજના તે વખતના પ્રિન્સિપાલ શ્રી. ઢેકણેના ત ખૂસા કે પછી શ્રી કેળકરની ઝૂપડીમાં ઠંધાક ગ્રહો અત્યારે એક્કસ યાદ નથી શીલનાથ નામના કોઇએક વેરાગી તે વખતે જેાસમાં રહેતા હતા તેમને આ બધા મડળે ચુરુ કર્યા હતા. તેમને મારે જરૂર મળવું એવો સહુનો ભારે

આગ્રહ થયો. આથી ઉર્જાથી દેવાસ સુધી ચોવીસ માઈલ હું ચાલતો ગયો. પણ આ ઝંજુએટ મડળે મને કહ્યો હતો તેવો ભારે ધર્મસાક્ષાત્કાર આ બાવામા મને દેખાયો નહિ !

એક નાનીશી ટેકરી ઉપર બાવાજીની ગુફા હતી અને ગુફાના મ્હો આગળ એક ધૂણી ધખતી હતી બાવાજીને નમસ્કાર બમસ્કાર કર્યા વગર જ હું તેમની પાસે જઈને બેઠો. બાવાજીને તેમજ તેના શિષ્યમડળને આ ગમ્યુ ન હોવું જોઈએ ! મેં બાવાજીને થોડા પ્રશ્નો પૂછ્યા પણ બાવાજીએ તેના આડા-અવળા જવાબ આપી ઉડાવી દીધા. બાવાજી તે વખતે ભાગના નિશામા ચકચૂર હોય એમ લાગ્યું. તે દિવસ તો મારી સાથે હું ભાતું બાધી લાવ્યો હતો અને બાગ વાગ્યા પહેલા રસ્તામા જ બાધ લીધું હતું તેથી રાત્રે જમવું નહોતું લગભગ સાત વાગ્યે શીલનાથના શિષ્યવૃંદે ધૂણીની પૂજા કરી શખ કૂડ્યા આ પૂજા વખતે આરતિ વિગેરે બધું શીલનાથ બાવાજીના નામનું થતું. શીલનાથ જ જાણે પુરણપુરુષોત્તમ એવી જ તેમના શિષ્યમડળની દૃઢ માન્યતા હોય એમ લાગ્યું. ગમે તેમ હોય પણ મને આ બધું કંઈ રમ્યું નહિ.

બીજે દિવસે શ્રી ગગાધર શાસ્ત્રી જોડે મારી બેઠ થઈ એઓ દેવાસની અગ્રેજી નિશાળના હેડમાસ્ટર હતા, અને વિદ્યાવ્યાસંગી હતા તેમની મારી ઓળખાણ ક્યા અને કેવી રીતે થઈ એ ઓક્સ યાદ નથી આવતું, પણ તેમણે મને પોતાને ઘેર જમવા બાવવા આગ્રહ કર્યો અને ખાત્રી આપી કે મારા નિયમ મુજબ બાર વાગ્યાની અંદર બધું તૈયાર થઈ જશે તે દિવસે અગિયાર સાડા અગિયાર વાગે હું તેમને ત્યાં જઈએ, અને જ્યારે તેમની નિશાળમા મારું એક વ્યાખ્યાન

થયુ એકદરે દેવાસ આવવામા શીલનાથની મુલાકાત કરતા ગગાધર શાસ્ત્રીની મુલાકાતનો લાભ જ મને તો વિશેષ લાગ્યો ।

દેવાસથી હું ધનૂર ગયો જવાનુ તો ઉર્જનમા જ નક્કી કર્યું હતુ શ્રી કેળકરે ધનૂરમા શ્રી કેતકર હેડમાસ્તરને મારે વિષે લખ્યુ હતુ તે પ્રમાણે તેમણે મને એક દિવસ પોતાને ત્યા રાખી ઉર્જનની ટિકીટ કઢાવી આપી રવાના કર્યો ત્યા પ્રિ ઢેકણે, શ્રી કેળકર, વિગેરે ગૃહસ્થોએ ફાળો કરી મને જ્વાલિયર રવાના કર્યો જ્વાલિયરમા હું દા. વાગળેને ત્યા જ ઉતર્યો ચાર વર્ષે અમે મળ્યા તેથી દા વાગળે અત્યંત રાજ થયા મારે સન્યાસીનો વેદ તેમને ગમ્યો નહિ છતા માગ આદરસત્કારમા તેમણે કોઇ જાતની શુપ આવવા દીધી નહિ એક કે બે દિવસ તેમને ત્યા રહીને કાશી જવા નીકળ્યો દા વાગળેને તે દિવસ દરબારમા જરૂરી કામ હોવાથી મને સ્ટેશને મૂકવા આવી શક્યા નહિ, પણ મને ટિકીટ કઢાવી આપવા અને ગાડીએ બેસાડવા તેમણે પોતાના બાણેજને મોકલ્યો તેણે ટિકીટ કઢાવી આપી અને મૂઠી ભરીને રૂપીઆ મારી આગળ ધર્યો. રૂપીઆ કેટલા હતા તે વગેરે કશુ ન પૂછતા મે તેને એટલુ જ કહ્યુ કે 'એ રૂપીઆ હું કોઇ રીતે લઇ શકુ એમ નથી હું એનો સ્પર્શ નહિ કરૂ તમે તે લઈ જાઓ અને તમારા મામાને પાછા સોંપજો '

કાશીમા સારનાથ આગળ બૌદ્ધલોકો માટે એક નાનુ વસતિગૃહ બધાયાનુ મારા સાબળવામા આવ્યુ હતુ તે મુજબ છાવણીને સ્ટેશને ઉતરી મે તે તરફનો રસ્તો પકડ્યો ત્યા સુમેધકર નામનો એક શ્રામણુર રહેતો હતો તેણે મને ખવડાવ્યુ

પણ આ વસતિગૃહ નાનું હોવાથી માગ રહેવાની સગવડ ત્યાં થાય એમ નહોતું એમ તેણે જણાવ્યું મેં તેને પૂછ્યું, 'અહીંથી કુશિનારા જવાનું કેટલું ભાડું પડે છે? તેટલું ગાડીભાડું મને અહીં કોઈ રીતે મળી શકે?' કુશિનારા નજીકના 'તહસીલ દૌરિયા' એશનનું ભાડું અહીંથી એક રૂપિયા ને ત્રણ કંઈ આના થતું હતું તેટલા પૈસા મુમેશ્વરે પોતાની પામેથી આપ્યા અને મને ત્યાં ગ્વાના કર્યો.

તહસીલ દૌરિયા હું સવારે પહોંચ્યો. ત્યાંથી કુશિનારા ત્રેવિસ માઈલ થાય રસ્તો સીધો છે પણ વાટમાં જમવાનું શું તેની દિકરે હતી જ છતાં સ્ટેશને ખેસી રહેવામાં તો કંઈ સાર નથી એમ વિચારી મેં તરત જ ચાલવા માડ્યું પાંચ છ માઈલ ચાલ્યો ત્યાં બપોર થવા આવ્યા તેથી નજીકના એક ગામમાં ત્યાંના કોઈ ક્ષત્રિય જમીનદારને ઘેર હું ગયો તેણે મારૂં સારી રીતે આતિથ્ય કર્યું. જમ્યા પછી મેં આગળ ચાલવા માડ્યું રાત્રે વાટમાં જ એક લુહારને ઘેર સૂતો અને બીજો દિવસે સવારે કુશિનારા જઈ પહોંચ્યો.

આ સ્થાન ગોરખપુર જિલ્લાના કસયા તાલુકાના ગામથી બે માઈલ છે હાલ એને 'માયા કુવર કા કોટ' કહે છે આસપાસના અનાડી લોકોને અહીંની ભુદની મૂર્તિ જોઈને ભારે આશ્ચર્ય થાય છે. તે વિષેના ઇતિહાસની તેમને બિલકુલ ખબર નથી. પાછળ કહી ગયો છું કે મહાવીર બિશ્નુએ શ્રી ખેત્તરી નામના બરમી વેપારીની મદદથી અહીં એક ધર્મશાળા બાંધી છે મહાવીર બિશ્નુ એ જ ધર્મશાળામાં રહેતા હતા તેની સાથે ઉત્તર તરફનો કોઈ વૃદ્ધ બ્રાહ્મણ બિશ્નુ રહેતો હતો શ્રી ખેત્તરીએ એક બરમી ગૃહસ્થને બિશ્નુઓની સંભાળ

લેવા અને ધર્મશાળા સાચવવા ત્યા રાખ્યો હતો. મહાવીર બિશ્નુએ મારૂ સ્વાગત સાંઝે કર્યું અને મને રહેવાને એક ઓરડી આપી. આઠ પંદર દિવસ હું તે ઓરડીમાં રહ્યો, પણ મારા ધ્યાનસમાધિમાં ત્યા બહુ ખસેલ પહોંચવા લાગી.

મારી ઓરડીની બહાર વિશ્વામિત્રમેનકાનું (રવિવર્માનું દોરેલું) એક ચિત્ર ટાંગેલું હતું. અડખેપડખેના ગામડાઓમાંથી લોકો ધર્મશાળા જોવા આવતા, અને આ ચિત્ર તરફ જોઈને ખડખડાટ હસતા. તેમ ન કરવા મેં તેમને અનેક વાર કહ્યું. પણ રોજ નવા નવા માણસો આવે તેથી તેની કંઈ અસર ન થઈ. આથી મેં મહાવીર બિશ્નુને કહ્યું, ‘તમે આ ચિત્ર અહીંથી કાઢી નાખો. અથવા તો છેવટ અહીંથી તો તેને ખસેડો. જો અને બીજો ક્યાંક લટકાવો, એટલે મને તેનો ત્રાસ થતો અટકે.’ પણ ચિત્ર ખેંચીને માણસે મૂકેલું હોવાથી મહાવીર બિશ્નુને તે કાઢી નાખવું ઠીક ન લાગ્યું! અંતે મેં તેને અવળું કરી મૂક્યું. પણ પેલા બરમીએ તે પાછું ચપ્પું કરીને મૂક્યું! કુશિનારા આવવાનો મુખ્ય હેતુ મનને શાંતિ મળે એ જ હતો. પણ આ એક નાનકડા ચિત્રે તેમાં બેહદ ખસેલ કરી હવે ધર્મશાળા છોડી જવા સિવાય બીજો ઉપાય રહ્યો નહિ.

એક દિવસ મહાવીર બિશ્નુની સાથે મારે આ વિષે સારી પેઠે બોલાચાલી થઈ અને એ બંધાનાનો લાભ લઈ મેં ધર્મશાળા છોડી બુદ્ધના મંદિરની પાછળના ખડેરમાં ઉગેલું એક જગલી ઝાડ હતું, તેની નીચે થોડીએક જગ્યા સાફ કરી હું ત્યા રહેવા લાગ્યો. એક દિવસ તો કસયા ગામમાં જઈ એક વહીણને ઘેરથી બિશ્નુ લાવ્યો. પણ બીજા દિવસથી મહાવીર

ભિક્ષુએ પોતાના પાત્રમાંથી મારી ભિક્ષા હું જ્યાં બેઠો હતો ત્યાં મોકલવા માડી. આમ ભિક્ષા મેળવવાની ફિકર રહી નહિ.

૧૯૦૪ના જન્યુઆરીની ૨૫મી તારીખે હું કુશિનારા પહોંચ્યો હતો એક બે અઢવાડિયા ધર્મશાળાની ઓરડીમાં ગાળ્યા. અને બીજા બે અઢી મહિના પેલા ઝાડ નીચે ગયા મારી જીદગીના એકાતવાસમાં ગાળેલા પહેલા દિવસો તે આ જ ભગવાન બુદ્ધે બયભૈરવ સૂત્રમાં કહેલા બયભૈરવનો મેં આ ઠેકાણે પહેલી જ વાર અનુભવ કર્યો આ સૂત્રમાં ભગવાન બુદ્ધ કહે છે ‘હે ભિક્ષુઓ! હું ચૌદશ, અમાસ, પૂનમ અને આઠમને દિવસે, જ્યાં ભૂતપિશાચાદિનો બહુ ભય હોય છે એમ કહેવાય છે ત્યાં જઈને રહુ છું રાતે એકાદ મોર ઝાડ ઉપરથી સૂકી ડાખળા નીચે પાડતો હોય, એકાદુ જાનવર નજીક આવતું હોય અથવા તો પવનથી ઝાડના પાદકા ખડખડે તેવો જ મારા શરીરમાં ભયનો સચાર થતો તે વખતે જો હું અહીંથી તહીં ફરતો હોઉં તો ફરતા ફરતા જ તે ભયનો નાશ કરતો. ઉભો હોઉં ને મને બીક લાગે તો ઉભા ઉભા જ હું બીકનો નાશ કરતો, બેઠો હોઉં ને મારી પાસે આવે તો હું બેઠા બેઠા તે બીકનો નાશ કરતો, અને બિછાનામાં પડ્યો હોઉં ને જો મને ભય લાગે તો તે જ સ્થિતિમાં હું તેનું દમન કરતો.’ આ અને એવા જ બીજાં સૂત્રોમાં કહેલી વાતોનો અનુભવ લેવાની મને અહીં તક મળી. રાતે નોળિયા, વર, વિગેરે જનાવર સૂકા પાદકા ઉપર ચઢને દોડ્યા જાય અને તે વખતે મારું શરીર બીતિથી કંપી ઉઠે પણ તે ક્ષણે જે સ્થિતિમાં હું હોઉં તે જ સ્થિતિમાં રહીને તે બીકનું હું દમન કરતો.

મહાવીર બિહુએ મને પાથરવા સાર એક પથરણુ આપ્યું હતું એક દિવસ માગ રહેઠાણુના ઝાડ નીચે ખેતરમા તે પથરણુ પાથરીને હું સૂતો હતો મધરાતને સુમારે ઊડીને હું સૌચ કરવા ગયો પાછો આવીને જોઉં છું તો પથરણુની ડેર ઉપર કંઈ લાકડું પડ્યું હોય એવી વસ્તુ જોઈ મને શક આવી અને મેં ચપટી વગાડી એટલે ત્યા પડેલો સાપ ધીરેધીરે ચાલ્યો ગયો તે દિવસથી છુદ્ધમદિરની બહારના ઓટા ઉપર હું સૂવા લાગ્યો આ ઓટા જમીનથી ઉંચો હોવાથી એરઝાઝર પથારીમા આવવાનો સંભવ થોડો હતો પરંતુ ઓટા ઉપર ઝાડની કે એવી કશી એથ ન હોવાથી રાતે ઝાકળ પડે અને મારી પથારી ભીંજઈ જાય ઉપરાત ઓટાની જમીન છોની હોવાથી ટાઢ પણ ખૂબ વાય

મૂર્તિ નામનો એક કખીરપથી સાધુ પાસેના જ એક ગામમા રહેતો હતો તે વખતોવખત મારી પાસે આવતો અને ધર્મચર્ચા કરતો હું પણ તેને છુદ્ધની બાવના વિગેરેના પ્રકાર કહેતો એક દિવસ મારા રહેઠાણુથી બે માઇલ દૂર આવેલા એક મસાણુમા જવાનું અમે ઠરાવ્યું, અને તે પ્રમાણે તે આખી ગત ત્યા ગાળી શિયાળ, વરૂ, વિગેરે જનાવશે તો આ મસાણુમા હતા જ, પણ તે કરતાયે મૃતશરીરના અવયવો, હાડકા વિગેરે ચોમેર પડેલા હોવાથી આ જગ્યા અધિક બિહામણી લાગતી હતી ત્યાથી માણસની ખોપરી વિગેરે અનેક હાડકા ભેગા કરી આણી તે ઉપર મેં કેટલાક દિવસ સૂધી ધ્યાન કર્યું !

આ પહેલા મને રાનજંગલમા ફરવાની ટેવ નહોતી એમ નહિ અમારૂં સાખવળ ગામ હતું રાનજંગલ જ છે. હતું

પણ ત્યાં સૂર્યાસ્ત પછી વાઘની બરાડ વર્ષમા ધણીવાર
ગવા મળે છે અને ત્યાં રાતમધરાત અનેકવેળા હું ૧૨થોં
મસાણુ આગળ થઈને એકલા જવાઆવવામા મને મુદ્દલ
ન લાગતી પણ તે વખતે મનની વૃત્તિ જૂદી હતી સાપ,
જૂત, પિશાચ કે ચોગ આવે તો પણ તેની સામે થવા
॥ દકુકે અને ધાગિયુ રહેતા વાઘ ઉપર હુમલો કરવાની
મારામા હરહમેશ ધમક ગહેતી અહીંની વાત જૂદી જ
અહીં શિયાળ વિગેરે ખાલી શત્રુઓનો પ્રતિકાગ માત્ર
અને શાંતિથી કરવાનો હતો આથી રાતે વર આવીયુ
કે તેને ભગાડવા હું દોડનો નહિ મારા શરીરથી જે આ
તૃપ્ત થવું હોય તો ભક્ષે તે તૃપ્ત થાઓ, એવો મકદ્દપ
હું ચૂપ ગહેતો મતલબ કે કુશિનાગની આસપાસ મને
મેક જાતનો ધાર્મિક અનુભવ લેવા મળ્યો તે અપૂર્વ હતો
કહેવું જોઈએ

૧૯૦૪ ના એપ્રિલમા ધર્મપાલ જાપાન, અમેરિકા વિગેરે
રી કલકત્તા આવ્યા, અને ત્યાંથી કાશી આવ્યા ત્યાં
એક ઔદ્યોગિક શાળા સ્થાપવા પ્રયત્ન કર્યો. મને તેમના
જે કાગળ આવ્યા એટલે કાશી જઈ તેમને મળાવું એમ
ફી કર્યું એપ્રિલની આખરે હું કાશી ગયો, અને ત્યાં
ઈર્મશાળાની નજીકના એક વડ નીચે મેં એક જો અડવાડિયા
। ધર્મપાલ મને મળવા શહેરમાથી આવ્યા હતા અને
વસ ત્યાં સારનાથનો મેળો બરાયો હતો જ્યાં ખેસી
ગુરુએ ઉપદેશ કર્યો તે જ કેકાણે અશોક ગળાએ બંધાવેલ
મોટો સ્તૂપ છે મેળામા આવેલા અનેક લોકો આ જગ્યા
આવ્યા. ધર્મપાલે મને કહ્યું. 'આ લોકો' '...'

પ્રાચીન માહિતી નહિ હોય તેથી તમે તે તેમને કહો' મેં કહ્યું, 'એમા હું સંજ્ઞા નહિ આઉં નાહકનો ત્રાસ થશે' પણ તેમણે ખૂબ આગ્રહ કર્યો તેથી છેવટે સ્તૂપ આગળની ઉંચ જગ્યા ઉપર ચઢી લોકોને ઉદ્દેશને હું આ પ્રમાણે બોલ્યો—

‘આ સ્તૂપનો ઇતિહાસ આપનામાના ધણાખરાને માલમ નહિ હોય સાર્વભૌમ અશોક રાજાએ આ સ્તૂપ પહેલવહેલે બાંધ્યો—’ આ વાતો કહેવાની મેં શરૂઆત કરી પણ વચમ જ એક જણ હિન્દીમા બોલી ઉઠ્યો, ‘અરે આ બધા નાહકન ગપ્પા શેના માર્થે જાઓ છો?’ આ તો ‘ધાચીનો ટોપ છે એમ અમે જીદગી આપી સાબળતા આવ્યા છીએ’ ધાચીનો ટોપ આવડો મોટો હોય જ ન શકે, અને એમ હોવા વિષે ઇતિહાસમા કશોયે પુરાવો નથી મળતો વગેરે વિચારે જાણ્યો મેં એ માણસને સમજાવવા મહેનત કરી. એટલામા વર્ણ બીજો તેનો કોઈ સોજતી તપી ઉઠ્યો ને બોલ્યો ‘તમે બકો છો’ અમારો બાપદાદા આટલા કાળ કહેતા આવ્યા તે બધું ખોટું અને તમારો ઇતિહાસ એક સાચો ખરૂં ને? ધાચીએ આ ટોપ ચણાવેલો અને એક ઠેકડે તે તેની ઉપર ચડતો. (‘કૂદ પડતા થા’) ખબર છે?’ ખલાસ થયું. મારૂં વ્યાખ્યાન ત્યાં જ સમાપ્ત થયું. શ્રોતૃવૃદ્ધમા હસાહસ મચી રહી અને મારી સંપૂર્ણ હાર થઈ એમ સૌ કોઈની ખાત્રી થઈ ચૂકી.

અતે તેમનામા ઇજનેરનું કામ કરી પેન્શને પહોંચેલ એક ગૃહસ્થ હતો તેમણે ધર્મપાલને કહ્યું ‘અમારા લોકોને જૂના ઇતિહાસની વાત કરવામા કશો સાર નથી તમે અમેરિકા જાપાન, વિગેરે દેશ ફરી આવ્યા છો, ત્યાંના લોકો વિષે તેમજ ઉદ્યોગધંધાઓ વિષે કંઈ માહિતી આ લોકો આગળ કહેશે તે

તેનો કંઈક ઉપયોગ થશે' ધર્મપાલે તેમ કરવાની હા કહી એટલે તે ગૃહસ્થ માત્રીના ટેકરા ઉપર ચડી ગયા અને પ્રાસ્તાવિક ભાષણ કરી શ્રોતૃસમુદાયને ધર્મપાલની ઝોળખાણ કરાવી પછી ધર્મપાલે આપેલું ભાષણ તેણે હિન્દીમાં સમજાવ્યું પણ તેનું પરિણામ જેવું જોઈએ તેવું ન થયું એમ માઈ માનવું છે ત્તા ઘોઘાટ કર્યા વગર લોકોએ સાબળ્યું એ જ અહોભાગ્ય !

જે દેશમાં બૌદ્ધધર્મનો પ્રચાર થયો, જ્યાંના લોકોએ ચીન વિગેરે હિન્દ બહારના દેશોમાં પણ તે ધર્મની ધ્વજ ફરકાવી, તે જ દેશના લોકોનું આવું શોચનીય અજ્ઞાન જોઈને માંડ મન ઉદાસ થઈ ગયું બૌદ્ધધર્મના તેમના અજ્ઞાનનું તો કંઈ નહિ પણ બીજી બાબતોમાં પણ મહાગણ કે બગાળ કરતા કાશી, કુશિનારા વિગેરે પ્રદેશના લોકો અત્યંત પઠાત છે. તળ કાશીમાં જે થોડાધણા શાસ્ત્રીપડિતો છે તેટલા જ, પણ કાશી છોડી એ ચાર માઇલ પણ બહાર નીકળો કે ગામડાઓમાં નર્થ અજ્ઞાન જ અજ્ઞાન વ્યાપી રહ્યું છે આ દશ બાર વર્ષમાં કંઈ સુધારો થયો હોય તો પ્રભુ જાણે, પણ હું જ્યાંની વાત કરી રહ્યો છું તે વખતે તો આપણી બાબતના કરતા ઉત્તર હિન્દુસ્તાનના લોકો અતિ પઠાત હતા અને મોટામોટા ગામોમાં પણ પ્રાથમિક કેળવણીની સુદા સગવડ નહોતી આ ગામડાના બ્રાહ્મણોને સુદા લખતાવાચતા ન આવડે ! સહી કરતા આવડવું ; એ તો જાણે ભારે વિદ્યા મનાય ! પ્રાચીન કાળમાં બધા સુધારાઓમાં અગ્રેસર તરીકે પડાએલા આ મધ્યદેશની આવી ખેદજનક સ્થિતિ જોઈને કયા દેશહિતેશ્વરને લાગી નહિ આવે !

હું જે વડના ઝાડ નીચે રહેતો હતો, તેની પાસે જ એક જૈન દેરાસર હતું તેની બહારની બાજુએ લાબાલાંબા ઓઠા બાધ્યા છે રાતે હું એ ઓઠા ઉપર સૂતો જૈનમંદિરનો પૂજારી ત્યાંથી થોડે દૂર એક ધર્મશાળામાં રહેતો અને પુરાણ વસ્તુસંશોધક ખતાએ નજીકના ગામના એક માણસને ત્યાંથી કોઈ પાણીપથરો ઉપાડી ન જાય તેટલા ખાતર ચાર માડા ચાર રૂપીઆને દરમાથે ચોક્કીદાર મળ્યો હતો. આ માણસ કોઈવાર મને કહ્યો કે દેરાસરની આસપાસ બચક જૂતપિશાચીનો વાસ છે અને સૂરજ આથગ્યા પછી ત્યાં થઈને જતા આવતા લોકો બહુ બહીએ છે ત્યાં સૂવાનું છાંડી ધર્મશાળામાં સૂવાનો મને તેણે ધણીવાર ઉપદેશ કર્યો. પણ મેં તે જ-યા છોડી નહિ.

ઉત્તર હિન્દુસ્તાનમાં ઉનાળો મહુ સખત હોય છે એક દિવસ બપોરે હું પેલા વડ નીચે બેઠો હતો. ત્યાં દેરાસરની પાછળની બાજુએ ખોદકામ કરનારો એક મજૂર જૈન ધર્મશાળામાંથી માટીના વડામાં પાણી ભરીને આવતો હતો. તેને મેં મારા કમડળમાં થોડું પાણી નાખવા કહ્યું પણ તેણે નમ્રતાપૂર્વક જવાબ આપ્યો ‘મહારાજ તમે કહો છો તેમ હું કેમ કરું?’ મને લાગ્યું કે આસપાસ પાણીની અતિ તંગીને લીધે આ પ્રમાણે થોડું પાણી મને આપે તો બીજા મજૂરો તેના ઉપર ગુસ્સે થાય એ બીકે તે મને પાણી નહિ આપતો હોય તેથી મેં તેને કહ્યું ‘મને પાણી આપવાથી જો તને કોઈ રીતે હરકત આવે એમ હોય તો ન આપતો’ તેણે ધડો નીચે મેલી મારે પગે પડીને કહ્યું ‘મહારાજ, પાવણુ પાણી આપવામાં માફ થી લૂટાઈ જવાનું હતું? પણ હવે તમને

સાચી વાત કરી દઉં છું હું જાતે મોચી છું અને તેથી જ આપના જેવા ઉચ્ચ વરણને મારા હાથનું પાણી આપી પાપનો ભાગી કેમ થાઉં ?' મેં કહ્યું 'રોહીદાસ સત પણ ચમાર હતા છતાં તેને બધા લોકો માન આપતા તે જ પ્રમાણે હું પણ જાતિભેદમાં માનનારો માણસ નથી તું કંઈ જાત છે એ જોડે મારે નિસ્ખત નથી મારે તો ફક્ત પાણી જોઈએ છે અને તે તું આપ એટલે બસ ' આ પ્રમાણે મેં તેને ખૂબ ઉપદેશ આપ્યો તે કંઈ જવાબ ન આપી શક્યો માત્ર ફરી મારે પગે પડીને ગોલ્યો, 'આપ ગમે તેટલો ઉપદેશ કરો, અથવા તો હું જ આપને ગુન્હેગાર દેખાતો હોઉં તો મારૂં અહીંનું અહીં મળુ વાઢી નાખો પણ આવા પાપમાં પડવા મને કહેશો નહિ !' છેવટે એ ખરા તડકામાં જૈન ધર્મશાળાના બાગને કુવે જઈ ત્યાંના પૂજારી પાસેથી મારે પાણી લેવું પડ્યું !

આ એક જ જાનત ઉપગ્રી યુરોપ, અમેરિકા, વિગેરે દેશોના હલકા વર્ગોની અને અહીંના ઢેડ, ચમાર વિગેરે લોકોની સ્થિતિમાં કેટલો ફેર છે અને ત્યાંના જેટલો સુધારો આ દેશમાં કરતા કેટલા આયાસ થડે એમ છે એ સહેજે દેખાઈ આવે છે. ઇશ્વરના સૃષ્ટિનિયમને આધારે જ પોતે નીચ સરળએલ છે એવી ભાવના પશ્ચિમના ગરીબ વર્ગોમાં ખિલકુલ નથી સમાજની ખોટી રચનાને લીધે પોતે નીચા દરજ્જાના બન્યા છે અને તે રચનામાં ફેરફાર કરાવવાની સાથે જ પોતાની ઉન્નતિ થવાની એવી તેમની દૃઢ માન્યતા છે પણ આપણે ત્યાં તો અંત્યજને વિગેરેમાં પોતે જે સ્થિતિમાં જન્મ્યા તે તેમને થોડા લાગે છે એટલું જ નહિ પણ કાંઈ સુધારાનો હિમાયતી તેમની વચ્ચે જઈ થડે તો તે અધર્માચરણ કરે છે એવી યાદી સમજણ થર

કરી બેઠી છે' કેળવણીનો પ્રચાર કર્યા વગર હજારો વર્ષથી મૂળ ધાલી બેઠેલા આ સંસ્કારો પર હુમલો કરવા મથવું નિર્ગર્થક છે. શરૂઆત કેળવણી જેવું કંઈને કંઈ હિન્દુસ્તાનમાં શરૂ થયા વગર આ પછાત વર્ગોની ઉન્નતિની આશા રાખવી ફાગટ છે.

પેના જાડ નીચે એક બે અઠવાડિયા : ગાળી હું કાશીની છાવણીમાં જે બગલામાં ધર્મપાલ રહેતા હતા ત્યાં રહેવા ગયો. ત્યાં પણ હું બે અઠવાડિયા રહ્યો અને જૂન મહિનાની શરૂઆતમાં ધર્મપાલના કહેવાથી બુદ્ધગયા ગયો. ત્યાંવાળા સુમંગલ બિંદુ ખીજે ક્યાક ગયા હતા. ધર્મપાલને તેના ખાનગી વર્તન વિષે શકા પેદા થવાથી તેને ત્યાંથી ખસેડી એક સિંહલી ઉપાસકને ત્યાંની વ્યવસ્થા સોંપી હતી તેણે મારી ઠીક બરદાસ ગાંધી ધર્મપાલ દર મહિને ખર્ચના પૈસા તે ઉપાસકને જ મોકલતા અને તે જ બધો હિસાબ રાખતો. મારે કશી ફિક્ક કરવી ન પડતી જમીને ત્રણેક વાગે હું નિરજરા નદીની રેતમાં એકાદ જાડ નીચે બેસતો અને બૌદ્ધશ્રદ્ધામાં કહેલ ધ્યાનભાવનાદિક પ્રદાર કરતો.

અહીં આ સ્થાન વિષે કેટલીક માહિતી આપવી અયોગ્ય નહિ ગણાય. બુદ્ધ ભગવાને બોધિસત્ત્વ અવસ્થામાં બુદ્ધગયાની પડોશમાં છ વરસ સૂધી ઘેર તપ કર્યું માત્ર મગનો કે કળથીનો ઉકાળો પીને તે ધણા દિવસ ગ્લા, કિપવાસ કર્યો, બધું કર્યું પણ નિર્વાણપ્રાપ્તિ ન થઈ અતે દેહદમનનો માર્ગ મેલી તેમણે ધીમેધીમે ખોરાક લેવો શરૂ કર્યો પણ આથી તેમની સાથે જે પાચ બિંદુ રહેતા હતા તેમને ખૂબ ખોટું લાગ્યું, અને જેને પોતે શુરુ સમાન ગણતા હતા તે આ ગૌતમબુદ્ધ ઢાંગી

એમ કહી બુદ્ધગુરુનો ત્યાગ કરી તેઓ વારાણસી આવ્યા પછી તો બોધિસત્ત્વ ત્યા જ રહ્યા અને દેહને ઇંટલું અને ગ્રહણ કરી તેમણે પોતાનું ધર્મચરિત્ર ચલાવ્યું પૂનમને દિવસે સુજાતા નામની ક્ષત્રિય કન્યાએ આપેલી ઇંડને રાતની વેળાએ બુદ્ધગયાના મંદિરની લગોલગ રીપળાના ઝાડ* નીચે આવીને બેઠા હતા તે રાતે વને તત્ત્વજ્ઞાનનો સંપૂર્ણ બોધ થયો અને મારની નેનાનો પરાજય કરી પ્હો ફાટયા પહેલા પોતે સંબુદ્ધ |સ્ત્રીકોમા પણ બોધિસત્ત્વની માર જોડેની લડાઈના ઈંડનો છે ગમે તેમ હો, પણ બુદ્ધગુરુના પરિનિર્વાણ | સ્થળને પૂજ્ય મહત્ત્વ મળ્યું અનેક રાજાઓ અને નોકોએ અહીં અનેક મંદિરો, સ્તૂપો, અને વિહાર આમથી ક્રમ સુધી મંદિર સિવાય બાકીના બધા બાજે માટીમા મળી ગયા છે ઈસ્વી સનના પાંચમા સેક્ષોનના સુવિખ્યાત મહાનામ રાજાએ અહીં એક હાર બાધી તેમા મોનાનું નકશીકામ કરાવ્યું હતું અને તી અને માણેકના જડતર હતા એમ કહેવાય છે આ ગી જગ્યા બાજે પણ બતાવવામા આવે છે પણ ત્યાં ટીના ઢગલા સિવાય કંઈ જ નજરે પડતું નથી.

૧ મંદિરની આવી જ દુર્દશા હતી મંદિર ઉપર વડ ડોડો ઉગીઉગીને શિખરનો એક ભાગ ધસી પડ્યો હતો,

૨ ઝાડ નીચે બુદ્ધ બેઠા હતા તે ઝાડ એક દુષ્ટ રાજાએ યુ એવી લોકવાયકા છે પણ તે જ ઠેકાણે જોઈ તે ક શાખા અત્યારે ત્યાં છે

અને આસપાસનું મેદાન પૂરાતા પૂરાતા મદિરે ધરતીમા ઢંકાર્ધ જવાની તૈયારીમા હતું. પરંતુ ૧૮૭૬ના શિયાળામા બરમાના મિદોમિન રાજાએ આ મદિરના જીર્ણોદ્ધાર સારૂ ત્રણ બરમી અમલદારોની એક સમિતિ બુદ્ધગયા મોકલી એ સમિતિએ અહીંના મહત્તની અનુમતિથી આ મદિરની મરામત શરૂ કરી પણ ખિટીશ સરકારને આ વાત પસંદ ન પડી. બરમાનો રાજા પુષ્કળ પૈસો વાપરી ઠઠ અવનવા ફેરફારો કરી મૂકે એવી ખિટીશ સરકારને બીક લાગી આથી સરકારે મિદોમિન રાજાએ મોકલેલ પ્રતિનિધિઓના કામમા દખલ કરી પછી બંને સરકારો વચ્ચે પત્રવ્યવહાર ચાલ્યો અને અંતે એવો ઠરાવ થયો કે ખિટીશ સરકારે જ જૂની કળાનો નાશ થવા ન દેતા મદિરની મરામત કરાવવી, અને તેમા ખર્ચ ચામ તે બરમી રાજાએ ઉઠાડવો ! આ મુજબ એક અંગ્રેજ ઇજનેરની દેખરેખ હેઠળ આ મદિરની મરામત કરવામા આવી આ પ્રસંગે સરકારે ડૉ. રાજેન્દ્રલાલ મિત્રને રૉકીને તેમની પાસે બુદ્ધગયાને લગતી તમામ હકીકત બેગી કગવી અને તે પુસ્તકરૂપે પ્રગટ કરી. વળી ત્યાંની મૂર્તિ અને બીજી પુરાતન વસ્તુઓની દેખરેખ રાખવા એક રખેવાળ પણ નીમ્યો.

મિદોમિન રાજાએ એક ધર્મશાળા બાધી ત્યાં પોતા તરફથી બે ત્રણ બરમી બિશ્વ રાખ્યા અને બુદ્ધ ભગવાનની પૂજા સારૂ પુષ્કળ રત્નજડિત સામગ્રી બ્રહ્મદેશથી મોકલી મદિરની જમીન ઉપર અહીંના મહત્તનો કબજો હતો પણ બરમી બિશ્વોએ અને તેની વચ્ચે કોઇ દિવસ અણબનાવ નહોતો. અંગ્રેજ સરકારે ૧૮૮૬ના જાન્યુઆરીમા શિયો રાજાને પહોંચ કરી બ્રહ્મદેશને હિન્દુ મુઘલો બેગી લીધો. તે વખતે

બુદ્ધગયાના બિશ્વચો નિરાશ્રિત થવાથી દેશ ગયા અને મિહોમિન રાજ તરફથી આવેલ ઝવેરાત મહત્તના કબજામાં આવ્યું તે હજુ સુધી તેની પામે જ છે ત્યારથી મહત્તને આ વેરાન મંદિરની કિમત જણાઈ આવી, અને તે ઉપર પોતાની માલીકી વધારે ને વધારે મજબૂત કરવા તેણે શરૂઆત કરી

૧૮૯૧ માં કર્નલ આલકોટની સાથે ધર્મપાલ સિલોનથી બૌદ્ધસ્ત્રોત્રની યાત્રા કરવા આવ્યા ગયાના મંદિરની દુર્દશા જોઈને તેમનું મન ઉદ્ભવ પામ્યું બૌદ્ધ મંદિરની સભાળ લેનારે હવે ત્યાં કોઈ ન રહ્યું હોવાથી ચોમાનમાં જ ગલ થવા માડ્યું હતું અને આ જગ્યા ગામના લોકોને શૌચવિધિ કરવાનું સ્થાન થઈ પડી હતી ' ગામના છોકરા દિવસ બધો મંદિરમાં ઘુસી બુદ્ધની મૂર્તિના ચોતરા ઉપર રમતા અને પથ્થર ફેંકી ત્યાંની શોભાનો નાશ કરતા. મહત્તે નામનો એક ચોપ્રીદાર રાખ્યો હતો, પણ તે મંદિરનું રક્ષણ કરવા તરફ લગીરે ધ્યાન ન આપતો તે તો બૌદ્ધ જત્રાળુઓ તરફથી બુદ્ધની મૂર્તિ આગળ ધરવામાં આવતી વસ્તુઓ તરફ જ વિશેષ ધ્યાન ગમતો ! આવી દુર્દશા જોઈને ધર્મપાલનું ચિત્ત બૌદ્ધના આ પવિત્ર સ્થળ તરફ વળ્યું અને સ્વદેશ પાછા જઈ આ મંદિરના પુનરુદ્ધાર સારૂ તેણે એક સભા સ્થાપી તેનું જ નામ 'મહાબોધિ સભા'

૧૮૯૩ માં મહાબોધિ સભાના મત્રી તરીકે અમેરિકામાં સિકાગો ખાતે મળેલી સર્વધર્મ પરિષદમાં ધર્મપાલે હાજરી આપી અને લીધે હિન્દી તેમજ યુરોપીઅન લોકોમાં તેનું માન ખૂબ વધ્યું, અમેરિકાથી પાછા ફરતા તે જપાન ઉતર્યા અને ત્યાંના

કોઇ પ્રાચીન મંદિરમાંથી એક સુદર બુદ્ધમૂર્તિ લાવ્યા તેમનો ઇરાદો એવો હતો કે આ મૂર્તિને બુદ્ધગયાના મંદિરમાં ઉપલે માળે સ્થાપવી પણ મહતને આ વાતની ખબર પડી, કે તરત તેણે તે સામે વાઘો લીધો આ મૂર્તિ ગયા શહેરમાં વસ સવા વગસ પડી રહી છેવટે ધર્મપાલે એક દિવસ મળસકે તેને ત્યાંથી ઉઠાવી બુદ્ધગયા લઈ જઈને ઉપરને માળે સ્થાપી દીધી, અને બે બિલ્લુને ત્યાં મૂકી પૂજની શરૂઆત કરી આ વાતની મહતને ખબર પડતા તેણે પોતાના બે માણસ મોકલી બપોડો કરાવ્યો અને મૂર્તિને ત્યાંથી ઉપાડીને બહારના આગણામાં ફેંકી દીધી આથી બુદ્ધગયામાં જ નહિ પણ ગયા શહેરમાંથી ખૂબ શોર મચી ગયો ગયાના માજિસ્ટ્રેટ મિ મેકફર્સને ધર્મપાલના અને મૂર્તિના રક્ષણ સાર પોલીસ મોકલી આપી

આ બધા બપોડા દરમ્યાન ધર્મપાલને તેના કેટલાક મિત્રોએ મહત ઉપર ફરિયાદ માડવાની સલાહ આપી પણ સિલોનવાળા અમારા ગુરુ શ્રી સુમગલાચાર્ય (મહાબોધિ સભાના પ્રમુખ) વિગેરે વિચારી લેાડો આવી ફરિયાદ માડવાની વિરુદ્ધ હતા તો પણ તેમણે તપાસ કરવા સાર એક સિંહલી ઍરિસ્ટરને સિલોનથી મોકલ્યો તેણે પણ એવો જ મત આપ્યો કે ફરિયાદ ન કરવી છતાં ધર્મપાલે પોતાના હિન્દી અને અંગ્રેજ મિત્રોની સલાહથી મહત ઉપર ફરિયાદ માડી મહત ખૂબ પૈસાવાળો માણસ હોવાથી તેણે કલકત્તાના સુપ્રસિદ્ધ ઍરિસ્ટર મનમોહન ઘોષને પોતાની તરફથી રોક્યા પણ આખરે મેકફર્સન સાહેબે બૌદ્ધોનો હક સાચો ઠરાવી મહતના ચાર શિષ્યોને સજા કરી મહતે જીલ્લા જજને ત્યાં અપીલ કરી.

ત્યા થોડી સજા કાયમ રહી અને થોડીમા ફેરફાર થયો ત્યાથી મનમોહન ધોપ આ કેસ કલકત્તાની હાઈકોર્ટમાં લઈ ગયા અને કલકત્તાના હિન્દી તેમજ અંગ્રેજી છાપાઓમા ખૂબ ચળવળ કરી બુદ્ધગયાના માજીસ્ટ્રેટ અને જજને આપેલા ચુકાદાથી હિન્દુધર્મ ઉપર ભારે ફટકો પડવા સભવ છે એવી ખેરિસ્ટર ધોષની દલીલ હતી છેવટે હાઈકોર્ટનો કેસ ન્યાયમૂર્તિ બેનરજી અને વડા ન્યાયમૂર્તિ સમક્ષ આવ્યો તેમણે પોતાના ચુકાદામા એટલું તો કબૂલ ગણ્યું કે બુદ્ધગયાના મંદિરમા પૂજા વિગેરે કરવાનો બૌદ્ધાનો હક ચાલ્યો આવે છે પણ મહતની રજા વગર ત્યા નવી મૂર્તિની સ્થાપના કરવાનો બૌદ્ધલોકોને અધિકાર નથી એમ કહી નીચલી અદાલતોના ચુકાદાને ફેરવી નાખ્યો અને મહતના શિષ્યોને છોડી મૂક્યા

આ કેસમા ધર્મપાલને પુષ્કળ ખર્ચ થઈ ગયું મહાબોધિ સભાએ ભેગું કરેલ ત્રીસથી ચાળીસ હજારનું ભંડોળ આ કેસમા વપરાઈ ગયું આથી સિલ્હોન વિગેરેમા ધર્મપાલ સામે લોકોના મન ખાટા થયા અને મહાબોધિ સભાના કાર્ય માટે સિલ્હોનમાથી તેને પૈસા મેળવવા મુશ્કેલ થઈ પડ્યા માત્ર બગમી લોકોની શ્રદ્ધા તેના ઉપરથી ઓછી ન થઈ આ કેસ પછી પણ તેમના તરફથી તેને ખૂબ મદદ મળતી આ બાબતુ મહતની પણ ધર્મપાલ ઉપર અત્યંત વફાદારી થઈ નવી ધર્મશાળા બાંધવા થોડી જમીન ધર્મપાલને આપવાનું મહતે કબૂલ્યું હતું વેચાણખત પણ તૈયાર થઈ ગયું હતું પણ ધર્મપાલ પોતાની સામે પડવાનો છે એમ જાણતા જ મહતે ખતને રજીસ્ટર થવા ન દીધું પછી તો અણખનાવ વધતો ગયો અને પરિણામે ઉપર કહ્યો તે દાવો થયો

હવે આ યુદ્ધમથાના શૈવ મહતને ઔદ્ધમદિરનો હક કેવી રીતે મળ્યો, તે વિષે થોડું કહેવું અસ્થાને નહિ ગણાય. આદ્યાહ શાહજહાન જાદીએ આવ્યો તે અમાઉ ગિરિનામનો કોઇ એક સ્થિવપથી પળખી સંન્યાસી આ મદિરની પડોશમાં આવીને રહ્યો. તે વખતે અહીં ખિલકુલ વસ્તી નહોતી. આગુઆગુના વિહારો તેમજ બીજાં મકાનો ખડેર થઇ પડ્યા હતા ને ઉપર ધાસ તેમજ કાટાના જાડ ઉગી નીકળી જમણ બન્યું હતું. આવા સ્થાનમાં સાપ વિગેરે તો હોય જ પણ તે ઉપરાંત વાઘ છંદ્ર સહ પશુઓ પણ ત્યાં વસતા એમ કહેવાય છે. પેલા સંન્યાસીએ આવા આ નિર્જન સ્થાનમાં પોતાની મદુલી બાધી ધીમેધીમે તેની કીર્તિ આસપાસના ગામોમાં ફેલાઇ અને તેના શિષ્યો પણ વધવા લાગ્યા એવો જ એનો કોઇએક સેવક શાહજહાનના દરબારમાં હશે તેની વગથી આ સંન્યાસીને મદિરની પડોશમાં આવેલા એ ગામ ઇનામ મળ્યા ત્યારથી તેના મુખ્ય શિષ્યને સૌ મહત કહેવા લાગ્યા. મદિરની આસપાસના ખડેરની છટો અને પાણી ભેગા કરી મહતે પોતાને સાડ અને પોતાના શિષ્યોને સાડ એક મોટો મઠ બાંધ્યો. મદિર દરતી અશોક રાજાએ કોરેલા ચામલાઓની જે વાડ કરાવી હતી તેમાના ધણીખરા ચામલાઓ મહતે પોતાનો મઠ બાંધવામાં વાપર્યા અને યુદ્ધની કેટલીએ મૂર્તિઓને અવળા મ્હો કરી મઠની ભીંતોમાં તેમજ મઠની બહારની દીવાલોમાં ચણી દીધી. 'લોડ' કર્જને જૂની ઇમારતોના રક્ષણનો કામદો પસાર કરી મહતને અશોકના સ્તંભો પાછા તેની મૂળ જગ્યા ઉપર મૂકવા કરજ પાડી પણ યુદ્ધની તેમજ બોધિસત્ત્વની કેટલીએ મૂર્તિઓ હજીયે મહતના મઠની ભીંતોમાં

દટાએવી પડી છે. કાળચક્રને કેરો કેવો વિલક્ષણ છે તેનો આ જગ્યાએ ખરોખર અનુભવ થાય છે.

આ પ્રમાણે આ જગ્યા ઉપર મહત્તના હક સ્થાપિત થયાથી અહીંની પરિસ્થિતિ બહુ ત્રિચિત્ર થઇ પડી છે. બૌદ્ધ લોકો સરકારની મદદથી પોતાનો હક છીનવી લેશે એવી ખીકને લીધે મહત બૌદ્ધો તરફ હમેશા શકાની નજરે જુએ છે. સગકાં પશુ આ બાબતમાં માયું માર્યા નથી મારી અને કશું ચોક્કસ ધોરણ રાખતી નથી. બૌદ્ધલોકો જુદાની મૂર્તિની પૂજા કરે છે એટલે મહતે મદિરમાની જુદામૂર્તિને કપાળે એક મોઢું ત્રિપુડ કરી તેને વિખણુનો નવમેા અવતાર બનાવ્યો.* અને તેની શાસ્ત્રોક્ત વિધિ મુજબ પૂજા કરવાને એક આદર્શ પૂજારી નીચે. આમ કરીને બૌદ્ધલોકોને અંદર આવવાની બંધી કરવી એવો મહતનો ઘાટ હતો. પણ સરકારે તેની આ તદખીર ચાલવા ન દેતા બૌદ્ધોને માટે મદિર હરહમેશ મુક્તદ્વાર રાખવા મહતને ફરજ પાડી. છતાં મૂર્તિને ત્રિપુડ વગેરે કરવાની મહતની વિધિ જેમની તેમ ચાલુ રહેવા દીધી. જુદા સન્યાસી હતા, અને તે કોઈ દિવસ ગંધમાલાદિક ધોરણ ન કરતા. આથી મૂર્તિને ત્રિપુડ કરેલું જોઈને બૌદ્ધલોકોની લાગણી દુ ખાય છે. મહતને પણ પોતાનો મનોરથ પૂરો ન થયો એ મનમાં સાહે છે. અને સરકારને કોઈવાગ એક પક્ષ તરફથી તો કોઈવાર બીજા પક્ષ તરફથી ટીકાકારા કે એવા જ બીજા કોઈ ને કોઈ

*જુદાને હિન્દુધર્મમાં પુરાણકાળથી જ વિખણુના દસ અવતારમાંથી નવમાં અવતારનું સ્થાન અપાયું છે. મહતે એ વસ્તુ નવી ચલાવી એમ કહેવું એ ખરોખર નથી.

કાગળસર ત્રાસ થાય છે જ મહત્તે સરકાર ઉપર ચીડાઇને પેલી બરમી ધર્મશાળા પોતાના કમળમા લેવા હિન્દી પ્રધાન ઉપર તથા ધર્મપાલ ઉપર અદાલતમા દાવો માડ્યો હતો સામે ધર્મપાલ પણ સરકારે મહત્તને ત્રિપુડ કરવાની બાબત છૂટ આપ્યા માટે જાપાઓમા સરકાર વિરુદ્ધ અવારનવાર કડક દીકાઓ કરે છે દેકમા, આ સ્થળે મહત્ત, બૌદ્ધ અને સરકાર એમ ત્રણ સત્તાઓનો ત્રિભેટો થતો હોવાથી ખુદના વખતમા અને તે પછી સૈફાઓ સૂધી જે શાંતિ અહીં વર્તી રહી હતી તેવી શાંતિ ફરી પાછી વર્તવી આજે અશક્ય થઈ પડી છે

મહત્તને મળવા હું એક બે વાર ગયો તેણે મારી દીક આગતાસ્વાગતા કરી પોતે મને રોજ સીધુસામગ્રી મોકલશે એમ તેણે કહ્યું, પણ તેના દાનની મને જરૂર નહોતી મે તેને કહ્યું 'તમારી આ ઉદારતાને સાફ હું તમારો આભારી છું પણ મને હાલ તેવી જરૂર નથી આ ગામના લોકો સાવ અજ્ઞાન છે, તેથી તેમને શિક્ષણ આપવાની બાબતમા આપે તેમને મદદ કરવી એ ધર્મગુરુ તરીકે આપની ફરજ છે રાજરજવાડાઓએ આપને જે જાગીરા આપી છે તે કેવળયાચકોને સંતોષવા સાફ નહિ પણ દેશમા વિદ્યા અને જ્ઞાનનો પ્રચાર થાય એટલા સાફ આપેલ છે જાપાનમા બૌદ્ધ ભિક્ષુઓ વિદ્યાના પ્રચાર માટે ખૂબ મહેનત લે છે 'સિંગાનજી' નામના બૌદ્ધપંથના ધર્માધિકારીએ ખુદ પોતાના દીકગને જ્ઞાન મેળવવા માટે વિલાયત મોકલ્યો છે. પરંતુ આપના શિષ્યો ગૃહત્યાગ કરી સન્યાસી બનીને ખેતરોના રખોપા શિવાય બીજું કંઈ જ કામ કરતા હોય એમ દેખાતુ નથી ! તે પણ જાણે કે દીક,

પણુ આ આપના રહેઠાણના સ્થળમા ગરીબ લોકોને સાર એક હિન્દી નિશાળ પણ નથી' આ સ્થિતિ શાયનીય નથી? જાપાન, યુરોપ, અમેરિકા વિગેરે દેશોના શ્રીમત લોકો આ સ્થળ જોવા આવે છે તે વખતે અહીંના લોકો તેમની પાસે હાથ લાખા કરી બીખ માગે છે અને પેટ ફૂટી તેમને પગે પડે છે, તેમની આગળ લાખા થઇ સૂઈ જાય છે, આ બધુ આપણને હિન્દી લોકોને અત્યંત શરમ ભરેલું લાગવું જોઈએ ખાસ કરીને આપ અહીંના કુલમુખત્યાર કહેવાઓ છો તો પછી આ છોકરાઓના વર્તનની ઘણી જોખમદારી આપના જ ઉપર આવે છે, એ ઉપર હું આપનું ધ્યાન ખેંચુ છું'

આવી મતલબની વાતચીત ઘણીવાર સૂઝી થઇ મહતને મારા કબ્જાનું જરાય ખોટું ન લાગતા મારી સૂચના વિષે પોતાની અનુમતિ જ દર્શાવી પોતે એકાદ નિશાળ ઉઘાડવામા મદદ કરશે છેવટ એ બાબત વિચાર તો કરશે જ, એમ તેણે કહ્યું પણ લગભગ મહિનો વીત્યો છતાં તેણે હા કે ના કંઈ જ જવાબ ન મળ્યો. અતે બોઝ નામે એક સરકારી રખેવાળ તે વખતે ત્યાં હતો તેને મેં આ બાબત મહત પાસે પૂછપરછ કરવા મેં કહ્યું તપાસને અતે મહતે જે ખુલાસો કર્યો તે આ પ્રમાણે—

'અહીંના લોકોને માટે નિશાળ કાઢવી એ મહતને યોગ્ય નથી લાગતું કારણ કે આ લોકો બહુગણીને હુશિયાર થાય તો મજબૂરી કરતા શરમાતા શીખે અને તેમ થાય તો મહતને મોટી અડચણ ઉભી થાય અને આસપાસના ખેતરો ખેડવા સાર બહારગામથી લોકો લાવવા પડે,'

અંતે આ કામમા મહતની મદદની આશા છોડી જતે જ અને તે મહેનત કરી જોવી એવો વિચાર કરી ખરચમા કચકસગ કરીને થોડી બચત કરવા મે પેલા સિંહલી ઉપાસકને કહ્યું તેમજ આ નિશાળના કામમા બનતી મદદ કરવા ધર્મપાલને પણ મે લખ્યું એ જ અરસામા એક પત્રુ પણ અમને મળી ગયો ગરીબ વિદ્યાર્થીઓને મરત શિક્ષણ આપવાનું જો તે કબૂલ કરે તો તેને અમારે માસિક પાત્ર રૂપીઆ આપવા એવો અમે હાવ કર્યો તેણે પણ આ વાત કબૂલ ગખી પરંતુ છોકરાઓના વાલી તદ્દન મુક્તિ-સ હોવાથી પોતાના છોકરાઓને પેન, પાટી કે ચોપડીઓ પણ અપાવે નહિ અમે ઉપાસકને ગયા મોકલી પ્રાથમિક પુસ્તકો વિગેરે વસ્તુઓ મગાવ્યા આ વાતની મહતને ખબર પડતા તેણે ખૂબ વિરોધ માડ્યો પેલા મહેતાજીનો બાધ મહતને ત્યા કાગડુન હતો, તેને મહતે ધમકી આપી કે જો તમારો બાધ અહીંના છે કાગડોને મરત બણાવવાનું કામ કરશે તો તમને તેમજ તમારા બાધને બંનેને છુદ્ધગયા મેલી ભાગવું પડશે । બિચારો મહેતાજી ગભગયો, અને અમારી સાથે કંગેલો કાગડો પોતે કોઠા રીતે પાળી શકે એમ નથી એવું અમને ચોખ્ખું જણાવી દીધું આખરે તેણે આણેલા પટ્ટી, પેન અને પુસ્તકો નિશાળના છોકરાઓને વહેંચી દીધા અમે ચૂપ રહ્યા ।

એક હરણને શિકારીનું બાણ વાગ્યું તેણે તે મહા મહેનતે બહાર ખેંચી કાઢી જ ગલ તરફ નાસવા માડ્યું પણ જખમમાથી લોહીની જે ધાર ચાલી તેની નિશાનીથી શિકારીએ તેનો પત્તો મેળવી અને તેને પકડ્યું મોતની વેળાએ હરણ બોલ્યું ‘જે લોહીએ આજ સુધી માત્ર પોપણ કર્યું તે જ લોહી

મારા કમનશીખે મારા મોતનું કારણ અંધ પડ્યું !' સંન્યાસી વિગેરે આપણા ધર્મપ્રચારક ગણાતા લોકો વિષે વાત કરવાનો પ્રસંગ આવે છે ત્યારે આરી જ જાતના કુદ્દારો મોઢામાંથી નીકળ્યા વિના રહેતા નથી જે કાળે છાપવાની કળા નીકળી નહોતી તે વખતે સાધુસંન્યાસી જ દેશના ચાલતા ખોલતા પુસ્તકો હતા સ્ત્રીપુત્રાદિકની જ જાળ ન હોવાથી તેઓ દેશાટન દ્વારા સર્વત્ર સચાગ કરી જ્ઞાન મેળવતા અને નિર્બ્યાગજીવિત્તી અને મહેનતાણું લીધા વગર તેનું વિતરણ કરતા આવા લોકોના પ્રયત્નથી ભારતવાસીઓનું શીલ કેટલું ઉર્જવળ બન્યું હતું તેની સાક્ષી હુમેનસગ, કાદેન, વિગેરે ચીની મુસાફરોએ પોતાની યાત્રાની તુરારીખમાં આપેલ છે પણ આજે એ જ સાધુ સંન્યાસીઓ આપણી પ્રગતિમાં આડે આવે છે ! એટલું જ નહિ પણ કેટલેક અંશે આપણી આજની દુર્દશાનું કારણ તેઓ જ છે એમ કહેવું અયુક્ત નહિ ગણાય.

હવે મહાતે શિરસ્તાની રૂએ સ્થાપેલા પોતાના હકથી ઉભી થએલી વિચિત્ર પરિસ્થિતિ હેઠળ લાખો વખત રહેવું અને મર્યુ નહિ તોપણ ચતુર્માસ હોવાથી તુરત હું બીજો ક્ષણ જઈ શકું એમ નહોતું તેથી આ જે ત્રણ મહિના મેં સિયામી ભાષામાં આપેલ ત્રિપિટક મેં વાચવામાં આળ્યા માત્ર સાજ વખતે ધણુખંડે હું નિરંજરા નદીને કાંઠે જઈને બેસતો, અને બાહ્યનો બધો વખત વાચનમાં ગાળતો.

ચાતુર્માસ પૂરો થતા હું, ઉપાસક અને અનવરતન અમે ત્રણે જણા ગજગૃહ જોવા ગયા આ જગ્યા ઇસ્ટ ઇન્ડિયા રેલ્વેના તિલ્લયા સ્ટેશનથી મોળ માંમલિ છે બુદ્ધના વખતમાં એ મગધ દેશની રાજધાનીનું શહેર હતું આસપાસ મુંબકંટ,

પાડવ, વેભાર, વિગેરે ટેકરીઓ આવેલ છે. અંદર દાખલ થવાના રસ્તામાં એક ગરમ પાણીનો ઝરો આવે છે બુદ્ધના વખતમાં તેને તપોદા કહેતા આગળ જતા થોડે છેટે સમપણી ગુફા છે બુદ્ધના પરિનિર્વાણ પછી મહાકાર્યપ સ્થવિરે અહીં જ પાચસો બિહુઓની સભા ભરી ધર્મવિનયાદિ બુદ્ધના ઉપદેશનો સમ્રહ કર્યો બિહુઓની સભા સાંઝ અન્નતશત્રુ રાગએ આ ગુફાના મો આગળ મોટો મ ડપ તૈયાર કરાવ્યો હતો એમ કહેવાય છે બુદ્ધ પછી થોડે જ વર્ષે રાજગૃહને ઉત્તમ્મી કળા બેદી નદિ પોતાની રાજધાની પાટલીપુત્રમાં સ્થાપી એટલે રાજગૃહ સત્તુ થઈ પડ્યું આજે પણ આ સ્થાન વેરાન પડ્યું છે એક ઉદાસીપ થના સન્યાસીએ પડોશના ગામમાં પોતાનો મંદ બાધ્યો છે, તો પણ બુદ્ધગયાના મહત્તની પેઠે તેણે આ સ્થળ ઉપર કબજો નથી જમાવ્યો અહીં મગધરાજનો ગજમહેલ હતો મૂળ એ જગ્યા જરાસધના મહેલની છે એમ કહેવાય છે અને આજે તો ગરમ પાણીનો ઝરો અને એવા જ બીજા સ્થળોને પૌરાણિક સ્વરૂપ આપીને બ્રાહ્મણો જત્રાણુઓ પાસેથી પૈસા કઢાવે છે । છતાં ગયાના જેટલું આ સ્થળને મહત્ત્વ નથી મળ્યું અમે એક દિવસ ત્યાં ગાળી પાછા બુદ્ધગયા આવ્યા ત્યાંથી હું અને ઉપાસક કુશિનારા ગયા.

આ શિયાળાની શરૂઆત હતી એટલે મેં મારા અગાઉના સ્થાન ઉપર ચીવરની એક નાની ઝૂપડી બનાવી અને તેમાં એક ખાટલો રખાવી રહેવા લાગ્યો ચાતુર્માસ બુદ્ધગયામાં ગાળ્યાથી મારા એકાતવાસમાં ભગ પડ્યો હતો મહત્ત અને તેના શિષ્યોના અનેક દુષ્કર્મ કાને પડવાથી શાંતિનો ભગ થતો, આથી શરી સાત આઠ મહિના એકાતમાં રહેવું એવી

પ્રબળ ઇચ્છા થઇ ચંદ્રમુનિ નામે તરુણ બરમી બિહુ હાલ કુશિનારામા હતો. ખેતરીએ તેને સસ્કૃત અને હિન્દી ભાષા શીખવવામા પુષ્કળ પૈસો ખર્ચી મદદ કરી હતી અને મહાવીર બિહુ પછી કુશિનારાની ધર્મશાળાની વ્યવસ્થા તેના જ હાથમા આવનાર હતી. તેણે મને એવી સલાહ આપી કે જો મારે એકાતવાસ કરવો હોય તો માડલે જવું ત્યાં સગાઈ કરીને એક પર્વત છે તેના ઉપર પુષ્કળ ગુફાઓ હોવાથી ધ્યાનભાવનાદિ કરનારા ધણા બિહુઓ ત્યાં રહે છે ચંદ્રમુનિ બ્રહ્મદેશથી તાજે જ આવેલ હોવાથી મને તેના કથન ઉપર વિશ્વાસ બેઠો અને ફરી એકવાર બ્રહ્મદેશ જવાનો મેં વિચાર કર્યો આમ છતાં કુશિનારામા એક મહિનો તો રહેવું જ પડ્યું.

અહીંના લોકો બહુ ચોગટા મહાવીર બિહુ ધર્મશાળાને સારૂ ૧૫૦૦ રૂપીઆ સાથે લઈને તહસીલ દૌરિયાથી આવતા હતા ત્યાં ગસ્તામા તેમની ગાડી ઉધી વાળી ચોરોએ તેમની પૈસાથી બરેલી થેલી પડાવી. ધર્મશાળા બધાયા પહેલા મહાવીર બિહુ અને તેનો એક શિષ્ય જૂપડીમા રહેતા સતને વખતે ચોરોએ જૂપડીનું બારણું તોડી મહાવીર બિહુના આશ્ચક નીચેથી રેશમી ચીવર કાઢી લીધું. બીજો એક પ્રસંગે તો તેમણે બુદ્ધમંદિરના તાળા તોડી કામોડિયાના રાજકુમારે બુદ્ધની મૂર્તિને ચડાવેલ કિમતી વાધા સિકકે ચોરી જઈ ખેતરમા દાટ્યા. પાછળથી પાચ છ મહિને પોલીસે આ ચોરી પકડેલી.

આવા આ લોકો હોઇ બૌદ્ધ લોકો સામે તેમનો વિરોધ દેખાડી આવતો, છતાં મેં જોયું કે મારી સાથેનું તેમનું વર્તન

જૂદા જ પ્રકારતુ હતુ મારા ચીવર અને મિક્ષાપાત્ર હુ મમે ત્યા નાખીને ચાલ્યો જાઉં, તેને કોઇ હાથ અડાડતું નહિ આ વખતે કુશિનારામા આવીને રહ્યો ત્યારે ગામના લોકો મને ખૂબ પ્રેમભાવથી પોતાને ત્યા બોલાવે અને જગડે પણ ખરા મારી સાથે આમ વર્તવાનુ તેમને શુ પ્રયોજન એનો ઉકેલ હુ ધણા દિવસ સૂધી કરી શક્યો નહિ એક દિવસ ગામના એક ખેડૂતને ઘેરથી જમીને પાછા વળતા મારો હાથ લૂછવાનો નાનો દુવાલ રસ્તામા પડી ગયો એક છોકરાએ ઉપાડી ઘેર લઇ જઈ તે પોતાની માને આપ્યો આ વાતની આજુબાજુના લોકોને જાણ થતા જ તેઓ તે બિચારી બાઇ પર કોપ્યા 'પેલા બાવાનુ કપડુ ચોરી લાવી ઘરમા રાખીને તારે આ ગામ ઉપર આક્રમ આણવી છે કે શુ?' એમ કહી તેનો પીછો પકડ્યો. 'બિચારી બાઇ એમ ને એમ ઘોમ તડકામા દોડતી હાફતી મારી પાસે આવી અને મારે પગે પડીને કહેવા લાગી કે 'આ ગરતામા પડેલુ તમારુ કપડુ મારો છોકરો અજાણના ઉપાડીને ઘેર લાવ્યો આટલો આ મારો ગુન્હો થયો. મને માફ કરો મારા ગામના લોકોએ નાહક મારા ઉપર ચોરીનુ આળ ચડાવ્યુ છે' મે વચ્ચે એ બિચારી બાઇને જ આપી દીધુ, અને ત્યાના એક ખેડૂતને કહ્યું કે 'આ બિચારી દોશીને કે તેના દીકરાને કોઇ સતાવશો નહિ, મેં તેને મારી રાજખુશીથી એ કપડુ આપ્યુ છે' બીજે એક ખેડૂત મારી પાસે આવી મને કહેવા લાગ્યો 'તમે આ જ ગલમા રાતની વેળાએ એકલા રહો છો, એને તે શુ કહેવું? દી આથમ્યા પછી એકલા જવાની અમારી તો ળાતી નથી ચાલતી આ જગ્યાએ તો ભય કર દેવતાઓના ચાનક છે' મે જવાબ

આપ્યો 'એ દેવતાઓ માફ કરશું જ આકલ્યાણ કરે એમ નથી. કરશે તો માફ રક્ષણ જ કરશે; નહિ તો ચૂપ રહેશે' મને કશી હરકત નહિ કરે' આ બે બનાવો ઉપરથી મારા તરફની ગામલોકની લાગણીના મૂળમાં બીક હતી એમ માગ મનમાં શંકા થઈ, અને તપાસ કરતા એ વાત સાચી નીકળી.

આ ગામમાં પુષ્કળ ભૂતપિશાચ અને ઉપદ્રવ કરનારી દેવતાઓનો વાસો હતો તેમને નસાડવા સારૂ ગામલોકો એક નામીયા ભુવાને લાવ્યા તે મંત્રેલા ચોખ્ખા ખોળામાં લઈ ખાટલા ઉપર બેઠો અને ખાટલાને ચાર માણસ પાસે ઉપડાવી જ્યાં જ્યાં ભૂતપિશાચના ચાનકે મનાતા હતા ત્યાં ત્યાં તે ખાટલો તેણે ફેરવાડ્યો ભૂવો મંત્રના જપ કરતો જાય અને ચારે દિશામાં ચોખ્ખા ફેંકતો જાય. પણ જેવો તે મારા સ્થાન આગળ આવ્યો તેવો જ તે એકાએક ખાટલા ઉપરથી હેઠો ઉછળી પડ્યો ! પાછળથી મંત્રો ભણવાનું પૂરું કર્યા પછી તેણે એવો ખુલાસો કર્યો કે 'બધા મહાપિશાચ વિગેરેનું તો હું દમન કરી શક્યો પણ બુદ્ધમ દિરની પાછળ જે દેવતા રહે છે તેની આગળ માફ કંઈ ચાલ્યું નહિ !' આથી આવા ભયંકર દેવતાના સ્થાનકમાં રહેનારો જે હું તે ન્હાનામૂના ભૂતપ્રેત ઉપર આણુ વર્તાવતો હોવો જ બેઠાએ; તેથી આવા માણસના માલની ચોરી વિગેરે કરીને જો તેના ગુન્હામાં આવીશું તો તે તો કદાચ કેક દિવસ બધી મહા ભયંકર દેવતાઓને ગામ ઉપર છોટી મૂકે અને પરિણામે ગામમાં મમે તેવો રોગચાળો ફાટી નીકળી ગામ બધું ખેદાનખેદાન થઈ જાય એમાં શી નવાઈ ? આવી જ બીકથી ડરીને ગાયના ભોંકો મારી સાથે

અત્યંત નમ્રતાથી વર્તતા અને મારા ગુન્હામા આવ્યાથી આશ્ત આવશે એમ માનતા ।

મહાવીર ભિક્ષુનો પેલો બ્રાહ્મણ ભિક્ષુ શિષ્ય આપે આધળો થયો અને આખમા મોતિયા આવવાથી તેની આખો એકદમ જવા જેવી થઇ ગઇ તેને કસયા લઇ જઇ ત્યાના બગાળી દાકતર પાસે મે તેની આખો તપાસાવડાવી તેણે કહ્યું કે ‘આખમા મોતિયા આવ્યા છે અને તે ઉતારવા સાફ એમને ગોરખપુર લઇ જવા જોઇશે’ આથી એક છોકરો, હુ અને તે વૃદ્ધ ભિક્ષુ એમ અમે ત્રણ જણા ગોરખપુર ગયા કમનશીએ જે દાકતર મોતિયાના કામને સાફ પંકાતો તેની ત્યાથી બદલી થઇ ગઇ હતી અને તેની જગ્યાએ બીજો એક સિવિલ સર્જન આવ્યો હતો સંયુક્ત પ્રાંતોમા ઇસ્તિપાલનો કેવી ગદી હોય છે તે હું અગાઉના એક પ્રકરણમા વર્ણવી ગયો છુ આ ઇસ્તિપાલમા પણ રોગીઓની બહુ ગેરવ્યવસ્થા હતી આ તરફના લોકો પણ ભારે અનાદી એકને બીજાનુ ગધેલુ ખપે નહિ બ્રાહ્મણ રસોઇયો રાખ્યો હોય તો પણ તેના હાથનુ રાધેલું ન ખાનારા તેના જ જાતબાઇઓ થોડા ન નીકળે આથી જ્યા ને ત્યા ચૂલા માડીને ઇસ્તિપાલમા ગદ્દગી કરી મૂકેલી

અમે પહેલ્યા તે જ દિવસે વૃદ્ધ ભિક્ષુની આખનો એક મોતિયો ઉતાર્યો. પણ મોતિયો ઉતારવા પહેલા જે સમાજ લેવાવી જોઇએ તે લેવાઇ નહિ હુ પણ એ બાબતમા તદ્દન અજાણ્યો તેથી કંઈ કહી શક્યો નહિ આસિસ્ટન્ટ સર્જન તેના સાહેબની વિરુદ્ધ બબડતો, પણ સાહેબ અમલદાર રહ્યા તેથી તે ત્રણ કંઇ બોલી શકતો નહિ મારે તેની જોડે દીક

દોસ્તી થઇ ગઇ અને ગોરખપૂરમાં રહ્યો તે દરમ્યાન હું તેને જ ઘેર જમતો.

અમારી જોડેના છોકરાને વૃદ્ધ બિક્ષુની સેવા કરવા મૂકી તથા આસિસ્ટન્ટ સિવિલ સર્જનને તેની સંભાળ લેવાનું કહી હું શ્રાવસ્તી વિગેરે બૌદ્ધ તીર્થક્ષેત્રો જોવા ગયો. સાથે પૈસા તો કંઇ રાખવા નહોતા. તેથી ટપાલની ટિકીટો રૂપીઆ દોઢ રૂપીઆની પાસે રાખી અને પેલા છોકરા મારશ્વર આગગારીની ટિકીટ મગાવી હું બલરામપૂર ગયો. ત્યાં હું સાંજે પહોંચ્યો. આ જગ્યાના કોઇ મહારાજ જમીનદાર છે તેને વરસે દહાડે સાઠથી સિતેર લાખની ઉપજ છે. મારે તો તેની પાસેથી કશું લેવાનું નહોતું. પણ ઉત્તર હિન્દુસ્તાનના બીજા રાજરજવાડાની માફક આમણે પણ મુસાફરો માટે કંઇ સગવડ રાખી હશે, એમ વિચાર કરી હું છેક રાજમહેલ સુધી પહોંચ્યો. ચોક્કસદારે તો મને રોક્યો જ, પણ બીજા કોઇએ પણ ત્યાં મારી બાળ લીધી નહિ. અંતે રાજના પુરોહિતનો દીકરો મને મળ્યો અને તેણે મને પોતાને ઘેર તેડી જઇ જમાડ્યો. જગ્યા પછી મેં શ્રાવસ્તીનો રસ્તો પકડ્યો. આજે આ સ્થળને સદાત મલ્લ કહે છે. આ જગ્યા બલરામપૂરથી દસ માઇલને છેટે છે. હું સાંજે પાંચને સુમારે ત્યાં પહોંચ્યો. હાલમાં ત્યાં મનુષ્યની વસ્તી બિલકુલ નથી. ચોમેર ઘેર જંગલ થઈ પડ્યું છે. નજીક જ આચરવતી નદી (જેને હાલ લોકો રાખતી કહે છે) વહે છે. અને આસપાસનું સૃષ્ટિસૌદર્ય બારે છે. અહીં મેં અનાથ પિંડિકના આરામ (વિહાર) ની જગ્યા જોઇ. હાલ તો આ જગ્યાએ મોટીમોટી ઇમારતોની છોટા અને માટીના ઢગલા વળ્યા છે. પુરાણવસ્તુસ શોધક ખાતાએ ફેટલાક ખડેરો ખોદી

પુષ્કળ ઉપયોગી સિદ્ધાંતો, બુદ્ધમૂર્તિઓ વિગેરે વસ્તુઓ ભેગી કરી છે પણ આ બાબતુ ક્યાં સ અહસ્થાન ન હોવાથી તે બધું કલકતાના સ અહસ્થાનમાં મોકલી દેવામાં આવ્યું છે

આ જગ્યા જોયા પછી રસ્તા ઉપરના એક ગામમાં જઈ રાત રહો, અને બીજે દિવસ સવારે વાટમાં એક બ્રાહ્મણને ઘેર જમ્યા પછી સાથે રાખેલી ટિકીટોમાંથી (ટપાલની) યાદી એક ગૃહસ્થને આપી ઉસ્તામજારની ટિકીટ ખરીદી આ સ્ટેશન નેપાળની સરહદ નજીક આવેલું છે. અહીંથી બુદ્ધનું જન્મસ્થાન લગભગ છવીસ માઇલ પર છે હું સવારમાં જ આ સ્ટેશન પહોંચ્યો. માગ પગમાં બગમી સપાટ હતા તેનો મુસાફરીમાં ઉપયોગ થવાને બદલે અડચણ થવા લાગી. તેથી સ્ટેશનમાં સ્તરને તેની ઓફિસમાં મૂકવા દેવા મેં વિનંતી કરી સ્ટેશનમાં સ્તર બગમી ગૃહસ્થ હતા તેમણે કહ્યું, ‘સપાટ મૂકવાની ના નથી, પણ તમે ક્યાં જાઓ છો? ક્યાંથી આવો છો? વિગેરે બાથવાની મારી ધમ્મા છે આ ઘડીએ મારે સ્ટેશનનું જરૂરી કામ છે, પદરવીસ મિનિટમાં હું પાછો આવીને આપને મળુ છું એટલી વાર થોભશો તો હું આપનો આભારી થઈશ’ મેં હા પાડી તેણે અંદર જઈને પોતાનું કામ ઉતાવળે આટોપવા માડ્યું. હું બહાર બાકડા ઉપર બેસી રહ્યો અર્ધા કલાકમાં તે પાછો બહાર આવ્યા અને મને કહ્યું ‘હું પરવાર્યો હવે મને આપની હકીકત કહો’ મેં મારો ઉદ્દેશ ટૂંકમાં જણાવ્યો. તેણે કહ્યું ‘બ્રહ્મદેશથી કેટલાક જત્રાણુઓ અગાઉ અહીં આવ્યા હતા. અહીંથી બુદ્ધજન્મસ્થાન ઘણું દૂર છે એમ મેં સાંભળ્યું છે. એ જત્રાણુઓની વાત તો જૂદી હતી કારણ કે તેમની પાસે પૈસા હોવાથી માડા ભાડે કરી તેઓ ગયેલા, પણ વમારાથી

પમે ત્યા સૂધી પહોચાવુ મુશ્કેલ છે છતાં બીજી એક સમવડ થાય એમ છે, અને તેથી જ મે તમને યોગવા કહ્યું. અહીંથી સોહરતગંજ સૂધી નવી રેલ્વે લાઇન નીકળી છે. ઉત્તરમાંડીઓ હજુ ચાલુ નથી થઇ, ફક્ત માલગાડી વચ્ચે વચ્ચે આવે જાય છે અહીં એક કાયસ્થ જાતિનો રેલ્વે સ્ટોરડીપર છે, તેને આજકાલ કોઇ ગાડી જવાની છે કે નહિ તેની ખબર હશે. જો ગાડી મળે એમ હોય તો તમે સોહરતગંજ સૂધી માલગાડીમાં જાઓ ત્યાં સોહરતસિંગ કરીને એક ક્ષત્રિય જમીનદાર છે તે સરસ માણસ છે અને મુસાફરોને ખૂબ મદદ કરે છે. મારું નામ લેશો એટલે તે તમને નેપાળની તરાઇ* સૂધી મુસાફરીની બધી સગવડ કરી આપશે '

સ્ટેશનમાંસ્ટરની આ સલાહ મને ગમી, તેણે પેલા સ્ટોરડીપરને બોલાવી મારી ગોઠવણ શકશે કે કેમ એ વિષે તપાસ કરી સ્ટોરડીપર બહુ જ બલો માણસ હતો તેણે મને ઠેક સોહરતગંજ સૂધી આરામપૂર્વક પહોચાડવાનું માથે લીધું એટલું જ નહિ પણ તે દિવસની મારી જમવાની ગોઠવણ પણ તેણે પોતાને ઘેર કરી. જમ્યા પછી એક લારી સોહરતગંજ જતી હતી તેમાં તેણે મને ત્યાં પહોચાડ્યો સાંજે પાચને સુમારે હું સોહરતગંજ પહોચ્યો, અને ત્યાંથી તરત જ સોહરતસિંગ બાબુને ઘેર ગયો બાબુએ પોતાના રિવાજ મુજબ મારો સારો આદરસંકાર કર્યો અને પોતાની પાસેના એક બે બૌદ્ધ યો પણ મને બતાવ્યા આ ત્રય બૌદ્ધ જત્રાણુઓએ તેને ભેટ

* હિમાલયનો તળેટીનો પ્રદેશ, જે બ્રિટીશ સરકાર વસંથી નેપાળને મળ્યો છે તેને તરાઇ કહે છે.

આખ્યા હતા આ ઉપરાંત તેની પાસે બૌદ્ધધર્મને એક એ બીજાં પણ પુસ્તકો હતા રાતે મારે નહોતું તો પણ તેણે પોતાના આશ્રિત એક પડિતને ઘે. માટે ગોઠવણ કરી આપી પડિતજીને સસ્કૃત ભાષા સા આવડતી હતી પણ હું કાશીમા બણીને આવેલો તેથી મારી સાથે વાગ્યુંદ માડવાની હિમ્મત ન કરી ! વળી આશ્રયદાતાએ મને તેમને ત્યાં મોકલેલો તેથી મને કે. રીતે માહું લાગે એવું વર્તન કરવામા તેનો લાભ ન બીજો દિવસ પડિતજીએ ‘પક્ષી’ રસોઈ * કરાવી મને જમ મને તો ‘કચ્ચી’ રસોઈ હોત તો પણ ચાલે એમ હતું, આ બ્રાહ્મણ પડિતને તેમ કરવું યોગ્ય ન લાગ્યું.

જમ્યા પછી હું કપિલવસ્તુ જવા નીકળ્યો સોહરા બાપુનો થોડા દિવસ ત્યાં રોકાઈ જવાનો ઘણો આગ્રહ પણ પેલા વૃદ્ધભિક્ષુને ગોરખપૂર મૂકી આવેલો તેથી તેને મારે વધુ દિવસ ન ભાગતા ઉતાવળે પાછું જવું જોઈએ એ. મેં તેને મનાવ્યો, પણ નેપાળની તરાઈમા મને ખૂબ હા પડશે એમ જણી તેણે પોતાના વસવાયામાથી એક વા મારી જોડે આપ્યો બાપુએ વાળ દને વાટખરચી માટે રૂપીઓ પણ આપ્યો અહીંથી કપિલવસ્તુવાળી જમ્યા સાત થાય; પણ બધું તરાઈનું જગલ તેથી અત્યારે તો તે જ

* દૂધ, પૂરી અને લોટ વિગેરે ન અડકાડયા હોય તેવું એને ઉત્તર હિન્દુસ્તાનમા ‘પક્ષી’ રસોઈ કહે છે ભાત અગર એ બનાવેલી બીજી કોઈ વસ્તુ હોય તો તે ‘કચ્ચી’ રસોઈ ગણાય તે પવિત્ર માણસને ખપે નહિ !

ધીમ જગલ થઇ પડ્યુ છે પાસે જ નિગિલવા નામનુ એક ગામ વસ્યુ છે આ ગામની પાસે અશોક કોણુગમન ખુદના સ્મારક તરીકે બધાવેલો એક પથ્થરનો સ્તંભ ભાગીને પડ્યો છે. આને અહીંના લોકો નિગાલી કહે છે, અને તે ઉપરથી જ આ ગામનું નિગિલવા નામ પડ્યુ છે

સોહરતગજથી બે માઇલને છેટેથી નેપાળની સગ્ગદ સર થય છે અને ત્યાંથી પાંચ માઇલ ઉપર આ નિગિલવા ગામ આવેલુ છે પણ નેપાળની તરાઇમા રસ્તા એટલા તો ખરાબ કે કંઈ કહેવાની વાત નહિ ખેતરોમા નાનાનાના બંધ ઉપર થઇને ચાલવાનું. આ વખતે ખેતરમા ખૂબ પાણી ભરાયા હતા થોડુક ચાલીએ ને બંધ તૂટી તણાઇ ગયો હોય એટલે પાણીમા થઇને ચાલવુ પડે આવા વિકટ માર્ગને લીધે અમે સોહરતગજથી વહેલા નીકળ્યા હતા છતાં સૂર્યાસ્તને અર્ધો કલાક બાકી હશે ત્યારે નિગિલવા પહોંચ્યા મારા પીળા વસ્ત્રો જોઇને ત્યાના લોક કોઇ અમને ઉભા પણ રહેવા ન દે છેવટે પેલો વાળદ કહે 'તમે આ લોકો પાસે કંઈ માગવુ કે કહેવુ રહેવા લો, હું જાતે જઈને પેલા ઘરમા તપાસ કરી આવુ છુ, તમે અહીં રસ્તા પર જ ઉભા રહો'

એની સલાહ માન્યા વગર ખીજો રસ્તો નહતો સામે જ એક ખેડૂતનુ ઘર હતું ત્યાં જઈને તેણે બેઠેલા લોકોને કહ્યું કે હું સોહરતબાજુનો મહેમાન હતો અને તેમણે જ અહીં મોકલ્યો છે તથા પોતાને મારી ખરદાસને સાડ સાથે મોકલ્યો છે સોહરતબાજુની પુષ્કળ જમીનદારી નેપાળની તરાઇમા હોવાથી સોહરતબાજુને આ લોકો સારી પેઠે માનતા આથી તેનુ નામ સાબળતા જ તેમણે મને બોલાવીને મારે

ખૂબ આદરસત્કાર કર્યો મેં કહ્યું 'ગૃહસ્થો, થોડા વખત પહેલાં તો તમે મારી સાથે બોલવા પણ નહોતા માગતા અને હવે એના એ જ તમે મારો આટલો બધો સત્કાર કરો છો.' તેમનામાનો એક જણ બોલ્યો, 'મહારાજ, તમારો આ વિચિત્ર વેશ જોઈને અમે ગભરાયા આવા માણસને અમે આશ્રય આપીએ તો નેપાળી સરકાર અમને હેરાન કરે એવી અમને ખીક લાગી.' તમારા અગ્રેજી રાજ જેવું અમારે ત્યાં નથી અહીં તો નજીવી બાબતમાંએ અમારે બ્હીને ચાલવું જોઈએ.' શેને સાફ અમે દડાઈએ અને શેને સાફ નહિ એનું કમ જ ઠેકાણું નહિ. પણ અમારે અમે મોહરતમાણુનું નામ સાબળ્યું ત્યારે અમારી ખીક જતી રહી નેપાળી સરકારમાં મોહરત બાણુનું વગ્ન જખ્ખર, તેથી તેમની તરફથી આવેલ માણસને આશ્રય આપવામાં અમારે લગીરે ખીવાપણું ન હોય.'

આ લોકોના કહેવા પ્રમાણે નેપાળી અમલદારો તરફથી આ લોકોને જીલ્લમ સકન કરવો પડતો હશે કે કેમ તે કંઈ હું કહી શકતો નથી. એકાદ અજાણ્યા માણસને આશ્રય આપવામાં તેમના ઉપર એટલું બધું વીતે એ જરા ન માનવા જેવું તો ખરું જ પણ નેપાળ સરકારનો મુખ્ય વાક તો એ જ છે કે આ લોકોમાં કેળવણીનો પ્રચાર મુદ્દલ નથી થયો આ તરાઈના લોકો અથોધ્યા વિગેરે તરફના લોકો જેટલા જ અસ'નમાં ડૂબેલા છે. નેપાળી લોકો જેવા નથી હોતા હિન્દુસ્તાની લોકો જ અહીં વસ્યા છે પણ ઉત્તર હિન્દુસ્તાનના તેમના જાતબાઈઓના જેટલા આ લોકો સુધરેલા નથી કેળવણીની બાબતમાં આખું ઉત્તર હિન્દુસ્તાન પછાત છે એમ અમાઉ કહી ગયો છું તો પણ હિન્દુસ્તાની લોકો

અતિથિસત્કાર કરી જાણે છે પણ આ નેપાળી તરાઈના લોકોમાં એ ગુણ દેખાતો નથી આ લોકો ખાસા નિર્દય છે, બીજાને ખપ લાગવાનું તેઓ જાણતા જ નથી એમ મારી સાથેનો વાળદ કેટલીએ વેળા કહેતો, જો કે તે પોને પણ નેપાળી સરહદ ઉપર જ રહેનારો હતો કદાચ તેના સગાસબંધીઓ પણ આ ભાગમાં વસતા હોય છતાં તેને આ લોકોની એક જાતની ખીક લાગતી.

ગમે તેમ હો પણ અમને સોહરતસિંગનું નામ ઠીક ઉપયોગી થઈ પડ્યું જ્યાં જઈએ ત્યાં પેલો વાળદ અગાઉથી એકાદ સારા ખેડૂત આસામીને ઘેર જઈને કહે કે હું સોહરતબાણુ પાસેથી આંતુ છું અને અમારી સાથે સીધુસામાન વિગેરે છે માત્ર આશરો જોઈએ છે, એટલે એની મેળે જ મધી ગેઠવણ થઈ જતી !

નિગિલવા ગામથી હુમિન્દેવી પૂર્વ તરફ ચૌદ માઇલ ઉપર આવેલ છે રાતે એક ખેડૂતને ઘેર સૂઈ રહી બીજો દિવસ અમે સવારે જ હુમિન્દેવી પહોંચ્યા બુદ્ધ ભગવાનના જન્મ-સ્થાનથી દક્ષિણ તરફ એ માઇલને છેટે હુમિન્દેવી ગામ વસ્યું છે પહેલાં અમે ગામમાં જવાને બદલે આ સ્થાનના દર્શન કરવા જ ગયા. બૌદ્ધ ગ્રંથોમાં આ સ્થાનને હુમિનિવન કહ્યું છે અહીં છૂટાઠવાયા ખડેરો અને તે ઉપર ઉગી નીકળેલ ઝાડોના ઝુડ સિવાય બીજું કંઈ જ દ્રવ્યી નજરે પડતું નથી અમે અશોકનો સ્તંભ જોવા ગયા ' ભગવાન બુદ્ધ આ સ્થળે જન્મ્યા તેથી મેં જાતે આવીને આ સ્થાનની પૂજા કરી અને આ શિલાસ્તંભ બંધાવ્યો છે ' એવી મતલબનું લખાણ અશોક રાજાએ આ પાષાણસ્તંભ ઉપર કેતરાવેલ છે ફેદલાક

વર્ષો પહેલા પુરાણ વસ્તુમશોધક ખાતાએ ખડેરાના હટ્ટણમાથી આ પાષાણસ્તંભ ખોદી કાઢ્યો. તેનો ઉપગ્રનો ભાગ તૂટેલો છે અને નીચલો ફક્ત આઠથી દસ ફૂટનો ભાગ ઉભો છે. ખાડામાં ઉતરી જ્યારે તે શિલાત્રેખ મેં વાચ્યો ત્યારે મારી આખમાથી દડદડ આસૂ ખરવા લાગ્યા વાગદ મિચારે. મારી તરફ વિસ્મિત થઈને જોયા કરતો હતો. પાંચ દશ મિનીટ હું તે સ્તંભ આગળ ઉભો રહ્યો. આ સ્થળનું આવી વિપત્તાવસ્થામાં પણ—દર્શન થયું તેને સારૂં મને અત્યંત આનંદ થયો. પણ તે બહુ વખત ન ટક્યો.

આ માટી અને ઈંટના ઢગલાઓમાથી માયાદેવીની મૂર્તિ શોધી કાઢી તેના ઉપર એક નાનું મંદિર બાંધવામાં આવ્યું છે. આ મંદિર નેપાળી સરકારે બાંધ્યું છે કે ખીજ કોણએ. એની મને બાળ ન લાગી. નેપાળી રાજ્યમાથી એક તિબેટી લામા અહીં રહેતો હતો. તેણે ભીંત ઉપર કાઢેલ ફેટલાક ચિત્રો અને લખેલા મત્રો મેં જોયા. માયાદેવીની મૂર્તિ તદ્દન ખડિત થઈ ગઈ છે તો પણ ઔદ્ધપુરાણોમાં વર્ણવ્યા પ્રમાણે બુદ્ધ જન્મને દેખાવ આ મૂર્તિમાં દેખાડવામાં આવ્યો છે. બ્રહ્મા જાતે આવી જન્મેલા આળકનું ગ્રહણ કરે છે, ઇંડ બનાવે. આ મૂર્તિમાં કારેલા છે પણ દુ ખની વેાત તો એ છે કે આજે આને લુમ્બિનેવી નામ આપી એના મ્હેા આગળ લોકો પશુઓના ભોગ ચડાવે છે. હું ગયો ત્યારે મંદિરની બહારની જગ્યા ગંધી લોહીથી તરબોળ હતી. આ દેખાઈ જોઈ મને કમકમાટી છૂટી અને ચિત્ત ઉદ્વિગ્ન થઈ ગયું. જોણે દુનિયાના દુખોનું શમન કરનાર અને પ્રાણીમાત્રને વિષે કડણા બતાવનાર હિન્દુસ્તાનના શ્રદ્ધ પુરુષને જન્મ આવ્યો તે જ દયાળુ માતાની મૂર્તિ આગળ

સે કડો મૂળા પ્રાણીઓનો ભોગ અપાય એના જેવું અજ્ઞાન, અવિચાર કે દુ ખદાયક વાત બીજી કંઈ હોય? પણ આ સ્થિતિ બદલવાનો કશો જ ઉપાય મારા હાથમા નહોતો અને તેથી ચિત્તક્ષોભથી કશું જ ફળ નીપજે એમ નહોતું તેથી ધરી એકવાર આ સ્થળને નિહાળી, જેમતેમ મનનું સાત્વન કરતો હું હુબિન્દેવી ગામમા ગયો.

હુબિન્દેવીમા કોને ઘેર જમ્યો, અને પછીની મુસાફરી કેવી રીતે કરી એ મને બિલકુલ યાદ નથી રહ્યું આનું કારણ એ કે માયાદેવીના મંદિર આગળ જોયેલ દેખાવ માગ મનમાથી કેમે કર્યો ખસે નહિ અને તેથી એક જાતનું નિરાશામય દુ ખ મને થયા કમ્તુ ભગવાનપૂરથી ઉસ્કાબજાર સૂધી વાળદ અને હું પગ રસ્તે ચાલતા આવ્યા વાળદ પાસેના પૈસા કે સીધાસામગ્રીમાથી કંઈ જ વપરાયું નહોતું ગોરખપુર જવાની ટિકીટને માટે જોઈતા નાણા પૂરતી ટપાલની ટિકીટો સ્ટેશનમાન્તરને આગળથી જ આપી રાખી હતી આથી પૈસાની મને જરૂર નહોતી, તેથી વાળદ પાસેના રૂપીઓ તથા બધો મામાન તેને જ આપી દઇને સ્ટેશને આવી હું ગોરખપુર ગયો.

પેલા વૃદ્ધ બિશ્નુની આખ તાંન બગડી ગઈ અને તે સાડ તેણે ડાકઠરને જ નહિ પણ મને પણ સંપૂર્ણ દોષ દીધો. પણ બન્યું ન બન્યું થાય એમ નહોતું તેને લઇને હું કુશિનારા આવ્યો અને તેને ધર્મશાળામા મૂકી બ્રહ્મદેશની સફરની તૈયારીમા ગૂંથાયો.

આ એક વર્ષમા મેં ઠીક દેશાટન તિર્થાટન કર્યા. જુદા જુદા લોકોના સંબંધમા આવ્યો તેમાયે ખાસ કરીને ઉપર

વર્ણવ્યા પ્રમાણે કુશિનારા, બુદ્ધગયા, રાજગૃહ, શ્રાવસ્તી
કપિલવસ્તુ અને લુમ્બિનીવન એટલા સ્થળોની યાત્રા મેં કરી.
આથી આ પ્રકરણનું નામ ‘બૌદ્ધક્ષેત્રોની યાત્રા’ આપ્યું છે
આ બધા ક્ષેત્રોમાં બુદ્ધનું જન્મસ્થાન લુમ્બિનદેવી, ભગવાનબુદ્ધને
બુદ્ધપદનો લાભ થયો તે બુદ્ધગયા, ભગવાને પહેલો ઉપદેશ
આપ્યો તે સારનાથનું સ્થાન અને પગ્નિર્વાણ પામ્યા તે
કુશિનારા, આ ચાર ક્ષેત્રોને બૌદ્ધક્ષેત્રો અત્યંત પવિત્ર
ગણે છે *

૧. ઇધ તથાગતો જાતોતિ ઇધ તથાગતો અનુત્તર સમ્મા-
સબોધિં અભિસંબુદ્ધોતિ . ઇધ તથાગતેન અનુત્તર ધમ્મચક્ક
પવત્તિતતિ . ઇધ તથાગતો અનુપાદિસેસાય નિબ્બાનઘાતુયા પરિ-
નિબ્બુતોતિ આનદ સદ્ધસ્સ કુલ્લપુત્તસ્સ દસ્સનીય મવેજનીય ઠાન ॥

—મહાપરિનિબ્બાનસુત્ત

વળી પ્રહ્લદેશ

ચંદ્રમુનિએ ખેતરીને કાગળ લખી કલકત્તાથી ખરમા
જવ ને જોડતા નાણાની મને અગાઉથી જ જોડવણ કરી
દીધી હતી भारी સાથે શુદ્ધગયાવાળા સિ હવી કિપાસકે હતા
એમ લગે છે તે કુશિનારે આ યા હતા, અને ત્યથી તેમને
પણ બન્ના જવ હતું તકસીનદૌરિયાથી કલકત્તાની ટિટીટના
પૈના મદાવીગ મિત્રુએ અપાવ્યા આ વખતે હું કલકત્તામા
એક કે બે નિવમ જ હતો ત્યાથી રગૂન ગયો રગૂનમા મને
શાનત્રિનોક મળ્યો તેને પણ માડને જઈ થોડા દિવસ સમાઈ ॥
કુગ પર રહેવ હતુ તે મુજબ અમે બંને માડે ગયા, અને
સમાઈ જઈ ઊં* રાજેન્દ્રના વિહારમા રહેવા લાગ્યા

* અરમી કાપ મા ઊ માનવાચક શબ્દ છે તે લિલ્લુના કે મોટા
પુરુષોના નામ આગળ લગાડવામા આવે છે.

અહીં સંખ્યાબંધ નાની મઢીઓ અને ઉપરાંત ચાર પાચ ગુરાઓ હતી. આવી જાતના વિહાર આ કુગરમા ઓછામાં ઓછા પચાસ સાઠ હશે માડલે અને સગાઇ ગામના લોકો પાસેથી ભિક્ષુઓને અન્નસામગ્રી પહોંચાડવામાં આવતી અહીં કેટલીક દશશીલધારિણી સંન્યાસિનીઓ પણ વસે છે તેઓ ગૃહસ્થો પાસેથી અન્નસામગ્રી મેળવી ભિક્ષુઓને રાધેલું ભોજન આપે છે કેાઇ જગ્યાએ વળી વિહારમાં જ એકાદ ઉપાસક ભોજન તૈયાર કરી ભિક્ષુઓને આપે છે અને પોતાનું પણ ઉદરપોષણ કરે છે સંન્યાસિનીઓનો આશ્રમ ભિક્ષુઓના આશ્રમથી ઘણે દૂર છે અને ત્યાં ભિક્ષુઓને જ નહિ પણ ખીજા પુરુષોને પણ ગમે તે વખતે જવાની મનાઇ હોય છે આવા એક આશ્રમમાં ૨૫૦ થી ૩૦૦ સંન્યાસિનીઓ રહે છે એમ કહેવાય છે હું સગાઇ કુગર ૫૦ હતો તે વખતે આ આશ્રમની મુખ્ય સંન્યાસિની જરમાના એક પ્રખ્યાત કુટુંબની બાઇ હતી તેને ત્રિપિટક—ખાસ કરીને અભિધર્મ પિટક—અથ જાહુ જ સરસ આવડતો છેલ્લા અથના તો કેટલાક પ્રકરણના પ્રકરણ તેને મોઢે હતા. આથી બૌદ્ધ તત્ત્વજ્ઞાન વિષે તેની સાથે ચર્ચા કરતા સાધારણ ભિક્ષુઓ અચ્ચકાતા

આવો એક સંન્યાસિનીઓનો આશ્રમ અમારા આશ્રમથી ખૂબ આધે નદીને તીરે હતો હું અને જ્ઞાનત્રિલોક ત્યાં ભિક્ષા લેવા જતા ખાવાનું સવારે દશ પહેલા પતી જતું અને દિવસનો બાકીનો ભાગ અમને ધ્યાનભાવનાદિ માટે મળતો ઉત્તર નામે એક ધ્યાન કરતા શીખવનાર સ્થવિર અહીં રહેતો હતો તેની પાસે જઈ અમે રોજ ધ્યાનનો માર્ગ

૧૦) શીખવાનુ શરૂ કર્યું પણ તે અમારી ભાષા ન શકે તેમ તેને પાલિ પણ પૂરૂ જોલતા ન આવડે અમારી બાળુના વિહારમાથી પાલિભાષા જાણનાર જ્ઞાન બિહુને અમે સાથે લઇ જતા સ્થવિર બગ્ગી કહે તેનુ બાષાતર પેલો તરુણ બિહુ પાલિભાષામા અને પછી હું જ્ઞાનત્રિલોકને તે અગ્રેજીમા !

હોલા તો ઉત્તરાચાર્યે' અમને 'અરહ' શબ્દ બરમી આખ સામે રાખી તે ઉપર ધ્યાન કરવા કહ્યું તે અમે જુદી જુદી જગ્યાએ યેસી ધ્યાનની શરૂઆત । દિવસ પછી અમારો અનુભવ આચાર્યને જણાવવાનો । મમારા વિહારની આગળની બાળુએ એક ખૂબ ઉચી ક્ષતી અને તે ટેકરીની ટોચ ઉપર એક નાનીશી ગુફા હતી ત્યાં જઈ હું આખો દિવસ ધ્યાન કરતો । નીચે ધરાવતિ નદીનો મોટો પટ અને તેની આસપાસનો પ્રદેશ દેખાતો સૂર્યાસ્તને વખતે પણ અહીંથી અત્યંત ખાવ જોવા મળતો જ્ઞાનત્રિલોક બીજે આવે જ ઠેકાણે પણ તેનું ચિત્ત ધ્યાનમા ચોટે નહિ 'અરહ' નો ની આખ આગળ બરોબર ઠરે પણ 'ર' આખ સામે રી સાથે જ 'ર' ને પૂછડા કૂટી તેના સર્પ બની જાય છી ધ્યાનમા વિદ્ધ આવે । માત્ર અને આ શબ્દનું ધ્યાન કરતા આવડ્યુ. આચાર્યને અમે અમારો અનુભવ કહ્યો, તેમણે અમને પછીનું પગલુ બતાવ્યુ તે એમ હતુ કે મીચીને આ શબ્દ ઉપર ધ્યાન કરતા કરતા જે જે માવો દેખાય તેનું બરોબર અવલોકન કરી તે અમારે

આચાર્યને કહેવા મારી આખ આગળ સરઆતમા તો બે ધોળા કમળ અને પાછળથી આથમતો સૂરિ દેખાવા લાગ્યા આચાર્યે આ દેખાવો સારા છે એમ કહી તેના કિપર જ ધ્યાન કરવાનું ચાલુ રાખવા કહ્યું પણ જ્ઞાનત્રિનોકની આખ આગળ દેખાવો કેમે કર્યા હશે નહિ અને તે સાગ પણ ન હતા કોઈ કોઈ વાર તેને ખાવાની વસ્તુ દેખાય, તો કોઈ વાર સપે દેખાય ! તે વખતે જમવાની આમનમા અમારે વેઠવું પડતું અને એકંદરે સંતોગેથી તેનું ચિત્ત જરા ભ્રમિત જોવા થઈ ગયું હતું

દાખલા તરીકે જે ગુફામા અમે ગેઠતા તેને બાંધી નહોતું અને હોત તો પણ તે બચ દરીને સૂવાનું બને એમ નહોતું કારણ કે હવા આવવાને સારું દગવાળ સિવય બીજે કોઈ રસ્તો જ નહોતો આ ગુફાના બે ભાગ હતા એક અડગનો અને બીજો આગળનો બને એટલા તો સાકા કે અદર બે ખાટલાથી વધુ કશું રહી શકે એમ નહોતું અડગનો ભાગ જરા પહોળો હતો ત્યાં એક ખાટનો નાખી હું સૂતો અને અડગના ભાગમા બીજા એક ખાટલા કિપર જ્ઞાનત્રિએ ક સૂતો તે અડગ એટલા સારું સૂતો કે વાઘ વિગેરે હિસક પ્રાણીઓ ની તેને બીક લાગતી એક ફિવમ ગતે સૂતા પરલા માગથી મશકરીમ સંકેતે કહેવાઈ ગયું 'ધરો કે આ ગુફાનું મહા નચે તૂરી પડે અને આપણે અહીં દસાધ જઈએ તો આપણી શી દશા થાય ? બે ત્રણ દિવસે આપણને ખોદીને બહાર કાઢે પણ તેટલો વખત આ અધારી એ નીમા ગોધાઈ ગૂંગાઈ મરવું પડે ' તાના બાગને તો માન કરતાયે વળી વધુ જોખમ છે કેમકે તુ ગુફાના પેટમા ઉડે પડેલો છે " મારી

આ વાતની જ્ઞાનત્રિલોકના ભ્રમિત ચિત્ત ઉપર બહુ વિચિત્ર અસર થયું ' તેણે એની એ અદરની ઓગડીમાં સૂવાની સાધના પાડી ' અને મને કહે ' જો તમે તમારી જગ્યા અને આપણો તો જ હું અહીં રહીશ નહિ તો મારે આ ગુફા છોડી જવી હી આ ગુફાની અદરના ભગમા તો હું કદિ રહેનાર નથી ' મેં મારી આગની જગ્યા તેને આપી અને બીજાએ પોતાના ખાટના બદલી નાખ્યા આમ જ્ઞાનત્રિલોક કર્તુ ચિત્ત ધ્યાનમાં ન ચોટવાથી તે સગાઈ છોડી ગૂંત ગયો પણ મેં તો સગાઈમાં જ રહેવાનો નિશ્ચય કર્યો કુસિનાનથી ૧૯૦૪ના ડિસેમ્બરમાં હું પ્રથમ સગાઈ આવેલો મેં અને જ્ઞાનત્રિલોકે ત્યાં ત્રણ મહિના કાદના ૧૯૦૫ના જાન્યુઆરીમાં જ્ઞાનત્રિલોક રમૂન પાછો ગયો આ જ અગ્નિમાં મન જમવાની વધુ ને વધુ મુરકેલી પડવા લાગી અમને અન્ન અપનારી સંન્યાસતાઓ ત્યાંથી ધીરેધીરે બાજે ઠેકણે ગઇ આ સ્ત્રીઓ અને કેટલાક નિશ્ક્રમે અહીં શિયાળો ગાળવા પૂરતા જ આવી વમે છે શિયાળામાં આ પ્રદેશ સુખકારી લાગે છે ટંકનો ઝાંઝો ત્રાસ હોતો નથી પણ કિનાળો થયો કે અહીંના ખડકો તાપને લીધે ધખી ઉઠે છે અને ભારે ત્રાસ થવા લાગે છે પાણીની પણ ખૂબ હાડમરી હતી અમાન વિદારના એક બે નિશ્ક્રમિત્રાય ગાકીના માર્ચ મહિનાન અગ્નિમાં ખીજી તન્દ્ર ગયા અને જે બાકી રહ્યા તેમને નિશ્ક્રમ સાથે સગાઈ સંકેરમાં જવું પડતું અમારા વિદાનથી સંકેર અહીં ત્રણ માસ લ હતું ત્યાં પણ ઘેર ઘેર દર્શન પૂરતું અન્ન મેળવતા મુરકેલી પડતી અને જગ્યાઆવવાનો થાક પણ માનથી સહન થઇ શકે એમ નહોતો.

અમારી પડોશમા પાડવ સ્થવિરનો વિહાર હતો ત્યાં મને એક નાની ઝૂપડી મળે એમ હતી અને તે સ્થવિરના અનેક શિષ્યો હોવાથી જમવાને લગતી હાડમારી પણ મટે એમ હતું ઉપગત, સ્થવિર અને તેના શિષ્યો શાકાહારી હતા અને બધું અન્ન વિહારમા જ રધાતું તેથી મેં સ્થવિર પાસે જઈ આશ્રયને માટે પૂછ્યું આ સ્થવિર પાલિભાષાના જ્ઞાનમા ખૂબ પકાતા, પણ મારી પાલિભાષા તેને સમજાય નહિ, અને છતાં એ વાત કબૂલ કરી તેને ગમે નહિ. આથી તે ગુસ્સે થઈ અધકચરી પાલિમા મને કહે 'તમારા પાલિ ઉચ્ચાર બહુ જ ખગબ છે 'ચ' વર્ગના ઉચ્ચાર સંસ્કૃતના નિયમ પ્રમાણે કરવાને બદલે તમે બરમી* હમે કરતા જાઓ' મેં કહ્યું 'મહારાજ મારા ઉચ્ચાર પ્રમાણે જ સિલોની લોકોના ઉચ્ચાર હોય છે તેથી બરમી ઉચ્ચાર જ ઉત્તમ છે એમ જ કંઈ ન કહેવાય પણ ઉચ્ચારની બાબતમા વાદવિવાદ કરવાનું પ્રયોજન નથી, અર્થ ઉપર નજર ગાખીને જ વર્તવું એવો બુદ્ધગુરુનો ઉપદેશ† છે આથી મારા ઉચ્ચાર આપને પમદ ન હોય તો તે સામું ન જોતા મારા કહેવાની મતલબ તરફ જુઓ એટલે થયું' આથી તો પાડવ સ્થવિર ધૂઆકૂઆ થઈ ગયા અને તાડુકી કહ્યા 'તમારા અને સિલોની લોકોના ઉચ્ચાર મળતા આવે

* દાખલા તરીકે બરમી લોકો 'મચ્ચ' શબ્દનો ઉચ્ચાર 'તિસ્સા' કરે છે

† અત્યંત્વિદિ નામો સ જ અવોચ ન વ્યજન લોકહિનો મહેસિ ।
તસ્મા અકત્વા રતિમચ્ચરેસુ અત્યે નિવેસેગ્ય મર્તિ મુત્તિમા ॥

—કલાવિતરણી

એમા શી નવાઈ ? આવા ઉચ્ચારને લીધે જ હિન્દી અને સિહલી લોકો બૌદ્ધધર્મથી બ્રહ્મ થવા લાગ્યા છે.' હિન્દુસ્તાનમા ઇસ્લામ, ખ્રિસ્તી વિગેરે ધર્મોના પ્રચાર ધર્મધોષાર વધતો જાય છે, અને બૌદ્ધધર્મ જુઓ તો એકેએક હિન્દીએ તજ દીધો છે સિલોનમા પણ ખ્રિસ્તીધર્મના પ્રચાર જેસજે વધતો જાય છે.''

આ સ્થવિર સાથે પાલિ શબ્દોના ઉચ્ચાર વિષે વધારે વાદમા ઉતરવું બ્યર્થ છે એમ જોઇ મેં તેમની રજા લીધી પણ જતા જતા મને રહેવા સારૂ ઝૂંપડી મળી શકશે કે કેમ એ ફરી એકવાર પૂછી જોયું સ્થવિરે પોતે વિચાર કરી બીજે દિવસ જવાબ આપશે, કહી મને વિદાય કર્યો 'ખલાસ' મારા 'ચ' વર્ગના ઉચ્ચારે મધો મામલો બગાડ્યો.'

હવે બીજે કંઈ શોધ કરી જોવી એમ ધારી કોઈની ઓળખાણથી હું એક ટેકરી પર આવેલા વિહારમા ગયો ત્યાં એક મધ્યમ વયનો બિશ્વ અને એ ત્રણ નાના શ્રામણે રહેતા હતા તેમણે જગ્યા આપવા હા પાડી, માત્ર જમવાની ગોઠવણ નથી એમ કહ્યું. 'ત્યાથી એક માઇલ છેટે ઈરાવતિને તીરે કેટલીક સંન્યાસિનીઓ રહેતી, અને નદીને ઉપરવાસ એક ગામ પણ હતું બનેતો આ જગ્યાએ રહી મારી સાધના આગળ ચલાવવી એમ મેંકરાવ્યું પદર વીસ દિવસ તો જેમ તેમ કરીને ચલાવ્યું, પણ કુગર ચડવા ઉતરવાની મહેનત અને ખરમી લોકોના તેલમા વધારેલા તળેલા પદાર્થો ખાઈ ખાઈ મને એકાએક ભયાનક તાવ ચડ્યો વળી આ વિહારનું પાણી પણ તદ્દન ગંદ હતું એક મોટા હોજમા વરસાદનું પાણી ભરી લેવામા આવતું, તે જ બીજું ચોમાસુ આવે ત્યાં સુધી વપરાતું. નીચે ઉતરવાની

મારામા જ્યાં સૂધી શક્તિ હતી ત્યાં સૂધી તો ધરિત્રીનું જ પાણી હું પીવાને સાફ લઇ આવેલો. પણ તાવને લીધે મારો પડયાથી હોળતું પાણી પીધા વગર છૂટકો ન ગ્લો. એટલે આ પાણીને કકાળી ગળીને પીવા લાગ્યો. તો પણ માગતી તે પીરાય નહિ ! ચાર પાચ દિવસ આમ હેરાન થયા બાદ હું આ જગ્યાથી ખૂબ દટાબ્યો, અને રહેજ સુવાણુ થતા જ મેં શરીરને ઉપાડી માડલે શહેરમા લઇ જઇ નાખ્યું.

માડલેમા હું જી ત્રિલોક સ્થવિરના આશ્રમમા રહેતો તેમને શુદ્ધ પાલિભવા બોલતા અવડતું, અને સદ્બળ્યે તેમના ઉચ્ચાર અને મારા ઉચ્ચાર સંખ્યા હતા ! પ્રતનિયમદિ પાળવાની બબનમ પોને ખૂબ પડતા. કોઇ બિશ્વ સવારે મોડો હતો તો તેને કહેતા 'આ માડલે શહેરમા નાનીનાની છે જરીઓ પરોઢિરામા કહી તમારે સાફ ગંધી રહી છે અને તમે તે અમ ઉપર જીવનારા નિગતે ઘોરો છો. એની શરમ નથી આવતી ?' મોડા કહનાર બિશ્વઓ માગે તેમણે સજ્જ કગની હતી તે એ કે તેણે અશ્રમના ઝડોને પાણી પાવ અને જીવમુતે પાસે જમુક ઘડા પાણીના બરીને રાખવા એક દિવસ સવારે ત્રિલોકચાર્યને પોતાને મેં આ કામ કરતા જોયા મેં આશ્ચર્યથી પૂછ્યું. 'ગુરુજી આજ આપ આ સજ્જ કામ કરો છો એ શું ?' તેમણે કહ્યું 'આજ હું મોડો ઉડ્યો' મેં કહ્યું 'પણ આ નિયમ તો આપે શિષ્યેને પાળવા સાફ કર્યો છે, તે આપને પોતાને શી રીતે લાગૂ પડે ?' આચર્ય કહે, 'આયુ'મન' આપણે જે કામદા કરીએ તે કઈ તોડવા સાફ નથી કરતા. જ્યાં સૂધી સારા કામદાઓને માન આપીને

આપણે ચાલીએ ત્યાં સુધી જ આપણી ઉન્નતિ થાય છે કામદો આપણા બધાના કરતા ઉચ્ચ સ્થાને છે, એમ માનીને આપણે બધાએ અંત કરણપૂર્વક તેને અનુસરવું જોઈએ ’

બીજે એક દિવસ મેં ત્રિલોકાચાર્યની માડલે શહેરમાં કાઢવવાળા રસ્તામાં બિક્ષાને સારૂ કરતા જોયા. સાઠ વર્ષની ઉંમરે પહેાંચેલા આ વૃદ્ધ સ્થવિરને વરસતે વરસાદે ગારાઠીચડમાં ફરતા જોઈને મને ખૂબ આશ્ચર્ય થયું. વિહારમાં આવ્યા પછી મેં તેમને પૂછ્યું ‘ગુરુજી, આજે વરસાદ હતો છતાં આપ બિક્ષાને સારૂ ગયા એ કેમ ?’ તેમણે જવાબ આપ્યો ‘આયુષ્યમન’ જો હું જાતે ન જાઉં તો વિહારના બધા બિક્ષુઓને પણ થાય એટલું શાકભાજી વિગેરે ન મળે તરુણ બિક્ષુઓને ગામમાં કોઈ ઓળખતા ન હોવાથી તેમની કોઈ દરકાર કરવું નથી અને નર્થો ભાત આપી તેમને વધાય કરે છે તેથી વરસાદ કે કાઢવઠીચડ છતાં જાતે બિક્ષા સારૂ નીકળું છું હું ચારેત્રીય જન્મ અને બિક્ષુઓ લૂખો ભાત ખાય એ મારાથી કેમ જોવાય ?’ આ વાત અહીં દહેરાદુન કાગળે એટલું જ કે ત્રિલોકાચાર્ય જેટલા કડક હતા તેટલા જ દયાળુ હતા.

ત્રિલોકાચાર્યની મારા ઉપર પૂરી કૃપા હતી અને મહેમાન ગણી તેમણે વહેલા ડહવાનો નિયમ મને લાગૂ ન પાડ્યો. વિહંગમાંથી વાળવાઓળવાનું કામ પણ મને નહોતું આપ્યું. ઉપરાંત ગામના કેટલાક ગૃહસ્થોને ખાસ કહેવડાવી હિન્દી રીત પ્રમાણે બનાવેલ શાકભાજી મને મળે એા પણ તેમણે ગેઠવણ દરી ! લગભગ દસ માગ ગૃહસ્થોને થેગ હું જતો અને થોડી થોડી બિક્ષા લઈ વિહારમાં પાછો આવતો એક માડલે શહેરમાં દસ હજાર બિક્ષુઓ અને ત્યાંના લોકો કંઈ એવા

શ્રીમત નહિ તેથી ધણા બિશુઓને બિક્ષા મેળવવી મુશ્કેલ થઈ પડતી સોએક ઘર ફરે ત્યારે માડ પેટપૂરતો ખાત મળે નવા બિશુને તો દાળશાક મેળવવાનું લગભગ અશક્ય જ હતું તો પણ હું પરદેશી તેમજ નવો બિશુ છતાં મને અહીં હીક ફાવતું માડલેનું પાણી પણ સાડ હતું એટલે એકફરે મને સગાઈ કરતા અહીં હીક ગોઠતું પણ કેટલાક દિવસ પછી બરમી લોકોનું રાધેલું અન્ન મારી તખીયતને માફ ન જ આવ્યું એક તો દૂધ, ઘી વિગેરે લગભગ મળતા જ નહિ, શાકમા તેલ હોય અને તે પણ ફેટલીક ચીજોમા તે કાચુ આથી મને ભારે ત્રાસ થવા લાગ્યો. અધૂરામા પૂ માડલેની હવા પણ મે મહિના લગભગમા બહુ સખત હોય છે તેથી મે ત્યાંથી મોલમિન જવાનો ઠરાવ કર્યો

બુદ્ધધર્મના પ્રચાર માટે તે વખતે માડલેમા એક સભા સ્થપાઈ હતી બિશુઓને મદદ કરવી, વ્યાખ્યાનો આપવા બરમીભાષામા બૌદ્ધધર્મ વિષે પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કરવા, વિગેરે કામ આ સભા કરતી આ સભાએ રગૂન સૂધીની ટિકીટ મેં કઢાવી આપી પછીની મુસાફરી મે આગબોટ રસ્તે કરી માડલે અને મોલમિન શહેરના વિહારોમા જમીનઆસ્થાનને ફેર છે મોલમિનના કેટલાક વિહારો માડલેના બરમીગજાઓને વખતના વિહારોને પણ આટે એવા છે અહીંના વેપારીએ ખૂબ શ્રીમત હોવાથી તેમણે મોટામોટા વિહારો બધાંવા છે આ વિહારોમા સોનાના વરખના નકશીકામો કરેલા છે મા અહીં માડલે જેટલા બિશુઓ નથી મોટા વિશાળ વિહારો હોય પણ તેમા ચાર પાંચ બિશુ રહેતા હોય. અહીં બિશુઓના ફાન પણ ખૂબ મળતા ચાતુર્માસમા તો અનેક સ્થળે સાર્વજનિક

દાન અપાય આવે વખતે તો બિશુઓને એક એક મજૂરને સાથે લઈને જવું પડે !

અહીં હું જી સાગર સ્થવિગ્ના વિજયત વિહારમાં રહેતો હતો. આ વિહાર ખૂબ મોટો છે. પણ હું તો સ્તૂપને પડખે એક નાની ઓરડી હતી તેમાં રહેતો. જે દિવસે વરસાદ ન હોય તે દિવસ બપોરે હું પડોશમાં આવેલી ટેકરી ઉપર જઈને બેસતો. અહીંથી નીચેના પ્રદેશનો દેખાવ બહુ રમણીય દેખાતો. આ વિહારમાં પણ મારી જમવાની હાડમારી એવીને એવી જ ચાલુ રહી ! માસમાંજી વિનાતુ બોજન મળવું અશક્ય હોવાથી ખાફા મગ, ભાત અને ડબ્બાના માખણ પર મારે દિવસો કાઢવા પડતા. કાઢવાગ દહીં મળતું અને કેટલાક દિવસ સૂધી એક હિન્દુસ્તાની સિપાઈ મારે સારા દાળ મોકલતો. આટલી હાડમારી છતાં માડલે કરતા અહીં મારા દિવસો ઠીક ગયા ચાતુર્માસ પૂરે. થયા પછી પ્રજ્ઞાસ્વામી સ્થવિરે મને પોતાના વિહારમાં રહેવા બોલાવ્યો. સાગર સ્થવિરની ગમ્મથી હું ત્યાં રહેવા ગયો. પ્રજ્ઞાસ્વામી સ્થવિરને હું ‘મુઘ્ધબોધ’ વ્યાકરણ શીખવતો, અને તે મને અભિધર્માર્થસમૂહ શીખવતા પરંતુ અહીં સુદ્ધા તેલવાળો ખોરાક આવો પડતો, તેથી મારી તખીયત વળી પાછી બગડી એક પારસી દાકતરની દવા કરી જોઈ પણ કંઈ ફાયદો ન થયો. હવે હું સાવ કટાબ્યો જીવતું અકારૂ થઈ પડ્યું એક દિવસ તો દાકતરે પગે ચોળવા દવા આપેલી તે પર ઝેર (Poison) એમ લખ્યું હતું તે રાત્રે આ દવા પીને જીવનો અત આણવાનો વિચાર માગ મનમાં કેટલીયે વાર આવ્યો. અતે તે આટલીને બારીવાટે બહાર ફાળી નાખી હું ઉઘી ગયો !

થોડા દિવસ હવાફેર કરવાનો વિચાર કરી હું મોલમિનની પેલીમેર આવેલ 'મિલ્ક્યાબિન' નામે બેટમા રહેવા ગયો. ત્યાં ઘીય જંગલવાળી એક ટેકરી પર એક નાની ઝૂપડીમા હું રહેતો. થોડેક છેટે કેટલાક બિશુઓ રહેતા હતા. પણ રાતે હું મારી ઝૂપડીમા એકલો જ સૂતો. અહીં પણ મારી તમિયત સારી ન રહી મોલમિનથી પાંચ છ માઇલને છેટે એક જંગલમા લાકડાની કેટલીક સુંદર ઝૂપડીઓ હતી ત્યાં કેટલાક બિશુઓ રહેતા. ત્યાં આગળ પાણીના ઝરા પણ મહુ સુફર છે ત્યાં જઈને હું પદર વીસ દિવસ રહ્યો. મારી ઝૂપડી બીજી ઝૂપડીઓથી ખૂબ દૂર હતી વળી આ જંગલમા વાઘનો બો પણ ફીક હતો. પણ મને આ હિસક પશુઓ તરફથી કશી હેનનગતી ન થઈ માત્ર જમવાની બાબતમા મારી હાડમારી ટળી નહિ નિક્ષા માટે રોજ બે અઢી માઇલ જવું પડતું અને તેમ કરીને પણ ભાત ઉપરાત બીજી કમ ભાગ્યે જ મળતું. માસ માઝલી વગેરે મળતા, પણ મને તે શા અપના ?

મતલબ કે, બ્રહ્મદેશમા બિશુ બનીને વસવું મને લગભગ અશક્ય જણાયું. બિશુથી પોતાનું રક્ષાય નહિ અને બીજાનું આપેલું બિક્ષામ ખાંને ગ્રહેવું મારે સારૂ હવે અશક્ય હતું. આ સ્થિતિમા બાકીના દિવસો હિન્દુસ્તાનમા જ ક્યાંક ગાળવા એવો મેં વિચાર કર્યો પણ પ્રજ્ઞાસ્વામી વગેરે સ્થવરોનું કહેવું એમ હતું કે હિન્દુસ્તાનમા મૌદ્ધ બિશુઓ ન હોવાથી ત્યાં એકવા બિશુથી વિનયાદિ નિયમોનું અનુસરીન રહેવું કપરૂ છે. જમવાની બાબતમા હવે વધુ વખત નિશ્ચુત્વને વળગી રહેવામા સાગ નથી એમ જોઈ મને તે મૂકી દેવાની છૂટ આપવા મેં સ્થવિરોને વિનવિ કરી મારે પાસે પૈસા રાખવા પડે, કાઢ

વાગ હાથે રસોઇ કરી લેવાનો પણ વખત આવે, કદિ બાર વાગી ગયા પછી જમવાનો પ્રમગ આવે, આમ બિશુના અધા નિચ્છો પાળવાનું માનવી બની ન શકે તેથી વિધિસર બિશુત્વનો ત્યાગ કરી મને જન્મ દે। એમ મે કહ્યું પ્રજાજ્વામી સ્થ નરે આ બાપતમા મને ટેકા આપ્યો। અને મારે સાર કેટલાક ભગવા ડપડા તૈયાર કરવાની પણ તૈયારી કરી પણ પાછળથી તેમનો વિચાર મદ્દારો અને તેમણે મને કહ્યું ‘તમાર કહેવું ખરૂં છે, પણ અમારી આખ સામે તમે બિશુઅવસ્થા છોડો તે અમને આરામ આપનાર થઈ પડે. માટે તમે કલકતા જઈ ત્યાં મન્મહાર થાઓ વિધિ કરજો’ સ્થગિનું આ કહેવું કંઈક નિરૂપાવને કાનૂને અને કંઈક તેમના ઉપરના મારા પ્રેમન લાંબે મારે મનનું પડ્યું

અહરેશથી કલકતા આવતા મને મુદ્દલ હાડમારી ન પડી આગબોટનું બાકુ વગેરે સહેજે મળી ગયું રગૂનથી આગબોટની સફર બીજા વર્ગમાં કરી

૧૯૦૪ના જાન્યુઆરીથી ૧૯૦૬ના જાન્યુઆરી સુધીના જે એ વર્ષ મે દેશાટનમાં વીતાવ્યા તેમાં અનેકવેળા શરીર-દુખ વેઠવું પડ્યું એ તો ઉપર કહ્યું જ છે પણ માનસિક ઉન્નતિ પુષ્કળ થઈ ચિત્તની એકાગ્રતા કરવાનો ધીરે ધીરે મહાવન થવાથી અભિધર્મ જેવા અવરો ઓથો પણ ભણી જવામાં મને વાર ન લાગી પ્રુસદના વખતમાં અનેક પાલિ ઓથો મે વાયા વિશુદ્ધિમાર્ગના આગમના એક એ ભાગ તો મે એ ત્રણ વખત વાંચ્યા આ ઉપરાંત અનેક દેશ જોવાની અને અનેક સ્થગિરોના સમાગમની મને તક મળી અને તે દ્વારા દુનિયાનો ઠીક અનુભવ મળ્યો

પરાવર્તન

ગોવા છોડ્યુ ત્યારથી તે બ્રહ્મદેશ છોડી ૧૬૦૬ ની સાક્ષના જન્યુઆરીમા કલકત્તે આવ્યો ત્યા સૂધીના મારા દિવસો શિક્ષણમા જ રીત્યા એમ કહેવુ જોઈએ આ બધા સમય બૌદ્ધધર્મનુ જ્ઞાન મેળવવુ એ જ એક ધ્યેય મારી આખ સામે હતુ પણ હવે બને તો બૌદ્ધધર્મના જ્ઞાનનો પ્રચાર કરવા સાર કંઈક મહેનત કરવી એવી ઇચ્છા થવા લાગી તો પણ કયે રસ્તે હિન્દુસ્તાનને મારો કંઈક ઉપયોગ થાય, એ બરાબર સમજાતુ નહિ કલકત્તે આવ્યા પછી કિમગવતી જઈ ત્યા યોડો વખત રહેવુ અને પછી બને તો પૂણા તરફ જઈ કંઈ મહેનત કરી જોવી એવો વિચાર હતો પરતુ એક આકસ્મિક કારણને લીધે મારા પરાવર્તનને અણુધારી દિશા મળી આ કંઈ રીતે બન્યુ તે આ પ્રકરણમા કહેવા ધાર છુ.

કલકત્તામાં કપાલીટાલા કરીને એક અત્યંત ગદા લત્તામાં બૌદ્ધધર્માકુર નામે એક વિહાર તરતમાં જ બંધાયેલો હતો. બુદ્ધની મૂર્તિની અહીં સ્થાપના થઈ હતી, એટલા ઉપરથી જગ્યાને વિહાર નામ અપાયું હશે. પણ મારી સમજણ પ્રમાણે આ જગ્યા વિહાર નામને તદ્દન અયોગ્ય હતી કલકત્તામાં ખીજે કમ્મએ ઉતરવાની સગવડ ન હોવાથી જ હું આ વિહારમાં ઉતર્યો મહાભોધિ સભાએ પોતાની ભાડાની જગ્યા ખાલી કરી હતી અને તેનો બધો સામાન કાશી લઈ જવામાં આવ્યો હતો. બે દિવસ આરામ લઈ આગળ જવું એવા વિચારથી હું ત્યાં રહ્યો કૃપાયરણ અને ગુણાલકાર કરીને ચિત્તમાગના બે ભિક્ષુ અહીં રહેતા હતા તેમને અને હરિનાથ દે નામના ગૃહસ્થને સારી ઓળખાણ હતી હરિનાથ દે પાલિભાષા શીખવા પ્રયાસ કરી રહ્યા હતા અને તેથી જ તેઓ વચ્ચે વચ્ચે આ વિહારમાં આવતા પૂર્ણ કરીને ખીજા એક ખરબી ભિક્ષુ પડોશમાં જ એક ભાકુતી ઘરમાં રહેતા હતા. તેને અને હરિનાથ દે ને પણ ઠીક પરિચય હતો. આ ભિક્ષુને હું સિલ્લોનમાં હતો ત્યારે મળેલો, અને પાછળથી હું ખરબામાં હતો ત્યારે પણ મારી હકીકતથી તે વાકેફ હતો.

હું ધર્માકુર વિહારમાં એક દિવસ રહ્યો ન રહ્યો ત્યાં તો કૃપાયરણ અને ગુણાલકાર ભિક્ષુ મારા જવા માટે આતુર જણાવા લાગ્યા. મેં તેમને કહ્યું કે મને તેમની પામેથી પંચા વિગેરેની કશી અપેક્ષા નહોતી માત્ર આરામને સારું હું એકાદ બે દિવસ ત્યાં રહેવા માગતો હતો. કદાચ થોડા વધુ દિવસ રહેતા વિચાર થઈ આવત પણ તેમની આતુરતા જોઈ જલદી વિહાર છોડી જવાનો મેં સંકલ્પ કર્યો અને સોમવારનો

દિવસ ગ્રહી મંગળવારની ગાડીમા નામપૂર તમ્મ જવાનું ડગવ્યુ પણ દવજોગે માગ આ નિર્ણય ૧૧ પૂર્ણ ભિન્નુને ખમર પડી ધણુ કરીને તે જ દિવસે કલ્પતામા માગનેમની પહેલી વાર ભેટ થએલી તેણે તરત જ જમને હરિનાથ દેને કહ્યુ કે તમારે પાલિ શીખવુ હોય તો સિનોન કે બગમામા ક્યાયે ન મળે એવો એક માણસ અહી આવેલ છે પણ તે આવતી કાલે જ જનાર છે.

હરિનાથ દેને ઘેર તે દિવસ તેના ભાણેજના લગ્ન હતા અને તેમા પોતે જ કગ્તાકા વના હતા આમ લગ્નના કામમા રોકાએવા છતા આ ખબર મળતા જગ નવનાશ મળી કે લાગણા જ માગી પાસે આવ્યા અને મને કહેવા લાગ્યા કે 'આપ ગમે તેમ કરી બીજા એક જો દિવસ રોકાઇ જાઓ મારે જે કંઈ જરૂર છે તે બધુ હું આપને પાછળથી કહીશ આજે હુ માગ ભાઈના લગ્નની ધાધલમા છુ કાલે જ આપ બીજા તરફ જનાર છો એમ ખમર મળ્યા તેથી દોડાદોડ અહી આવ્યો છુ આટલુ માઝ સામજો જ એવી મારી વિનંતિ છે.'

હરિનાથ દેએ બીજા પણ વાનો મને કરી પેતે કલકતા યુનિવર્સિટીની સેનેટના સભાસદ હતા અંગ્રેજીના અધ્યાપક હતા અને પાલિભાષાનો પ્રચાર કરવાની તેમને બારે કિલકા હતી વિગેરે વાનો તેમણે કરી તે કિપરથી તો મારા ઉપર ઝાઝી અમર ન થ ૧' બગાવીએ ધણુખરૂ બારે ગોલકા હોય છે પણ તેમની માનકત કશુ કામ પાર પડવુ મુશ્કેલ હય છે' ખામ કરીને બૌદ્ધધર્મ વિષે તેમને આસ્થા હોય અ તો કમે કર્યુ મરે હંચે જેસે નહિ તો પણ આવડી લાયકાતવાળા ગૃહસ્થ એક દિવસ

જવા વિનંતે કરે છે તો ગ્હી જવું એવો વિચાર કરી
ગળવાગ્નો દિવસ ધર્મકૃત વિહારમાં ગ્હેા
અહીં શ્રી હરિનાથ દે વિષે થોડી હકીકત આપવી
ને નહિ થય જો કે આ હકીકત મને તો પાછળથી
છતા વાચકની અનુકુળતાને ખાતર તે અહીં જ આપવી
માનું છું ભૂતનાથ દે નામના કાયસ્થ શાનિના એક
ગી ગૃહસ્થ પોતાની જાતમહેનતથી ખી એલ ની પરીક્ષા
કરીને રાયપૂર (મધ્યપ્રાત)માં વહીલાત કરતા હતા હરિનાથ
। વડીલ પુત્ર. નાનપણમાં આ છોકરો બહુ નબળો હોવાથી
દીકરાની કેળવણી પાછળ જગ પશુ ધ્યાન ન આપ્યું
તેને પેતાને શીખવાની ભારે હોશ મા પાસે બમાળી
ખડી શીખીને બમાળા ચોપડીઓ વાચવ ની નેણે સરખાત
માને થોડું હિન્દી આડતુ તે પશુ શીખ્યો પછી એક
। પામે જઈ અગ્રેજી શીખ્યા માધુ આડ વર્ષનો થયો
। બાપે નિશાળે મૂકવાનો વિચાર કર્યો પશુ જુએ છે
કોકનએ ઉમમ્મા પ્રમાણમાં આ ત્રણે ભાષામાં ખૂબ
। કહી અર્થ બાપે જે સિમક રાખી અને પોતે પશુ
। કોકગન આગળ ધપાવ્યો ગાઠ વર્ષનો ન થો ત્યા
હિનાથે અગ્રેજી બપમાં ખૂબ પ્રગતિ કરી અને તેમાં કે
ના વર્ષમાં કલકત્તા યુનિવર્સિટીની ગર્લિની પંક્ષામાં પાસ
સ્કોલર્શિપ મેળવી પછી જૂનાથ દેએ નેને સેન્ટ ઝેવિયર
જમાં મૂકેા. યુનિવર્સિટીની નથી પડ્યાએ મા બાપાના
માં હિનાથે નામના મેળવી

એમ એ થયા પછી હિનાથને હિન્દી સરકાર તરફથી
ર્શિપ મળી અને તે ઇંગ્લેન્ડ ગયા પહેલાં તો તેણે

સિવિલસર્વિસની પરિક્ષામાં પાસ થવા મહેનત કરી પણ ગણિત અને કાયદાના વિષયમાં સ્ટેજ કાચા હોવાથી અને કદાચ દારૂનો છદ્દ વળગ્યો તેથી આ પરિક્ષામાં નાપાસ થયા પણ ધીરજ ન છોડતા કેમ્બ્રિજ યુનિવર્સિટીની ખી એ ડિગ્રી મેળવવા તેણે મહેનત કરી કલકત્તા યુનિવર્સિટીમાં લૅટિન ભાષા લખ પોતે પાસ થયા હતા અહિયા ગ્રીક, લૅટિન અને અંગ્રેજી ભાષામાં પહેલો નંબર મેળવ્યો. ઉપરાત ફ્રેન્ચ જર્મન અને અરબી ભાષાનું પણ તેણે સરસ જ્ઞાન મેળવ્યું કોઈ પણ ભાષા શીખી શેતા તેને વાર જ ન લાગતી. અરબી ભાષાનો કોષ તેણે લગભગ મોઢે કરેલો એમ એક ગૃહસ્થે મને કહ્યું ! અંગ્રેજી ભાષામાં તે ગદ્ય અને પદ્ય બંને બહુ સરસ લખતા

કેમ્બ્રિજની ખી એ ની પરીક્ષા પાસ કર્યા પછી તેમને ઇન્ડિયન એજ્યુકેશનલ સર્વિસમાં નોકરી મળી, અને શરૂઆતમાં તેને ઢાકા કૉલેજમાં અંગ્રેજીના પ્રોફેસર નીમવામાં આવ્યા આ પછી લગભગ એક વર્ષે તેમના પિતા ગુજરી ગયા હું કલકત્તે આવ્યો તે પહેલા હરિનાથ દેની કૉલેજમાં બદલી થઈ હતી અને ધરમતોલા સ્ટ્રીટમાં એક ભાડાના ઘરમાં તે રહેતા હતા

કરાર પ્રમાણે ખીજે દિવસ હરિનાથ મને ૨૨ી મળ્યા અને મારે કલકત્તામાં ત્રણ મહિના તો રહેવું જ એવો આગ્રહ માડ્યો તેમણે કહ્યું ‘પાલિભાષા લખને એમ એ થવાની મારી ખૂબ ઇચ્છા છે આ પરીક્ષાના ધણીખંડ ગ્રંથો મે વાંચ્યા છે. પણ ‘અર્ઠસાલિની’ ગ્રંથ મને બિલકુલ નથી સમજતો અનેક બિંદુઓને મે પૂછી જોયું, જર્મની વિગેરેમાં

અનેક પંડિતોને લખ્યું, પણ આ કામમા કોઈની મદદ મળી શકી નથી, અને અત્યારે અહીં પણ કોઈ કરે એવું નથી માટે ગમે તેમ કરી અહીં બે મહિના રહી જાઓ. અને મને આટલો અથ જાણાવો. પછી મરજી પડે ત્યાં જાને હું તમારો હમેશને સારૂ ઓશિગણું રહીશ. તમારે અહીં જે કંઈ જોઈતું કરતું હશે તે બધાની તજવીજ હું કરી લઉંશ ’

મેં કહ્યું ‘તમને મદદ કરવા હું ઇચ્છું, પરંતુ આ વિહારમા રહીને તે કામ કરવું અશક્ય છે મને એકાતમા રહેવાની ટેવ પડી ગઈ છે, અને અહીં તો રાતદહાડે લોકોની ધમાલ ચાલુ હોય છે તેથી ઘોષાટ વગરની કોઈ જગ્યાએ મને રાખી શકતા હો તો હું તમારે સારૂ બે મહિના અહીં રહીશ ’

હરિનાથ દેએ આ તરત જ કબૂલ રાખ્યું તેમના સસરાનું એક ઘર તેમના ઘરની નજીકમા જ હતું તેના કમ્પાઉન્ડમા બે ઇલાયદી ઓરડીઓ હતી મને તેમણે તે બતાવી તે પસંદ ન હોય તો બીજું પણ એક જુદું ઘર મારે સારૂ બાડે લેવા પોતે તૈયાર છે એમ જણાવ્યું. પણ એવો નકામો ખર્ચો બોલો તેમની ઉપર ન નાખવા ખાતર મેં ઓરડીઓ પસંદ કરી, અને લાગશે જ ત્યાં રહેવા ગયો. હરિનાથ દેનું ઘર નજીક જ હોવાથી હું જમવા તેમને ત્યાં જ જતો ૧૯૦૬ ના માર્ચ મહિનાની ૧૫ મી તારીખ સુધી હું અહીં રહ્યો આટલા વખતમા હરિનાથ દેને ‘અર્ધસાલિની ગ્રંથ’ બરાબર સમજાવી દીધો ‘પાલિ ટેક્સ્ટ સોસાયટી’એ છાપેલ આટ્ચિની અનેક જુલો પણ મેં તેમને બતાવી તેઓ ખૂબ રાજી થયા અને કલકત્તામા જ રહી જવા મને આગ્રહ કરવા લાગ્યા

આ અરસામાં બીજા એક ગૃહસ્થની સાથે હરિનાથ દેને ઘેર મારે મત્રી થઈ આ ગૃહસ્થ પ્રેસિડેન્સ કોલેજના અગ્રેજ ભાષાના અધ્યાપક શ્રી મનમોહન ઘોષ બગાલના જાગીતા સુધારક રાજનારાયણ બસૂના તે દોહર થાય તેમના પિતા ઇન્ડિયન મેડિકલ સર્વેયમમાં હતા મોટાભાઈ કુચ મેહાગના મહાગજના સેક્રટરી હતા અને નાના બધ શ્રી અર્જુન ઘોષ વડોદરા રાજ્યમાં મોટી પાયરીએ હતા, જે પાછળથી કલકત્તાની નેશનલ કાયેજના આચાર્ય થયા છેલ્લા ભાર્ગ્યારિન્દ્ર ઘેષને મળિંદોલા બોના કેસમાં આ જન્મ કાળા-પાણીની સગ થઈ હતી મનમોહન ઘોષ અગ્રેજ ભાષામાં એવા તો પ્રીણ હતા કે તેમની કવિતા ખુદ વિનયનમાં ખૂબ વખણાઈ હતી ૧૯૦૬ ની સાલમાં આ ગૃહસ્થ ઉપર મોટી આફત આવી પડી હતી તેમની સ્ત્રી ગડી થઈ જવાથી બહુ ખરાબ હાલતમાં હતી ઘેષનાણુ મિયાગ સ્વભાવે કવિ તેથી આ પ્રમગ તેમને અસહ્ય થઈ પડ્યો આવી મિતિમાં અમારી વચ્ચે મેત્રી થઈ મે તેમને મારી પાસેના ઠેકાક બૌદ્ધધર્મ વચ્ચે આપ્યા તે તેમને ખૂબ ગમ્યા, અને ત્યારથી બૌદ્ધધર્મ વિષે તે મારી સાથે ચર્ચા કરવા લાગ્યા

મર્ચની ૧૫ મી તારીખ પછી કલકત્તા છોડી સિક્રીમ જવા મારે વિચાર થયો આમાં મરે ખાસ હેતુ એ હતો કે જેમ દક્ષિણ તરફના બૌદ્ધધર્મની મે માહિતી મેળવી તેની જ નાતે કિત્તે તરફના બૌદ્ધધર્મથી પણ પરિચય થવું. ૧૯૦૫ ના સિએન્નામાં તાર્શી લામા કનકને આપ્યા તે વખતે બુદ્ધધર્મકુર સભા તરફથી તમનુ માર્ સ્વાગત કરવામાં આવ્યું. આ પ્રસંગે નધા કામમાં હરિનાથ દેએ આગમપડતો ભાગ

લીધી હતો. અને કેપ્ટન એકોનર, સિદ્ધીમના રેસિડન્ટ મી
બ્રાહ્મણ વિગેરે ગૃહસ્થો સાથે તેમને સારો પરિચય થયો.
યુદ્ધધર્મી કુર સભા મારફત સિદ્ધીમના મહારાજ કુમાર ઉપર
તથા પોતે મી. બ્રાહ્મણ ઉપર એવા બે બલામણ્યપત્રો
તેમણે મને આપ્યા. મનમોહન ઘોષે દાર્જીલીંગની સરકારી
હાઇસ્કૂલના હેડમાસ્તરને અગાઉથી કાગળ લખી મારા ઉતરવાની
ગોઠવણ કરી આપી કપડાલત્તાનું ખર્ચ બધું હરિનાથ દેએ જ
ઉપાડ્યું.

માર્ચની ૨૦ મી તારીખ લગભગ હું કલકત્તાથી નીકળ્યો.
હવે પાસે પૈસા રાખવા પડે એમ હતું તથા વેળાકેવેળા
જમવું પણ પડે તેથી નીકળવાને આગળે દિવસ મે વિધિપૂર્વક
બિશ્વનવો ત્યાગ કર્યો.

દાર્જીલીંગ સૂધી આગગાડીની મુસાફરી હોવાથી મને
કશી અડચણ પડી નહિ. પરંતુ દાર્જીલીંગથી સિદ્ધીમ સૂધી
પગ-રસ્તે જવાનું હતું, અને વળી પ્રદેશ તદ્દન અપરિચિત, તેથી
એકલા ટિબેટી મજૂરોને બરોસે મુસાફરી કરવી મને હીક ન
લાગી. આથી મને સિદ્ધીમ સૂધી પહોંચાડી આવવા સારૂ
દાર્જીલીંગના હેડમાસ્તરે પોતાનો માળી સાથે આપ્યો. મારા
કપડા, પુસ્તકો વિગેરે સામાન ઉપાડવા સારૂ બે બોટિયા
મજૂરો કર્યા, અને એમ હું, હેડમાસ્તરનો માળી તથા બે
મજૂરો અમે સિદ્ધીમને રસ્તે પાંચા વટમા રસોઈ છં તૈયાર
કરવામા હેડમાસ્તરના માળી મને ખૂબ કામ આવ્યો.

એક વર્ષ પહેલા ચમહસપડનું મિશન ટિબેટ ગયું હતું
અને તેને સારૂ સિદ્ધીમ થકને જાણી એક સાધારણ પાપસડક
તૈયાર કરવામા આવી હતી. આથી રસ્તે અમને બધું વેઠવું ન

પડયુ માત્ર એક ઠેકાણે એક ટિબેટીનુ ખૂન થયુ હતુ, તેનુ શય સડકની બાજુએ પડયુ હતુ. અમે સાંજે આ જગ્યાએ પહોંચ્યા ટિબેટી લોકોના કેટલાક મૂં પડા આસપાસ હતા પણ તેમા રાતવાસો રહેવુ જોખમભરેલુ લાગવાથી હું સરકારી ડાકબગલા તરફ ગયો. પણ ત્યાંના ચોકીદારે બગલામા જવા દેવાની સાથ ના પાડી તે બોલ્યો ‘ આજની રાત જોખમે તો તમે બહારને ઓઠલે સૂઈ રહો. પણ સિંહીમ સરકારની રજા વગર તમને અહર રહેવા ન દઈ શકુ ’ મેં કહ્યું ‘હું સિંહીમના રાજાને ત્યાં જ ઉતરનાર છું સિંહીમમા જઈને ત્યાંના દરબારગઢમા રહેવાનો છું તો પછી આ ડાકબગલામા રાત રહેવા દેવામા તને શો વાધો છે ?’ બિચારો સિંહીમ મહાગજ કુમાર વિગેરે મોટા લોકોના નામ સામળતા જ મળી ગયો, અને તરત ડાકબગલો ઉઘાડી આપ્યો. રાતે મેં પેલા બોટિયા મજૂરોને બહારની ઓશરીમા સૂવાડી, માળીને અહર સૂવાડ્યો, અને હું થાકી ગયો હોવાથી નિરાતે ઉઘી ગયો.

સિંહીમ પહોંચતા જ હું સીધો રાજકુમારને બગલે પહોંચ્યો, અને બૌદ્ધધર્માકુર સમાનો કાગળ આપ્યો. કાગળ વાંચીને તેણે પોતાના બગલામા જ એક બાજુએ મારા ઉતારાની ગોઠવણ કરી તેમને. એક નોકર મારૂ જમવાનુ મારી દેખરેખ નીચે બનાવતો. અહીં એક ઐંગ્રેજી વનાંડયુલગ્ન સ્કુલ તુરતમા જ નીકળી હતી તેના હેડમાસ્તર દાવ સાદપ્ કાજી નામના એક બોટિયા ગૃહસ્થ હતા તેમની પાસેથી મેં ટિબેટની ભાષા શીખવા પ્રયત્ન કર્યો પરંતુ તેમને વિશેષ પ્રસન્ન ન હોવાથી અને મારામા પણ અગાઉ જેટલી ચિત્ત લગાડીને

વાની શક્તિ રહી ન હોવાથી ટિબેટી અક્ષરોની ઉપરાત મારાથી વધુ પ્રગતિ થઈ શકી નહિ ખરું જોતા શનો જ મને એક રીતે કટાળો આવ્યો. જ્યારે હું નો કાગળ લખને અહીંના રેસિડન્ડ મિ વ્હામરને ॥ ત્યારે તેમણે કહ્યું હતું કે 'અહીંની પરિસ્થિતિનો લદી જ કટાળો આવશે અહીંના બૌદ્ધમંથા

બૌદ્ધમંથા જેવું ઉજળું કશું જ નથી બદ્ધે ાકોને બૌદ્ધ કહી શકાય કે કેમ એ જ સવાલ છે' જલદી જ આનો અનુભવ થયો સિદ્ધીમના મઠમા તે તેનું માસ બિશુઓને આપવાની પ્રથા હતી તે વખત પર બધ કરવામા આવી હતી. પણ જુદુ યોને મારી તેના ઉપર નિર્વાહ ચલાવવામા અહીંના

બિલકુલ સકાય થતો નથી ઉપરાત, અહીંના હેણી એવી તો ગદી છે કે તેમના હાથનું રાધેલું મને ઓકારી આવતી

મિમના રાજએ બાધેલા એક બૌદ્ધમઠમા ખાસ એક લામા આવીને રહ્યો હતો આ લામા જયારે નો એવી તેની ખ્યાતિ હતી તેને હિન્દુસ્તાની ભાષા તા આવડતી તેના શિષ્યને તો સરસ આવડતી ન તેના શિષ્યે ગુરુની વતી મને જમવાનું નોતરું તેને કહ્યું 'માછલા કે માસ કશું મને નહિ ખપે

આમહ ન કરે' તેણે કહ્યું 'એ પાતીની મુદ્દલ કરશો, અમે બધી ગોઠવણુ કરીશું' અ તે મે તેનું સ્વીકાર્યું અને બપોરે તેમના મઠમા જમવા ગયો માફી પેલા લામાગુરુ આગળ અને મારા આગળ

એમ બે મોટા થાળ મૂકવામાં આવ્યા બાજુએ બંને ચિનાઇ માટીના ચલાણમાં કંઇક પીરસેલું હતું તે જોતા જ મને માસ જેવું લાગ્યું તેથી હું બોલ્યો, 'લામા સાહેબ, આ માસ હોય એવું લાગે છે !' લામાએ આવડી જીભ * બહાર કાઢી મને કહ્યું, 'આપ માસમાંથી કશું જ નથી ખાતા એવું મારા શિષ્ય સાથે આપે કહેવડાવ્યું અને પછી હું એવી ચીજ કદિ તૈયાર કરાવું ખરો ? આ તો આપને માટે ખાસ શાક તૈયાર કરાવ્યું છે' મેં કહ્યું, 'પણ એ શાક શેનું છે તે તો કહો ?' પેલો કહે 'એકલા દેડકાનું છે તમે જરાય શકા ન કરતા ! તમારા હિન્દુસ્તાનના મોટા દેડકાની માફક અહીંના દેડકા ગધાતા નથી હોતા ! અને આજે તો મેં આ દેડકા તમારે ખાતર મુદામ માણ્યું જ ગલમાં મોકલી ખાસ પકડાવી મગાવ્યા છે।' હું તો દિગ્મૂઢ બની ગયો. પિયારો લામા પણ ચકિત થઇ ખિસિયાણો પડી ગયો ! આવડી મહેનતે તૈયાર કરાવેલું શાક મહેમાનને પસંદ ન આવે એ કેવી વાત ! આ ગૂચ તેનાથી કેમેકરી ઉકલે નહિ' એ તેના માનને ખાતર થોડા દૂધભાત ખાધા પણ તેમ એસડની માફક ખાવા પડ્યા. લામાગુરુએ તો દેડકાના શાક કપર અચ્છી રીતે દાય માર્યો ! માત્ર આવી તોફા વા નો સ્વાદ હું ન લઈ શક્યો તેને સાફ રહીંદીને તે હું ખ પ્રદર્શિત કરતો હતો ! બે ચાઝ દિવસ પછી ત્યાંની મહાગર્ણીએ મને જમવા નોતર્યો તે વખતે મારે વળીચાળાને સમજાવવું પડ્યું કે હું માસ, માછલા કે દેડકા

* માર્ફી મ મરી હોય કે આશ્રય બતાવવું હોય ત્યારે ટિંગી લોકોમાં જીમ બહાર કાઢવાનો રિવાજ છે

સુઢા ખાતો નથી, એટલું જ નહિ પણ કોઇ પણ પ્રાણીનું માસ ખાતો નથી ! કાણુ જાણે, દેડકા નથી ખાતો એટલું જ કહી રાખુ તો કદાચ કોઇ ઉદર કે એવું જ બીજું બાણમા આવી પડે !

માગ સિફીમ આ-ચા પછી એપ્રિલ મહિનામા હગ્નિચ દે બગ્દાનના મહારાજ સાથે વિલાયત ગયા. જતા જતા એકનથી તેમણે મને કલકત્તે પાછા આવવા કામગ લખ્યો, પણ તેની ખાસ અસર મારા ઉપર ન થઇ પછી શ્રી મનમોહન ઘોષનો બીજો એક કાગળ આવ્યો. તેમા તેમણે સિફીમમા રહેવાથી દેશનુ કંઇ બહુ નહિ થઇ શકે અને કલકત્તે આવી રહેવાથી પ્રજામા બૌદ્ધધર્મ વિષે ઉપત્ત થએલી નવી જાગૃતિને સારું વલણ મળશે, એવી મતલબનુ લખ્યુ હતું આ કાગળની માગ મન ઉપર વિલક્ષણ અસર થઇ આટલા દિવસ વનજ ગલમા અને બૌદ્ધવિહારોમા ગાળ્યા એટલા બસ થયા, હવે પછી કંઇક દેશસંવા અને તો થય શકિત કરી એવો હું અતઃકચ્છપૂર્વક વિચાર કરવા લાગ્યો.

પણ સ્વદેશસેવા કંઈ સહેલ નથી લોકહિતનો કાંચો ડોળ કંવામા કંઈ સાગ નહિ હું તો વળી કાંઈ યુનર્વર્સિટીનો એબ્યુએટ પણ નહિ, તેમ કાંઈ ધન્યમ કે જામેલ સંસ્થાનો મને ટેકો નહિ, આ સ્થિતમા મારે હવે કેટલુક લોકહિત થઇ શકે એ સવાલ હતો. લોકહિત તો રહ્યું પણ આત્મહિત પણ સાધી શકાશે કે નહિ એની મને શકા હતી કલકત્તામા હતો ત્યારે દા પી કે રામ વિગેરે મોટા લોકોને મળી કલકત્તામા એકાદ પાલિવર્મ ખોલવાનો મારો વિચાર મે તેમને જણાવેલો તે વખતે મને જમવારહેવાની જગ્યા સિવાય બીજી કંઈ ચીજની

જરૂર નહોતી કપડા બરમાથી મળી શકે એમ હતું પણ આટલી બાબતમા પણ મને તેમની સહાનુભૂતિ નહિ મળેલી ઉલટું બૌદ્ધધર્મ વિષે તેમના મનમા એક જાતનો તિરસ્કાર જ દેખાએલો. હરિનાથ દેવી મને મદદ હતી. પણ તેમને તો કોઈ જ ધર્મ ઉપર વિશ્વાસ ન હોવાથી કેવળ સ્વાર્થપૂરતો તે મારો ઉપયોગ કરી લેત. તેમના બે મહિનાના પરિચયથી આ વિષે મારી ખાત્રી થઈ ચૂકી હતી. હવે તો બિહુત્વ છોડેલું હોવાથી મને પૈસા વિગેરે લેવામા કશી હરકત રહી નહોતી તેથી જાતે મહેનત કરીને જ બૃગાળના ચોડાધણ પ્રમુખ ગૃહસ્થોની સહાનુભૂતિ મેળવી સેવાવૃત્તિને ધોરી માર્ગે પાલિભાષાના પ્રચારની કંઈ મહેનત કરી જોવી એવો મે નિશ્ચય કર્યો.

હવે જો સેવા જ કરવી તો પત્ની કુટુંબને પણ યથાશક્તિ મદદ કા ન કરી એમ મને લાગ્યું, અને કુટુંબની સ્થિતિ શું છે એ જાણવા મે ગોવે એક મે કાગળો લખ્યા પિતાના કરજના ચૌદસો રૂપીઆનો દસ્તાવેજ શ્રી વિષ્ણુ નાયકને આપ્યાનું પાછળના એક પ્રકરણમા હું કહી ગયો છું આ કરજનું શું થયું વિગેરે બાબતો મે તેમને પહેલા કાગળમા પૂછી. તેનો જવાબ આવ્યો કે ‘કરજ શીટયું નથી એટલું જ નહિ પણ તે ઉપર કેટલાય વર્ષોનું બ્યાજ ચડ્યું છે છતાં મારા ધરના માણસોને આટલે વર્ષે મારો કાગળ આવ્યાથી ખૂબ આનંદ થયો છે—૪૦ ૪૦’ મદ્રાસ છોડ્યા પછી મે ઘેર એકપણ કાગળ લખ્યો નહોતો. તેથી હું મરી ગયો હોઇશ એમ જ સહુ કોઈ માનવા લાગ્યા હતા મારા કાગળથી તે એમનું કંઈથી બધાને આનંદ થાય એ સ્વાભાવિક હતું

૧૯૦૬ ના જુલાઈ મહિનામાં હરિનાથ દે વિલાયતથી પાછા આવ્યા અને મને ફરી એકવાર કલકત્તા આવી જવા આમહબર્યો કાગળ લખ્યો. મેં પણ ઘણા સંકલ્પવિકલ્પ પછી લોકપ્રવાહમાં એકવાર પડી જોવું જ એવો છેવટનો નિશ્ચય કર્યો અને જુલાઈની આખરમાં હું કલકત્તા આવ્યો. આવતાવેત હરિનાથ દેની સાથે એમ એના અભ્યાસમાં નીમેલો 'થેરગાથા' નામનો ગ્રંથ વાચવાની શરૂઆત કરી પણ હવે તેમના ઉપર જ આધાર રાખીને રહેવાની જરૂર રહી નહોતી સર ગુરુદાસ બેનરજી, દા. રાસબિહારી ધોષ, વિગેરે લોકોએ આ જ અરસામાં કલકત્તામાં નેશનલ કોલેજ ઉઘાડવાની યોજના ઘડી હતી તે કોલેજ ઓગસ્ટની ૧૫ મી તારીખે ખુલવાની હતી. આ કોલેજમાં પાલિભાષા દાખલ કરાવવા મેં ખૂબ પ્રયાસ કર્યો. શ્રી મનમોહન ધોષે મને આ કામમાં ખૂબ મદદ કરી. તેમણે મને શ્રી સત્યેન્દ્રનાથ ટાગોર જોડે મુલાકાત કરાવી દીધી, અને શ્રી. ટાગોરે મુદત થોડી હતી છતાં નેશનલ કોલેજના વિષયપત્રકમાં પાલિભાષા પણ દાખલ કરાવી દીધી અને પગાર ફક્ત બહુ થોડો એટલે દર મહિને માત્ર ૩૦ રૂપીઆ આપવાનું ઠરાવ્યું પણ પગાર ગમે તેટલો નજીવો હોય તથાપિ કામ કરી બતાવવાની તક મળી એટલી વાતથી જ મને બહુ આનંદ થયો, અને ૧૯૦૬ ના ઓગસ્ટ મહિનાની ૧૫ મી તારીખથી એટલે નેશનલ કોલેજ ઉઘડી ત્યારથી હું ત્યાં પાલિના અધ્યાપકનું કામ કરવા લાગ્યો.

પરંતુ હરિનાથ દેને આ બિલકુલ રુચ્યું નહિ તેમને પૂછ્યા વગર કે તેમની જાણ વગર હું આ નવી સંસ્થામાં બોલ્યો એ તેમને ગમ્યું નહિ હોય. તેમણે કહ્યું 'નેશનલ

કોલેજની સંસ્થા સરકાર વિરુદ્ધ છે અને હું તો સગકારી નોકર છું, આથી મારોતમાગે કેમ મેળ ખશે? જો તમારે નોકરી જ કરવી હોત તો હું આથી કેટલીએ સરસ નોકરી તમને જોતી દેત પણ તમે આ સંસ્થા સાથે મંબધ બાધો એટલે હવે માગથી કંઈ જ થઈ શકે નહિ' એ કહ્યું 'નોકરી મેળવવી એ કંઈ મારો મુખ્ય હેતુ નથી. ફાનિયાના પ્રાહમા બળી કંઈક કામ કરવું, અને સાંપે રમ્મે ચાલીને બને તો કુટુંબને મદદ કની એવા ઉદ્દેશથી મેં આ નોકરી સ્વીકારી છે સર ગુરદાસ બેરજી, દા રાસમિદારી થેય વિગેરે સગકારના માનીતા ભોકો આ સરથ ના વ્યવસ્થાપકોમા છે આ સ્થિતિમા સગકારને મારે રિય વહેમ આવવાનું કંઈ જ કાણુ નથી વળી કોઈ સંસ્થા ગમે એટલી આકર્ષ મનાયો હોય તોપણ પાલિમાયા માફત આકર્ષણ શીખવાનો મુદ્દા સભર નથી છતાં મારી દોસ્તીને લીધે તમારા નિષ્પત્તિ ધક્કા પહોંચાનો સભર હોય તો હું આજે જ તમારું ઘર છોડી જવા તૈયાર છું તમારું અન્ન થોડા દિવસ પણ મેં ખાધું છે અને એક મહાગણીય તરીકે તમને નુકસાન પહોંચે એવું કંઈ પણ વર્તન કરવું એ મારે મન બરેમા બરે નીચ જોણું છે'

વાત આટલી હજે આવી ગઈ તેથી હરિનાથ વિમાસજમા પાયા, અને મને કહ્યું હમણા તમે મારે ત્યાંથી ન જાઓ, પહેલા તો હું માગ મિત્રો માગફત તપાસ કરી જોઉં છું, અને જો સરકારની ઇતગણ થાય એવું કંઈ હશે તો હું તમને કહીશ' પણ તેના આ દિલાસામા ઝાઝૂ વઝૂદ નહોતું. સરકારની ઇતગણ થાય એ એન તો ચોક્કસ માલમ હોવું

જો-એ તેવું હતું તે દિવસે તો હું તેમના કહેવા પ્રમાણે તેમને ત્યાં જ રહ્યો. બીજા દિવસે તેમણે મને કહ્યું, 'મધ્ય કાલે તમને ખોટું લાગે એવી રીતે હું વર્ત્યો તેનું મને બહુ દુઃખ થયું છે તપાસ કરતા નેશનલ કોલેજ સંચાલક તમારો સંપર્ક મને કોઈપણ રીતે હસ્તકર્તા થઈ પડે એમ નથી એવા મને ખબર મળ્યા છે માટે તમે મારે જે ગંદાને ખુશીથી નેશનલ કોલેજ માં કામ કરતા નહોત' આટલેથી જ અમ ન કરતા હતા. એ ને દિવસથી પ્રેસિડેન્સી કોલેજમાં જતી વખતે મને પોતાની ગાડીમાં લઈ જઈ નેશનલ કોલેજમાં પહોંચી જતા !

નેશનલ કોલેજમાં કામ મને બહુ વિદ્યાર્થી ન મળ્યા તોપણ જે પચાસ વિદ્યાર્થી હતા તેમાંના ધણાખના મહેનતુ હતા તેમાંના બે ૧૯૫૫ ની સલમા હાવર્ડ યુનિવર્સિટીની ડિગ્રી મેળવી આગળા છે ડબ્લ્યોપાર્સનની દિશાએ કામ વિરોધ લામ ન થયો ધર માટેને નહેવા વખત આ-થો હેતુ તો તો માર્સિસ ત્રીન રૂપીઆ મને એકલાને પણ પૂગ થત કે કેમ એ જ સવલ છે

આરબમાં કોલેજના પ્રિન્સિપાલ શ્રી અન્ડરિફ થેપ હતા પણ દૂરના જ 'વન્ડેમાન મ્' પત્રના કેમમાં તેએ પક'માં તેથી તેમણે પોતાની જગતનુ ગજનામુ અ'યુ અને પ્રિન્સિપાલ તરી નુ બધુ કામ શ્રી સતીશચંદ્ર મુન્ડા પાસે આ'યુ મર વિષે શ્રી મુકન્ડનો મત સાંગે નહતો મારી નિમણુક વખતે પણ તેમણે ખૂબ વિરોધ કરેના એમ મે સાંભળ્યું હતું પ્રિન્સિપાલ થયા પછી તેમણે મને વર્ગમાં વિદ્યાર્થીએને મોદ્દધર્મ વિષે કહ્યપણ શીખવવાની સખત મના કરી' મે કહ્યું 'જો એમ જ હોય તો પાલિનો વર્ગ

જેમ જલદી બંધ કરેા તેમ સારૂ કારણુ બૌદ્ધધર્મ સાથે સંબધ ન હોય એવો અથ પાલિભાષામા જવલ્લે જ હશે ' આ ઉપરથી તેમણે કહ્યું 'અથમા હોય તે સોખવવાને વાધો નથી પણ વિદ્યાર્થીઓને બૌદ્ધ થવાનો ઉપદેશ તમારે કરવો નહિ ' મે જવાબ આપ્યો, 'હું કઇ બૌદ્ધપ્રચારક તરીકે આ કૌલેજમા નથી આવ્યો. જે મારે ઉપદેશ કરવો હશે તો તેને સારૂ હું જુદી જગ્યા શોધી લઇશ પણ અથમા જે આવતુ હશે તે તો મારે બરોબર સમજાવવુ જ પડવાતુ, અને તમે જે એની પણ વિરુદ્ધ હો તો હું આજે જ રાજીનામુ આપી છૂટો થવા રાજી છુ ' આ પછી પ્રિન્સિપાલ મુકરજી અને મારી વચ્ચે ખટગગ થવાનો ફરી પ્રસંગ ન આવ્યો કૌલેજના વિદ્યાર્થીઓમા માત્ર મારે વિષે બહુ જ સારો મત બંધાયો હતો અને તેથી અતે પ્રિન્સિપાલ મુકરજીને પણ પોતાનો મત ફેરવવો પડ્યો છેલ્લે છેલ્લે તો બૌદ્ધધર્મ વિષે વિદ્યાર્થીઓને એકાદ વ્યાખ્યાનમાળા આપો એવો પણ તેમણે આગ્રહ માડ્યો હતો.

૧૯૦૬ ના ઑક્ટોબરમા મેં ગોવા જવાનો વિચાર કર્યો પાલિત નામના એક ગૃહસ્થ મારી સાથે મુમર્ધ આવ્યા પણ ત્યાં એકાએક તેમની તબિયત નરમ થઇ જવાથી ગોવા જવાનું માડીવાળા તે પાછા કલકત્તે ગયા મુબઇ આવતા વાટમા અમે નાગપૂરમા શ્રી માધવરાવ પાધ્યેને ત્યાં જે દિવસ ઉતર્યા હતા અને ત્યાંથી શ્રી ગોવિંદરાવ કાણેને મળવા ઉમરાવતી ગયા શ્રી કાણેએ મને કહ્યું કે 'દા બાડારકર તમને મળવા ઇસ્તુક છે ' મે કહ્યું, 'એ વાત અસભવનીય લાગે છે કેમકે મારા ઉપર તો તેઓ ખૂબ ગુસ્સે થયા હતા ' ગોવિંદરાવ બોલ્યા, 'એ સાચુ,

તમે ૧૯૦૪ માં અહીં આવી ગયા તે પછી તેઓ મને લાનોલીમાં મળેલા તે વખતે તમારી વાત નીકળી દાકતર માહેબ બોલ્યા ‘અરે તે છોકરો તો સાવ ગાડો છે એની વાત શુ કરવા કરે છે?’ પછી મેં તમારા બધા સમાચાર કહ્યા અને તમે પાલિભાષાનો સરસ અભ્યાસ કર્યો છે, એમ જાણતા તેઓ તમને મળવા ખૂબ ઉત્સુક થયા છે અને મને કહી રાખ્યું છે કે જો તમે શ્રી આ તરફ આવો તો તેમને જરૂર મળવા મારે તમને કહેવું’

દા બાહારકરને મળવા હું નાખુશ તો હતો જ નહિ. તેમની મારા ઉપર ગમે એટલી ઇતરાજી હોત તો પણ પૂણે જાત તો હું તેમને મળ્યા વગર કદાપિ રહેત નહિ પણ આ વખતે પૂણે જવું અશક્ય હતું તેથી મેં શ્રી કાણેને કહ્યું, ‘મારે મુખ્યર્થી બારોબાર ગોવા જવું છે એટલે આ વખતે તો હું તેમને કંઈ રીતે મળું?’ પરંતુ આ જ દિવસોમાં મુખ્યમંત્રી પ્રાર્થનાસમાજનો વાર્ષિક ઉત્સવ યાલતો હતો એની શ્રી કાણેને ખબર હતી આથી દા બાહારકર ત્યાં હોવા જોઈએ એવું અનુમાન કરી તેમણે પ્રાર્થનાસમાજને શિરનામે તાર કર્યો ઉમરાવતીમાં આ વખતે વ્યાખ્યાન વગેરે કશું આપવાની ભાજગડમાં ન પડતા હું સીધો મુમ્મત આવ્યો. શ્રી (હવે દાકતર) દેવદત્તરાવ બાહારકર મને મળવા સારું સ્ટેશને આવ્યા હતા, પણ સ્ટેશન પર તેમનીમારી નજરથૂક થઈ ગઈ અને અમારી બેટ ન થઈ તેથી હું અને મારા મિત્ર પાલિત ગીરગામ ફિરગીના દેવળ આગળ આવેલા સુખનિવાસમાં ઉતર્યા અને ઝટ જમવા કરવાનું આટપી હું એકલો પ્રો શ્રી ધરપત બાહારકરને ઘેર ગયો. દક્ષતરસાહેબ આ વખતે નહાવા

ગયા હતા પાચ દશ મિનીટમા નહાવાનો ઝમ્મો (પાચ-રૌખ) પહેરીને બહાર આયા અને તન્ત જ વાત કરવા માડી. પ્રાર્થનાસમાજ તરફથી તે દિવસ જુદા જુદા ગૃહસ્થોના જુદા જુદા સંતોના ચરિત્રા ઉપર ચાર વ્યાખ્યાનો થવાના હતા. દાકતર સાદુએ મને પણ આ તકે બુદ્ધચરિત્રની કથા કરતા કંથુ ધણુ વર્ષોથી મરાહીમા ખોતવાનો મને મહાવરો રહ્યો નહોતો. છતાં તેમના આગ્રહને લીધે બુદ્ધચરિત્ર ઉપર બે શબ્દ ખોતવા હું કબૂલ થયો. સાંજે બાપણુ વખતે ક્રોતાઓ પામ મારી ઓળખાણુ કરાવતા દાક્તરસાદુએ મારો 'પૂર્વ' ઇતિહાસ કહી પૂણુમા પોતે મને કેગા ગાડામા ગણી દાઢેલો વગેરે વાત કહી સંભળાવી અને ઉમેર્યું કે 'પણુ આવડી ખત અને આવડો આગ્રહ અગનામા હશે તેની તે વખતે મને કલ્પનામન્ખી નહોતી' મારૂં બાપણુ કેવું થયું એ હું કહી શકતો નથી પણ દા. બાડાન્કરે કરેલી મારી પ્રન્તાવનાને લીધે મુગધના લોગમા—ખસ કરીને પ્રાર્થનાસમજના સભાસદોમા—હું સારી રીતે એ ખખીતો થઈ ગયો. આ પગી હું જ્યારે જ્યારે મુગધ આવતો ત્યારે સમજના ગમમોહા આગમમા જ ઉતતો.

બે દિવસ મુગધમા રહી હું અગમોટા રસ્તે પણુજી અને ત્યાંથી મગવામા રાતે મુગધ ગયો. બાંજે દિવસ સગરે સીધો સાખવળ ન જતા મડગવ ગયો. માન જૂના મંચધી ભિકુના કે આ વખતે મારો પુબ્બસ્તગ કર્યો શ્રી વિષ્ણુનાયક પણ પ્રેમથી વર્મા અમે ગાડી કરી સાખવળ ગયા ત્યાં તો માન આગમનના સમાચાર અગાઉથી જ પહોચી ગયા હતા. મારી સ્ત્રીએ તો મને બગાળી વેશમા જોઈને એકદમ ગડવા જ માડ્યું. આખરે શ્રી. વિષ્ણુનાયકે બધાનું સાત્વન કર્યું.

ધેર મારાથી બહુ દિવસ રોકાવાય એમ ન હતું અકટોબર મહિનામા દુર્ગાપૂજાની રજા પૂરી થાય તે પહેલા મારે પાછું કલકત્તા પહોંચવું જોઈએ, આથી ધેર બે ત્રણ દિવસ રોકાઈ મડગાવ આવ્યો. મારી સ્ત્રી મારી સાથે કલકત્તે આવવા તૈયાર થઈ, પણ મારી દીકરી મારી દાઢીથી એવી તો ડરતી કે તે કેમે કર્યા અમારી સાથે આવવા તૈયાર ન થાય. આખરે તેને મડગાવથી ચીબલીમા તેની નાનીને ઘેર મોકલી આપી અને હું ત્યાં મારી સ્ત્રી કલકત્તે આવ્યા.

અમારા આવવાની બે હરિનાથ દેને તાઝી બખર આપી હતી, તેથી તેમણે પોતાના જ ઘરમા જુદી જગ્યા સાફસુફ કરાવી અમારે સારું રસોઈ વિગેરેની તૈયારી કરાવી રાખી હતી તેમને ત્યાં જ અમારા રહેવાની પણ તેમણે ગોઠવણ કરી દરમહિને ત્રીસ રૂપિયા પગાર સાવ ઓછો હતો, છતાં ઘરમાડુ, બાળવાના કોલસા, વિગેરેનું અમારે કશું જ ખર્ચ ન હોવાથી અમારું જેમતેમ નબ્બે જતું પણ ડીસેમ્બર મહિનામા મારી સ્ત્રી માદી પડી અને તેને ગોવા પાછી પહોંચાડવી પડી અને અગે થએલો બધો ખર્ચ હરિનાથ દેએ પોતાની પાસેથી આપ્યો.

૧૯૦૬ ની આખરમા એમ એ ની પરીક્ષાનું પરિણામ આવ્યું તેમા હરિનાથ દે પાલિભાષામા પહેલા વર્ગમા પાસ થયા પછી ન્યાયમૂર્તિ મુકરજીની મદદથી યુનિવર્સિટીની સિડીકેટમા દાખલ થયા યુનિવર્સિટીના નવા કામદા પ્રમાણે કેટલાક વ્યાખ્યાતાઓ નીમવામા આવનાર હતા તેમા પાલિભાષાના વ્યાખ્યાતા તરીકે મારી નીમણુંક કગવવા હરિનાથ દેએ પ્રયાસ માડ્યો અને યુનિવર્સિટીમા તેમનું વજન ખૂબ તેથી તેમા તે

સરળ થયા ધણાખગ વ્યાખ્યાતાઓ વગરપગારે કામ કરનારા હતા માત્ર હું અને સત્યવ્રત સામાશ્રમી ગેને માસિક ૧૦૦ સો રૂપીયા આપવા એવા ઠરાવ થયો ૧૯૦૭ ના જુલાઇ મહિનાથી હું આ જગ્યાએ નીમાયો પણ અગાઉથી જ ન્યાયમૂર્તિ આશુતોષ મુકરજીને મળીને ‘હું યુનિવર્સિટીનું કામ કરૂં તોપણ નંશનલ કૉલજ સાથેનો સબ નહિ તોડું’ એમ મેં તેમને કહ્યું હતું તેમણે એ બાબત કશો વાધો ન લીધો તેમણે કહ્યું ‘અમારી યુનિવર્સિટીનું કામ તમે નિયમિતપણે કરો એટલે થયું ખીજે ક્યા ક્યા તમે કેટલો વખત આપો છો એનો વિચાર કરવાના સિન્ડીકેટને જરૂર નથી’ આ નોકરી મળી ત્યારથી નંશનલ કૉલેજનું કામ મેં વગરપગારે કરવા માડ્યું અને કલકત્તામાં રહ્યો ત્યાં સૂધી તે છોડ્યું નહિ

કલકત્તા યુનિવર્સિટીમાં મેં નોકરી સ્વીકારી તેથી મને ઠીક શાયદો થયો માસિક પગાર અને તે કિપરાત પરીક્ષક તરીકે મને વરસદહાડે ૬૦૦ થી ૮૦૦ રૂપીઆ મળતા માત્ર મારાથી ધાર્યા મુજબ માફ કામ અહીં થઇ શક્યું નહિ વ્યાખ્યાતા તરીકે મારે અઠવાડિયામાં ત્રણ જ કલાક કામ કરવું પડતું તેમાયે જે બે ત્રણ વિદ્યાર્થીઓ હતા તેમને પાલિભાષામાં પારગત થવા વિષે બહુ ઉત્સાહ નહોતો જેમતેમ કરીને પાસ થઇ ડિગ્રી મેળવવી અને પોતાનો પગાર વધારવો અથવા તો કોઇ નવી નોકરી મેળવવી એ તરફ જ મેં તેમનું વલણ જોયું એક દરે કલકત્તામાં રહીને થોડી પ્રસિદ્ધિ મેળવવા કિપરાત મને કશો ખરો લાભ થયો ન કહેવાય મહામહેનતે મેળવેલું પાલિભાષાનું જ્ઞાન હિન્દુસ્તાનમાં ફેલાવવું એ જ મારા જીવનનું મુખ્ય કાર્ય હું માનતો અને હજી માનું છું તેથી કલકત્તામાં

રહેવાથી બીજા લાભો અનેક થાય એમ હતું છતાં મારે મન તે તરફ વધ્યું નહિ

વળા, પિતાના જે ઝણ માથી અશત પણ છૂટવા સારૂ મેં આ સવાધર્મ સ્વીકાર્યો હતો તે ફેડવાની બાબતમાં હું જરાય સંકળ ન થયો. પહેલાં તો જે કંઈ પૈસા મળ્યા, તે થોડા વર્ષનું બાજ ચડ્યું હતું તે પતાવવામાં ગયા તે પછી એટલે ૧૯૦૭ ના ઑગસ્ટ મહિનામાં પિતાની જમીનની બાબતમાં એક કેસ ઉભો થયો. ચાળીસ વર્ષ ઉપર એક સોની અને મારા પિતા વચ્ચે જમીન મળધે વાધો પડેલો. પણ છેલ્લા ચાળીસ વર્ષમાં કોઈ દિવસ તેનું કોઈએ સ્મરણ સંખ્યું કરેલું અમારી બાજુમાં નહોતું. ૧૯૦૭માં અમારી પડોશના ગામવાળા શ્રી રામનાયક બાણવલીકરે સોનીના તમામ હક તેના વારસા પાસથી મેળવી લઈ મોટો કેસ ઉભો કર્યો. ૧૯૦૭ ના ડિસેમ્બરમાં સુગત ખાતે મળેલી મહાસભામાં હાજરી આપી આ કેસની માડવાળ કરાવવાના હિદેશથી હું ગોવા ગયો. પણ દુખની વાત એટલી જ કે રામનાયકે અગાઉથી જ મારા મોટાભાઈ ઉપર ફોજદારી માડી હતી, અને સગાગમથી જમીનનો કબજો મેળવ્યો હતો. માગ સગામળનાંઓ બધા વિરુદ્ધ છતાં તેને ધેર જઈ મેં કેસનો ધરમેળો નિકાલ કંપ્યા, તેના મોટાભાઈને વિનંતિ કરી પણ તેની કશી જ અસર થઈ નહિ. ઉનડુ રામનાયકે એ જમીનની ભગતી જ કિમત આકવા માડી આથી નિરૂપાયે અમરે અમારા પક્ષ જ ખરો હતો એ કોર્ટ મારફત પૂરવાર કરવાની ફરજ પડી. ગામના ઘણાખરા જમીનદારોએ અમારા તરફથી સાક્ષીઆ આપી સામાવાળાના સાક્ષીઓમાં માત્ર ચાર પાંચ

મજૂરો હતા આથી જીલ્લા જડજે અને હાઇકોર્ટ અમારી તરફેણમાં ચુકાદો * આપ્યો મારા મોટાભાઈ ઉપર માડેલ ફોજદારી કેસ પણ કોર્ટમાં તબ્દી કર્યો આ બધું તો ચથાગોચર જ થયું પણ આ કામમાં કલકત્તામાં ગ્હી મે જે કંઈ બચાવ્યું હતું તે બધું જ ખરચાઈ ગયું લગભગ ૧૦૦૦ રૂપીઆ આ પાછળ ખોયા આથી પિતાનું કરજ મારે હાથે કદિ પણ શીટશે કે કેમ એની મારા મનમાં ભારે શકા હતી થઈ મે યુનિવર્સિટીમાં હજી નોકરી લીધી ન લીધી એટલામાં તો મારા છેક નાનપણના મિત્રે પણ મારી સામે કેસ કર્યો અને સાવ ખોટા સાક્ષીઓને મારી સામે ઉભા કરી કોર્ટમાં લડના આધુપાધુ જોયું નહિ ! આ બધો વિચાર કરતા ચિત્ત અત્યંત ખિન્ન બની ગયું ગોવાની હાલની સ્થિતિ એવી તો વિચિત્ર થઈ પડી છે કે ત્યાંના હિન્દુ લોકોને ખોતાનું હિતઅહિત શેમાં છે એટલું પણ સમજાવું મુશ્કેલ થઈ પડ્યું છે આવી સ્થિતિમાં પિતાનું કરજ પતાવી જમીન છોડાવું તો પણ તે ઉપર શા શા સરકાર ન થાય અને તેના ઉપર કેટલા નવા કજીઆ ઉભા થાય તે કેમ કહી શકાય ? આવા વિચારોથી આ બાબતમાં હું લગભગ કંદાસીન બની ગયો.

હગિનાથ દેનો મારા ઉપર પ્રેમ હતો એમાં તો શકા જ નહિ ૧૯૦૬ ની સાલમાં હું જ્યારે તેમને ઘેર રહેતો ત્યારે ફક્ત માંગ માનની ખાતર તેમણે દારૂ પીવાનું છોડ્યું હતું. આ સુધારો મારા આવવાથી થયો એમ મારી તેમની મા મારે બહુ ઉપકાર માનતી બૌદ્ધધર્મના અભ્યાસથી ખોતાનો દીકરો

* આ બંને ચુકાદો હું અમેરિકામાં હતો ત્યારે અપાયા હતા

સુધગશે, એવું કોઈ જોશીએ પણ તેને કહેલું અને તે ઉપર તેની શ્રી હતી. પણ ૧૯૦૭ ની સાલમાં હગ્નિનાથ દેની બાબતી હુગલી કોલેજના પ્રિન્સિપાલની જ માએ થઈ અને ત્યાં તેમનું વ્યવસાય પાછું ચાલુ થયું. આગળ ઉપર એ જ જગ્યા સાથે હગ્નિનાથ લાયબ્રેરીના મુખ્ય અધિકારીની પણ જગ્યા તેમને મળી એ વખતે તેમનો પગાર વધીને માસિક ૧૧૦૦ રૂપિયાનો થયો. આ જગ્યા મળવામાં મુખ્ય કારણ હું જ હતો એમ તે કહેતા. પાલિભાષામાં પ્રતિષ્ઠાને જોઈને કલકત્તાના લૅર્ડ મિશન કોપલસ્ટનની હાનાથ ઉપર મહેરમાની થઈ મિશન કોપલસ્ટન પેતે પાલિભાષાના સાન જાણકાર હતા અને ક્યાંક અટકતા ત્યારે તરત હગ્નિનાથ દેને પૂછાવતા તેમની મહેનતથી હગ્નિનાથને આવડી મોટી જગ્યા મળી હગ્નિનાથની ઉન્નતિ જોઈને હું ખૂબ આનંદિત થતો. પણ સાથે સાથે તેનું વ્યવસાય પણ વધતું સાબળાતે ખેડ પામતો. હુગલીથી પાછા આવ્યા પછી હું તેમને ઘેર નહોતો રહેતો. ધર્મપાલે મહાભોધિ સભા માટે અગાઉની જ જગ્યા બાંડે રાખી હતી ત્યાં હું થોડા દિવસ રહ્યો, અને પછી થોડા દિવસ બાલીગંજમાં શ્રી અમિકાચરણ સેનને ઘેર રહેતો. અહીં હતો તે દરમિયાન એક દિવસ હગ્નિનાથ દેને મળવા હું કલકત્તા ક્લબમાં ગયો. આ કલબમાં માસિક નેવું રૂપિયા બાંડનો ઓગડો હાનાથે ગયો હતો. એ ત્રણ મહિના પછી જર્મનીથી દા. પિયલ આવનાર છે તેને સાફ આ જગ્યા રાખી છે એમ તે કહેતા. હું ગયો ત્યારે એ ત્રણ બંગળી પડિતો તેમને મળવા આવેલા તેમના બીજા એ દારૂડિયા મિત્રો પણ ત્યાં હતા. હગ્નિનાથે તે દિવસ મારી સામે જ પોતાનું મહિરપાન ચલાવ્યું.

આમ કરીને તેણે મારું હિત્રાડું અપમાન કર્યું એમ કહેવાનો આશય નથી, પણ આટલા સ્વિસ મારે વિષે તેને આપની શ્રદ્ધા હતી તે આજે તેણે મેની એટલું જ. આ બનાવની મારા ઉપર ઉડી અસર થઈ હવે જેમ બને તેમ જલદી કલકતા છોડવું એવો મે હંગવ કર્યો.

કલકતામાં ધણી લોકો જોડે મારે ઓળખાણ થઈ હતી હરિનાથ દેના નિરુદ્ધ પક્ષરાળાઓમાંથી પણ કેટલાક મોટા માણસો મને ચહતા હતા મે ખુલ્લી કે ખાનગી રીતે આ લોકો સથે કંઈ સમઘ રાખ્યો નહોતો. આ લોકોમાં કેટલાક ચારિત્ર્યવન અને ઉદાર દિવના માણસો પણ હતા. પણ હરિનાથ દેને ખોટું લાગે એ આશક એ મે તેમની સાથે મેઢાની પણ ઓળખાણ રાખેલી નહિ હું તેમના પક્ષમાં બળ્યો હોત તો કદાચ મને લાભ પણ થત, છતાં એની વડવાગળની વૃત્તિ પ્રત્યે મને મૂળથી જ તિસ્તન તેથી અવો ખ્યાલસ ખો મારા મનમાં આગ્યો નહિ હરિનાથ ને ન્સ્ને આણી સુમાર્ગ દોગવા એ કામ હવે શક્ય નહોતું હતું તેથી મારે મટે હવે એક જ રસ્તો ખલ્લો હતો, તે એ કે કલકતા છોડી જવું દૂકમાં જે ઉદ્દેશથી મે આ નાગરી સીમારી હતી તે ઉદ્દેશ પાર ન પડ્યા. મ ગાળી વિદ્યાર્થીઓનું પણ મારે હવે ઝાઝું કન્યાણુ થવાનો મને સંભવ ન જણાયો, અતઃ જે મિત્રે મને મદદ કરી આટ્યો આગળ આણ્યા તેના પગ પણ કીચડમાં વધુ ને વધુ ખૂચતા જતા જોઈ અને તેને તેમાંથી બહાર કાઢવાની મારી અશક્તિ જોઈ નહ મન ત્રિમ થઈ ગયું અને કલકતા છોડી દુનિયામાં સ્વતંત્રપણે યથાશક્તિ સ્વર્ગવ્ય કંવાની ઉત્તર થા. આ પ્રયત્નમાં અચાનક કેની મદદ મળી એ આવતા પ્રકરણમાં કહીયું.

શ્રીમંત મહારાજ ગાયકવાડનો આશ્રય

વડોદરાના મહારાજ શ્રીમંત સયાજીરાવ ગાયકવાડ વિદ્યાપ્રિય દેશીરાજઓમાં અગ્રસ્થાને છે, એવી તેમની ખ્યાતિ અનેક વર્ષો પહેલાં માગ સાબળવામાં આવી હતી. ૧૮૦૬ના ડિસેમ્બરમાં ઔદ્યાગિક પંચિકના પ્રમુખ તરીકે તેમનું કલકત્તામાં આગમન થયું. આ વખતે તેમને મળવાની મને ખાસ ઇચ્છા હતી. શ્રી સત્યેન્દ્રનાથ ટાગોરની અને મારી નેશનલ કોલેજ સ્થપાઈ ત્યાંની સારી ઓળખાણ હતી. તેમણે મહારાજના લે કે વિષે તેમના મનમાં કંઈક ખાસ આકર્ષણ હતું. આથી તેમની પાસે જઈ ‘મને મહારાજ ગાયકવાડની જોડે ઓળખાણ કરાવી આપશો?’ એવો મેં સવાલ કર્યો. તેમણે કહ્યું ‘મહારાજને મળવા કરતાં તેમના દિવાન સર રામેશચંદ્ર દત્તને જ મળો. તેમને ને મારે સારી ખીડાન છે, અને તેમની માન્યતા તમારી અને મહારાજની મુલાકાત થાય એ હીક છે’ આટલી વાત થયા પછી તે જ દિવસે કે બીજે દિવસ સત્યેન્દ્રનાથ મને સાથે લઈને રામેશચંદ્ર દત્તને ઘેર ગયા. પણ દત્ત સાહેબે કહ્યું ‘મહારાજની જોડે મુલાકાત કર્યાં જાણ્યું તો એની મને

આશા નથી બૌદ્ધધર્મનો વડોદરાને કંઈ ઉપયોગ નથી, અને મહારાજને પણ એ વિષે બહુ આસ્થા નથી' આમ ઉડાઉ જવાબ આપીને તેમણે અમને નદાય કર્યાં ! મને તો હવે મહારાજની મુલાકાતની બિલકુલ આશા ન રહી પરંતુ ટાગોરે મને કહ્યું 'તમે નાસીપાસ ન થતા, હું પોતે મહારાજને સારીપેટે પિછાનુ છું તમે કાલે સવારે સાતને સુમારે મારે ત્યાં આવજો હું પડે તમને મહારાજ પાસે તેડી જઈશ'

તેમના કહેવા મુજબ બીજે દિવસે બાલીગજમા આવેલા નગર ૧૯ સ્ટોર રોડવાળે તેમને ઘેર હુ ગયો. સત્યેન્દ્રબાપુ પોતાના રોજના જ પોશાકમા નીકળ્યા હું તેમને સારૂ ગાડી આણુવા જવા તૈયાર થયો (તેમની ગાડી કાઠ કામસર તે દિવસે રોકાએવી હતી) પણ તેમણે ગાડીમા જવાની ના પાડી. 'રોજ સવારે માઇલ દોઢ માઇલ ચાલવાની મને ટેવ છે, ચાલ્યા વગર હીક જ નથી પડતું,' એમ કહી મારી સાથે પગપાળા જ ચાલ્યા તે દિવસે મહારાજ ગાયકવાડ સવારના જ ક્યાંક બહાર નીકળી ગયા હતા એટલે અમરી મુલાકાત ન થઈ પણ શ્રીમતના ખાનગી મંત્રી શ્રી (હવે સર) મનુભાઈ મહેતાને મારે વિષે જે કંઈ કહેવાનું હતું તે કહી સત્યેન્દ્રબાપુ પગે ચાલતા જ પાછા ઘેર ગયા.

સત્યેન્દ્રબાપુની આ મહેનત પછી પણ કદાચ શ્રીમત સમાજરાવની અને મારી મુલાકાત ન થાત પણ તેમના જ આગ્રિતોમાથી એક બે ગૃહસ્થોએ શ્રી મનુભાઈને વારંવાર માફ દેવડાનીને બીજે કે ત્રીજે દિવસ મહારાજ સહુબ જોડે મારી મુલાકાત કરાવી દીધી. મહારાજને દસ પદર મિનીટથી વધુ વખત નહોતો. તેથી મને વિદાય કરવા પહેલા તેમણે

કહ્યું, 'તમે એકવાર જરૂર વડોદરા આવજો, મારે તમારી જોડે ખૂબ વાતો કરવી છે. હમણાં તો હું ખૂબ રોકાએકો છું અને પાંચ મિનીટ પણ કાઢી મુશ્કેલ છે'

આમ મહારાજાએ તો મને વડોદરા બોલાવ્યો પણ વીસ પચીસ દિવસ સૂધી તો માગથી કોઇ રીતે કંઈકતા છોડી શકાય એમ નહોતું આગળ જતા નેનનલ કોલેજમાંથી થોડાક દિવસની રજા લઈ મારી સ્ત્રીને મૂકવા હું ગોવા ગયો અને ત્યાંથી વડોદરા ગયો. શ્રી રાવજી ગ્ધુનાથ શિ ગાવકર જોડે કલકત્તાથી જ મારે ખાસી પિગ્ગન થઈ હતી હાલ (સને ૧૯૦૭માં) તેઓ આસિસ્ટન્ટ ખાનગી કારભારી હતા વડોદરામાં ખીજી કોઈ ઓળખીતું ન હોનાથી હું તેમને જ ઘેર ઉતર્યો વડોદરામાં મારે ઘણા દિવસ રહેવું પડ્યું પહેલાં તો મહારાજા દૂર સિકારે ગયા હતા, અને તે પછી તેમના કાઠી કે કોઈ મનુષ્ય પામ્યું આમ આઠ દસ દિવસ ભાગ્યા તોય મહારાજાની મુલાકાત ન થઈ પણ હું આટલા દિવસથી અહીં છું એમ જાણતા જ કાઠીના મરણને ત્રીજો દિવસે તેમણે મને રાજમહેલમાં મળવા બોલાવ્યો. ઘણીવાર સૂધી અમારે વાતો થઈ પછી તેમણે કહ્યું 'સાગને લીધે જાહેર રીતે તમારૂં વ્યાખ્યાન વિગેરે કશું રાજમહેલમાં કરાવાય એમ નથી, છતાં ફરીવાર આ બાજુ આવવાનું થાય તો મને મળ્યા વગર જતા નહિ' ઉઠી વેળાએ માગ જવા આવવાના ખરચ સાં ૧૬૦ રૂપિયા તેમણે ખાનગીમાંથી અપાયા અને મને વિદાય આપી

કલકત્તે ગયા પછી વડોદરા સગકાગ સાથે મારો કશો પત્રવ્યવહાર નહોતો, પણ લગભગ એકવર્ષે હજીર કામદાર તરફથી એક કાગળ આવ્યો તેમાં લખેલું કે 'મહારાજા સાહેબ વખતે

વખતે તમને યાદ કરે છે અને આ બાબતુ આવો તો ' આવીને મહારાજ સાહેબને મળો એવી તેમની ઇચ્છા વગેરે કાલેજનું કામ છોડીને તે વખતે જવું અને એમ ' તેથી મેં લખ્યું કે ' હમણાં તો મહારાજ સાહેબને આવવું અને એમ નથી, પણ ઉનાળાની રજાઓ પડે એ તે પહેલાં મહારાજ સાહેબની સ્વારી કયા છે તે પૂછ ઉનાળાની રજામાં હું ગોવા ગયો અને ત્યાં જ ધણીખર્ ગાળી પછી વળતા જુલાઈ મહિનામાં વડોદરે ગયો મહારાજને મળ્યો. આ વખતે મહારાજને મને એક વ્યાખ્યાન આપવા કહ્યું અને તે પ્રમાણે ન્યાયમંદિરમાં મારૂં વ્યવસ્થા વ્યાખ્યાનમાં મહારાજ પોતે હાજર રહેનાર હતા બરોબર ને જ વખતે તેમને બીજે રોકાવું પડ્યું અને રહી શક્યા નહિ મારા વ્યાખ્યાનની શ્રોતાઓ ઉપર ઠીક થઈ એમ પાછળ એક બે ગૃહસ્થોએ કરેલા બાપણો ' જણાવ્યું તે પછી રજામહેલમાં મહારાજ જોડે મુલાકાત તે વખતે તેમણે કહ્યું ' કલકત્તા છોડીને બહાર કંઈ કામ ' તમારી ઇચ્છા છે? ' મેં કહ્યું ' પૈસા કમાવવાને શ્રીમત મને મિલકુલ ઇચ્છા નથી મને ગમતું કામ કરવા મળે ને શુ પૂરતા પૈસા મળે એટલે મને મનોમન છે તેમણે કહ્યું ' અહીં આવીને રહો તો હું તમને મધી રીતે મદદ કરવા છું ' મેં જનાય આપ્યા ' મારે વડોદરામાં જ રહેવું આગ્રહ મહારાજને ન ગમ્યો હું ગમે ત્યાં હોઈશ બોલધર્મનું જ્ઞાન મહારાજની જનતાને કાવવું એ કર્ત્ત્વ શૂલવાનો નથી તેથી મહારાજ સાહેબને પમદ હોય તે મુજબ જેની હાજરી જગાએ રહી મારૂં કામ મને

દેવ અને વડોદરા સરકાર તરફથી નિર્વાહપૂર્વકી મને મદદ આપી'

તે વખતે મહાનગરએ કશો ચોક્કસ જવાબ આપ્યો નહિ, અને તે જ દિવસે કે વળતે દિવસે તેઓ ત્યાં ત-૫ ઉપડી ગયા હું કલકત્તે ગયો. પદર વીસ દિવસે પૂણેથી મહારાજના ખાનગી કારભારીનો મારા પગ અરજટ તાગ આવ્યો તેમા લખ્યું હતું કે હું મહારાષ્ટ્રમા કોઈપણ શહેરમા રહી માઈ કામ કરવા તૈયાર હોઉં તો વડોદરા સરકાર તરફથી માસિક ૫૦ રૂપિયા આપવામા આવશે અને આ મદદ ત્રણ વર્ષ સુધી ચાલુ ગૃહશે માત્ર મારે વરસમા એકાદ પુસ્તક વડોદરા સરકારને સારૂ લખીને તૈયાર કરી આપવું' આ તાગ જોવે થમ ત્યાંથી રખડતો રખડતો આવેલો તેથી બહુ મોડો મળ્યો. પાછળ જ કારભારી તરફથી પહેલા તારનો જવાબ તરત મોકલો એવો બીજો તાર આવ્યો. હું હરિનાથ દેને અને ન્યાયમૂર્તિ મુકરજીને મળ્યો અને તેમને મારો ઉદ્દેશ જણાવી મહાગજ સાહેબ તરફનું કહેણ મે સ્વીકાર્યું અને તારથી જ તેમનો ઉપકાર માન્યો. કાગળ પણ લખ્યો તેમા જણાવ્યું કે હું મહિનો રહીને પૂણે જઈશ આ બાળતમા મહારાજ સાહેબના કાગળારી તરફથી સમિતિ દર્શાવનારો જવાબ પણ ચોડા રોજમા આવી ગયો.

કલકત્તામા મારે મોગ બા દુ નામના બરમી ગૃહસ્થ જોડે ઓળખાણ થઈ હતી તેમણે મને ખાસ અદ્વૈતદેશ તેડાવ્યો હતો જો હું ત્યાં જાઉં તો ત્રિપિટક ગ્રંથના છપાઈને પ્રસિદ્ધ થએલો બધો ભાગ મને આપવા તેમણે કબૂલ કર્યું હતું સપ્ટેમ્બર મહિનામા તેમને મળવા હું અદ્વૈતદેશ ગયો. કલકત્તા યુનિવર્સિટીએ પણ પાલિભાષામા છપાઈને પ્રસિદ્ધ થએલ બધા પુસ્તકો લાવવા

મને ૩૦૦થી ૪૦૦ રૂપીઆની રકમ આપી હતી આ વખતે મોલમિનવાળા અમાગ સ્થવિરોને મળવા હું ખામ ગયો હવે જો કે હું સધમા નહોતો તોપણ તેમણે મારો સારો સત્કાર કર્યો મોગ આટુએ લગભગ ૨૫૦ રૂપીઆના પાલિ પુસ્તકો મને આપ્યા આ પુસ્તકો મને આજે પણ ખૂબ ખપ આવે છે બધેકે આ પુસ્તકો વગર મારું કામ ડગ્યે ને પગ્યે અટક્યું હોત અને પાલિભાષા શીખવવાના કામમા મને હમેશ ખૂબ અડચણ આવી હોત

સપ્ટેમ્બર આખરે હું બ્રહ્મદેશથી કલકત્તે પાછો આવ્યો મારા ગેઝહાજરી દરમ્યાન અહીં કંઈ જૂદું જ ચાલી રહ્યું હતું કલકત્તા યુનિવર્સિટીએ મારો પગાર માસિક ૧૦૦ રૂપીયા હતો તે વધારીને ૨૫૦ કર્યો, અને બદલામા મારી તન્કથી ત્રણ વરસ સુધી કલકત્તામા રહેવાની બધણી માગી 'આ બધું હરિનાથ દે તેમજ જસ્ટિસ મુકરજીની મહેનતનું પન્થિામ હશે આ વાતની ખબર પડતા જ મેં હરિનાથ દેને કહ્યું 'તમારી જ ઇચ્છાથી મેં વડોદરાનો પગાર સ્વીકાર્યો, અને હવે તમે જ મને માગ વચનની વિરુદ્ધ વર્તવા કહો છો એ કેવું?' બધી આનાકાની પછી છેવટે તે મને લઇને જસ્ટિસ મુકરજી પાસે ગયા જસ્ટિસ મુકરજીને પણ મેં એ જ પ્રશ્ન કર્યો તેમણે કહ્યું કે 'તે વખતે તમારા જવા સામે અમે કંઈ વાધો ન લીધો, પણ આજે અમને એમ જણાય છે કે તમારું કલકત્તામા રહેવું થાય તો પાનિબપાનો વધુ પ્રચાર થાય; અને એટલા જ સારૂ અમે તમને અહીં નહોતા આમંડ કરીએ છીએ મહાગળ ગાયકવાડને આપેલું વચન કેમ તોડાય એમ જો તમને લાગતું હોય તો તમને ખીજા ત્રણ વર્ષ અહીં

રહેવા દેવા સાર યુનિવર્સિટીના વાઇસચાન્સેલર તરીકે મહારાજાને હું આજે જ તાર કર, પણ અમારો બોલ ન રાખતા તમે અડીથી જાઓ એ હીક નહિ' તે દિવસે ન્યાયમૂર્તિ મુકરજીને હા ના નો જવાબ ન આપતા વિચાર મારે મુક્ત માગી લઇ હું ઘેર આ યે।

હવે માગ મનની સ્થિતિ એવી તો વિચિત્ર બની ગઇ કે કંઈ કહેવાની વાત નહિ એક તરફ દર મહિને ૨૫૦ રૂપિયાના પગારનો લોભ અને બીજી તરફ ધર્મ ચૂંટવાની બીક, આ બે વચ્ચે મારું મન ચક્રોળે ચડ્યું પણ છેવટે ફરજ ન ચૂકવાનો નિશ્ચય દૃઢ થયો અને માગ મનને નિરાત વળી. બીજે દિવસ બધા પુસ્તકો પેટીમાં ભરી શ્રી આનંદરાવ માડગાવકરની મારફત મુખ્ય રવાના કર્યા તેમના પિતા શ્રી દીનાનાથ માડગાવકરને મેં કહ્યું, 'આજે બુદ્ધની અને બોધિસત્ત્વની કૃપાથી મેં લોભ ઉપર વિજય મેળવ્યો છે અને એનો મને આનંદ થાય છે'.

પણ હરિનાથ દેને કંઈક ને કંઈ જવાબ આપવો રહ્યો હતો તેમને મળીને મેં કહ્યું 'મહારાજા ગાયકવાડની રજા અહીં બેઠા મગાવવી એ મને મરોબર નથી લાગતું હું તેમને એકવાર મળું અને પછી જો કંઈ થશે તે જાણીશ ત્યાં સુધી યુનિવર્સિટી સિન્ડીકેટને હું કંઈ નક્કું જવાબ આપતો નથી' હરિનાથ દેએ મને શ્રીમત ગાયકવાડ મહારાજાને આપવા સાર એક કાગળ લખી આપ્યો તેમાં, માગ કલકત્તામાં રહેવાથી ખૂબ શાયદો છે વિગેરે આવતો લખી હતી

ન્યાયમૂર્તિ મુકરજી અને હરિનાથ દેની રજા લઇ ૧૯૦૮ ના અક્ટોબર મહિનામાં હું મુખર્ષી આવ્યો. અને અગાઉથી જ

નિશ્ચય કર્યા પ્રમાણે કલકત્તા યુનિવર્સિટીના મહામાત્રને માફ રાજીનામું મોકલી આપ્યું હરિનાથ દે તેમજ ન્યાયમૂર્તિ મુકુન્દને પણ કાગળથી જણાવ્યું કે 'હું આપનો અત્યંત આભારી છું, પણ ફક્ત પેસાને ખાતર મેં યુનિવર્સિટીના નવા ઠરાવને સ્વીકાર્યો એમ કહેવાય એ ખીકે રાજીનામું આપુ છું શ્રીમત ગાયકવાડ સરકારે મને મનાઈ કરી હોત કે નહિ એ હું જાણતો નથી આ બાબત તેમને પૂછવા સૂધી જવાની મારી ઇચ્છા નથી, વગેરે

મુખ્યમંત્રી મારી અને દા. વાસુદેવ અને ત. સુખઠણકરની આ વખતે પહેલી જ ઓળખાણ થઈ. શ્રી મૃણુરાવ માડગાવકર અને તેમના નાના ભાઈ શ્રી બળવતરાવ માડગાવકરની પણ આ વખતે પિછાન થઈ જોતજોતામાં તે દોસ્તીમાં પરિણમી માડગાવકરે પોતાનો બોરીવલીનો બગીચો મને રહેવા સારું આપ્યો ત્યાં હું એક બે મહિના સહકુટુંબ રહ્યો આજ વખતે અમેરિકાની હાવડ યુનિવર્સિટીના પ્રોફેસર દા. જ્યેષ્ઠ એચ. વુડ્સ મસ્કૃત ભાષાનો અભ્યાસ વધાવવાના કિદેગથી અહીં આવીને રહ્યા હતા તેઓ જમનીમાં તા. ત્યારે દા. સુખઠણકર એમની સાથે બેઠેલા દા. સુખઠણકર અને તેમની વચ્ચે મારું રિપે વાતો થએલી આથી મને મગવાની તેમજ ઇચ્છા દેખાડી હું મુખ્યમંત્રી આગ્યે ત્યારે તેમના પત્નિની તબિયત નરમ હોવાથી તેઓ મથેનન હતા તેમની વિનંતિથી દા. સુખઠણકર અને હું ત્યાં જઈને તેમને મળ્યા પછી નવેમ્બર મહિનામાં તેઓ સહકુટુંબ તાજમ્હાન હોટેલમાં આવીને રહ્યા અને ત્યારથી રોજ પાલિભાષા શીખવા બોરીવલી આવતા

પણ થોડાજ દિવસમાં તેમની પત્નિની તબિયત શરી લથડી આથી તેમની સગવડ ખાતર મેં પ્રાર્થનાસમાજની

સામે એક ચાલીમા ઓરડી બાડે રાખી ઘર કયું બાડા વિગેરેનું ખર્ચ તેમણે આપ્યું મારે તાજમહાલ હોટેલમા રોજ તેમને શીખવવા જવું એમ તેમણે દા. સુખઠણુકર આગળ સૂચવ્યું પણ દા. સુખઠણુકરે જ તે સૂચના બારેબાર નામજૂર કરી હું કોઈ રીતે તેમને ત્યાં ભણાવવા નહિ જાઉં, અને એવી સૂચના કરવા જવામા તેમના પોતાના જ હકમા નુકસાન થશે, એમ કહ્યું દા.૦ વુડે મને આ સબધે સીધું તો કંઈ પૂછ્યું જ નહિ, ફક્ત મને મુખ્ય આવીને રહેવા વિનંતિ કરી, અને તેટલી તેમની સગવડ ખાતર મેં પણ માન્ય રાખી મારા નવા રહેઠાણની બધી વ્યવસ્થા દા. સુખઠણુકરે જ કરી મારે તો મારો સરસામાન બેરીવણીથી મુખ્ય લઈ આવવા ઉપરાંત બીજી કશું કરવું પડ્યું નહિ

દા. વુડેસ ૧૯૦૯ના ફેબ્રુઆરી આખર સુધી રહી જાપાન થઈને સ્વદેશ પાછા ગયા. માર્ચ મહિનામા મારી સ્ત્રીને ગોવા મોકલી હું પૂણામા કાયમનું રહેઠાણ કરવાના ઇગદાથી આવ્યો. પ્રથમ તો સદારીવ પેઠમા એક નાનું ઘર લઈ ત્યાં થોડા દિવસ ગાળ્યા, પછી રવિવાર પેઠમા એક મેડાપર થોડો વખત રહ્યો દરમ્યાન મારે હાથે કશું જાણવજોગ કામ થયું નહિ, છતાં 'વિશુદ્ધિમાર્ગ'ને ઘણો ભાગ મેં દેવનાગરી લિપિમા લખી કાઢ્યો બોધિયયો-અવતારનું મરાઠી ભાષાતર તૈયાર કર્યું એક નાનું પાલિ વ્યાકરણ સંસ્કૃત ભાષામા લખ્યું, અને વડોદરામા જુદી જુદી જગ્યાએ પાંચ વ્યાખ્યાનો આપ્યા તેમાના ત્રણ વ્યાખ્યાનો 'બુદ્ધ, ધર્મ અને સંધ' નામે પુસ્તકરૂપે છપાઈને પ્રસિદ્ધ થયા છે

૧૯૧૦ના ફેબ્રુઆરી મહિનામા દા. વુડેસ તરફથી મારાપર કાગળ આવ્યો, કે હાવર્ડ યુનિવર્સિટીમા સ્વ. મી. વોરને શરૂ

કરેલ વિશુદ્ધિમાર્ગના સંશોધન કાર્યને અંગે મારી મદદની જરૂર હોવાથી મારે તુરત અમેરિકા આવવાની તૈયારી કરવી આગમોટમાં કેવી રીતે આવવું એની બધી વિગતો તેમણે આ જ કાગળમાં લખી મોકલી હતી અને પોતાનું તારનું શિરનામું અને અમુક રૂપીઆની રકમ માટે સંકેતશબ્દ (Code-word) પણ લખીને તારથી જ પૈસા મંગાવવા લખ્યું હતું આ પ્રમાણે ૧૮૦૦ રૂપીઆ મેં તારથી મંગાવ્યા અને શ્રીમત ગાયકવાડની રજા લઇ હું અમેરિકા જવા તૈયાર થયો. મહારાજ પણ આ જ અરસામાં જાપાનથી અમેરિકા જનાર હતા તેઓ મને પોતાની સાથે આવવા કહેતા હતા પણ અમેરિકાથી પૈસા માગ હાથમાં આવી જવાથી અને ઇંગ્લડથી આગળની મુસાફરી કંઠવાની ગોઠવણ દા. વુડ્સ પોતે કરનાર હોવાથી હું તેમ કરી શક્યો નહિ મેં ઇંગ્લડને જ ગસ્તે જવાનો નિશ્ચય કર્યો મહારાજ સાહેબે વધુ આગ્રહ ન કરતા મારે પ્રસન્નતાપૂર્વક મને અમેરિકા જવા રજા આપી. એટલું જ નહિ, પણ ‘કઈ મુશ્કેલી આવે તો તારથી જણાવજો જરૂર મદદ કરીશું’ એવું અભયવચન પણ આપ્યું આ ઉપરાંત ‘બુદ્ધ, ધર્મ’ અને ‘સંઘ’ નું પુસ્તક છપાવવા સાર કરીને તેમણે મને એક સાથે પાંચસો રૂપીઆની રકમ એનાયત કરી

માસિક રૂપ ૨૫૦ રૂપીઆની નોકરી છોડી શ્રીમત મહારાજ ગાયકવાડે આપેલા ૫૦ રૂપીઆનું વેતન સ્વીકાર્યા માટે મને કદિ પણ પસ્તાવો થયો નથી જો આ વેતન સ્વીકાર્યું ન હોત તો દા. વુડ્સની મને ઓળખાણ ન થાત અને અમેરિકા જવાની તક પણ ન મળત ઉપરાંત પૂણે આવીને રહેવાથી દા. ભાડારકર સાથે મારો નિકટ સબંધ બંધાયો, અને પરિણામે

મુંબઈ યુનિવર્સિટીમાં પાલિભાષા દાખલ થઈ શકી

વળી, મહારાષ્ટ્રમાં વસતા મારા દેશબધુઓની સેવા કરવાની મારી ઇચ્છા કંઈ પણ અંશે પાર પડી હોય તો તે શ્રીમત મહારાજા ગાયકવાડના આશ્રયને જ પ્રતાપે, અને મુંબઈ ઇલાકામાં પાલિભાષાનો પ્રચાર થઈ શક્યો તેનું પણ ધણુખર્ચે શ્રેય તેમને જ આપવું ઘટે છે

અમેરિકાની સફર

જેના આયુષ્યના બાવીસ ત્રેવીસ વર્ષ ગોવા જેવા પછાત પ્રાંતમાં વીત્યા અને તે પછી પણ ઘણા વર્ષ કાશીના મઠોમાં કે બૌદ્ધ મિહારોમાં ગયા, તેને એકાએક અમેરિકાની મુસાફરી કરવાને પ્રસંગ એ જરા વિચિત્ર તો ખરું જ જન્મભાગમાં કદિ ઇન્કાર પહેરેલી નહિ, ખૂટ પહોંચવાની ટેવ નહિ, યુરોપિયન ઢબે ટેબલ ઉપર જમવાનો કદિ પ્રસંગ નહિ,—આવી સ્થિતિમાં મારા મનની સ્થિતિ કેવી થઈ પડી હશે તેની કલ્પના વાચકે જ કરી લેવી. આમ છતાં અજાણ્યા મુલકમાં મુસાફરીના અનેક પ્રસંગો આવી ગયા હોવાથી અને કલકત્તાના વસવાટ દરમ્યાન ત્યાંના કેટલાક મિત્રોની માહેજસઘ રહેણી જોએલી તેથી આ નવી મુસાફરીથી હું ગભરાયો નહિ.

દા સુખઠણુકર હાલ લાહોરની દયાળસિંગ કોલેજમાં અધ્યાપક હતા. માફ અમેરિકા જવાનું નક્કા થતા તેઓ આવીને મને મળ્યા હુ સફરની તૈયારીમાં પડેલો. તેથી 'બુદ્ધ, ધર્મ' અને સંધ' પુસ્તકના છેવટના પ્રુફો પણ તેમણે જ તપાસ્યા અને શુદ્ધિપત્રક તૈયાર કર્યું. વિલાયતની સફર દરમ્યાન જરૂરી વસ્તુઓની એક યાદી પણ તેમણે મારે માટે તૈયાર કરી આ યાદી પ્રમાણે શ્રી બળવતરાવ માડગાવકરે બધી વસ્તુઓ ખરીદવામાં મને મદદ કરી પૂણાના સ્ટેશને મારા કુટુંબીઓની છેલ્લી વિદાય લઈ હુ મુમઘ આવ્યો અને ત્યાંથી તારીખ ૨૩મી એપ્રિલ ૧૯૧૦ ને રૌજ પી ઓ કંપનીની 'મૅન્ચુઆ' બોટમાં ઇંગ્લેન્ડ જવા ઉપડ્યો. બદર ઉપર મારા મિત્ર શ્રી બળવતરાવ માડગાવકર વિગેરે મને વળોટાવવા આવ્યા હતા. આજ સ્ટીમરમાં મહારાજા હોદ્દકર વિલાયત જવા નીકળ્યા હતા તેમની સાથે તેમના બહેન શ્રીમત સૌ સીતાબાઈ પણ હતા, મને આ વાતની મુદ્દલ ખબર નહોતી અને હોત તો પણ તેથી કશો ખાસ લાભ થયો હોત એમ નહિ પણ મારા મિત્ર પ્રાર્થનાસમાજના ઉપદેશક શ્રી વિઠ્ઠલ રામજી શિંદેને આ વાતની ખબર હતી અને સ્ટીમર ઉપર કશી અગવડ પડે તો મને આ શ્રીમત લોકો તરફથી કંઈ મદદ થાય. એવા વિદેશથી ગોદીમાં જ તેમણે સૌ સીતાબાઈ સાહેબ ઉપર એક કાગળ લખીને મને આપી મૂક્યો. દા સુખઠણુકરે ઈંગ્લાન્ડના ઘણા ગ્રંથો ઉપર મારે વિષે લખી ગમ્યુ હતું ઉપરાંત દા પુર્મે લિવરપુલમાં એક માજી આચારીકનને (ખ્રિસ્તી પુરોહિત) મારી તબીબી કરી આપવા લખ્યું હતું.

સ્ટીમર ઉપર મને જે બીજા વર્ગની કેબિન મળી હતી,

તેમા એક જૈન ઇગ્ગડ જતો વિદ્યાર્થી અને તેની જ કામને પારીસમા ઝવેરાતનો ધ ધો કરનાર બીજો કામ વેપારી, એમ બે ઉતાડ્યો હતા. પહેલે દિવસે તો કેટલાક લોકો દરિયાની હવા લાગવાથી સીક થઇ પડ્યા, પણ હું તો મદ્રાસથી અને કલકત્તાથી ગૂળ જતા આવતા ત્રણ ત્રણ ચાર ચાર દિવસ સ્ટીમરમા ગહેનો તેથી મને જરા પણ અડચણ ન પડી એટલું જ નહિ પણ મુબમમા બે દિવસ વાર વાર શૌચ જવું પડ્યાથી મને સહેજ તાવ આવી ગયો હતો તે પણ અરબી સમુદ્રમા ૨૪ કલાકની સફર થતા ૪ જતો રહી તબિયતને સંપૂર્ણ આરામ લાગવા માડ્યો. વળી સ્ટીમર ઉપરનો માખણ અને પાઉ વિગેરેનો સાદો ખોરાક પણ મારી તબિયતને અનુકૂળ થઇ પડ્યો. સવારે ઉઠતાવે ત ચા, થોડા ફળ અને બિસ્કુટ કે પાકિના બે કટકા એટલું મળતું પછી ૧૦ વાગે જમવાનું (બ્રિકફાસ્ટ), ફરી ૧ વાગે નાસ્તો (લચ), પાછી ૪ વાગે ચા, સાંજે ૭ વાગે સરસ ખાણું (ડિનર) અને રાતે ૧૦ વાગે થોડું વાળું,—એટલું અમને મળતું કેટલાક યુરોપિયન મુસાફરો આ બધા ઉપર બરોબર હાથ મારતા પણ હું જો એમ કરવા જાઉં તો મારો સબહણીનો રોગ પાછો ઉથલો ખાઇ મરણ જ આવે એમ હતું તેથી હું—તેમજ બીજા હિંદુ મુસાફરો પણ—દિવસમા બે ત્રણ વખત ફક્ત જરૂર જેટલો જ ખોરાક લેતા માત્ર અમારી જોડે એક જીવાન દેશસ્થ બ્રાહ્મણ હતો તે પેલા ગોરા મુસાફરોથી હાર ખાય એમ નહોતું. પહેલે જ દિવસે તેણે હંમ (કુદરતુ માસ), બીફ (ગોમાસ) ઈં ૫૦ પર રીતસર હાથ મારવાની શરૂઆત કરી દીધી. 'એ જોઈ અમને સહુને બહુ જ નવાઈ લાગી. 'મે તેને મગલીમા પૂછ્યું 'તમે પોતાને દેશસ્થ

બ્રાહ્મણ કહેવડાવે છે. અને આ પહેલે જ દિવસે સ્ટ્રીમર ઉપર આવું અમલ્ય બક્ષણ કરે છે એ કેવું ? ' તેણે કહ્યું ' ત્યાર મહિના પર વિલાયત જવાનો મારો નિશ્ચય થો. ત્યાંથી જ મુળર્ત્તી હોટેલોમા જઈ આ બધી ચીજો ખાવાનો મેં ઠીક મહાવરો કરી લીધો છે સમજ્યા કની ? ' આ સાંભળી અમે ચૂપ થઈ ગયા.

મારી કેબિનમાના પેલા જૈન વેપારી સ્ટ્રીમર પરના ખોરાકને બિલકુલ અડતા નહિ ચા, બિસ્કુટ કે પાકિ એટલી જ વસ્તુઓ પર તે રહેતા બાકી પોતાને સાફ હળદરનો બૂકો નાખીને બનાવેલ અનેક દિવસ ગ્રહે એવી બાખરીઓ (બદામના રોટલા ?) ખીજ મેવામીઠાઈ, તેમજ કેરી, સત્રા, મોસખી વિગેરે ફળોના એ ત્રણ કડિયા તેમની સાથે હતા તે ઉપર તે પોતાનું ચલાવતા પેલો જૈન વિદ્યાર્થી એટલો ચુસ્ત નહોતો હતા માસની મૂગ તેને ચડતી જ આ ઉપરાંત ખીજ એક બાપના અટકવાળા હોલકર મહાગમના કોઈ જન શિક્ષક પણ આ સ્ટ્રીમર પર હતા તેઓ પણ શાકાહારી હતા મને પોતાને માઠલી ખાવામા વાધો નહોતો, પણ સ્ટ્રીમર પર તે કવચિત જ મળે આથી જમવાની માબનમા અમે ત્રણે જથ્થે ઠીક પડતું એ ત્રણ દિવસ પછી મુખ્ય બગરચીને કહી અમે દાળનાત મેળવવાની પણ ગોઠવણ કરાવી લીધી અને પાકિ, માખણ, ફળ અને કઢીનાત, એટલી વસ્તુઓ ઉપર અમારૂં ખાસુ નમતું.

સ્ટ્રીમર રાતા સમુદ્રમા પહોંચી એ અરસામા મારી સાથેનો શ્રી સિંદે વાજો કાગળ શ્રી બાપના માન્યત મે શ્રીમત સૌ સીતાબાઈને મોકલાવ્યો વળતે જ દિવસે તેમણે મને

મળવા બોલાવ્યો. સ્ટીમર બ્રૂમધ્ય સમુદ્રમાં દાખલ થઇ તે પહેલા હું તેમને એક બે વખત મળ્યો ઘડીઘડી રસ્ટ કલાસમાં જવું મને પસંદ ન હોવાથી મને ત્યાં જવાનો કટાણો આવતો પરંતુ એક દિવસ બ્રૂમધ્ય સમુદ્રમાં થોડું તોફાન થયું અને તેથી સીતાબાઇ સાહેબ બહુ ગમરાઇ ગયા અધૂરમાં પૂર તેમને કોઇએ કહ્યું કે બિસ્કેના ઉપસાગમાં આથી પણ બહુ વધારે ભયંકર તોફાનો થાય છે, અને તેમણે તો મારી પેટે જ સીધી લડનની ટિકીટ કઢાવેલી તેથી હવે તે ટિકીટ બદલાવી નાખીને માર્સેલ્સને રસ્તે જવાનો તેમણે વિચાર કર્યો પણ આ કામમાં મોટી અડચણ એ હતી કે મહારાજા હોદ્દકર, ગોરે રક્ષક, અને બીજા રાજાને માર્સેલ્સથી કલે જનારી સ્પેશ્યલ ટ્રેનમાં મોકલવાની ગોઠવણ કરવામાં આવી હતી આમાના એકાદ જણને પાકળ રાખીને શ્રી સીતામાર્ષ જોડે રહેવાનું કરી શકાત પરંતુ તેમ કેમ કરવામાં ન આવ્યું તે મને સમજાયું નહિ

અડચણ માર્સેલ્સથી કલે સુધીની જ હતી ત્યાં મહારાજાની ખાસ ટ્રેન અને અમારી ટ્રેન ભેગી થવાની હતી આથી સૌ સીતાબાઇએ મહારાજાના રક્ષકને પોતાની ટિકીટ બદલાવી મંગાવવા કહ્યું પણ તે ગૃહસ્થ તેમને એકલા આવવા હા ન પાડે અતે સીતાબાઇએ માઈ નામ સૂચ્યું સાહેબે મને પૂછ્યું કે ‘બાઈના સામાન વિગેરેની જવાબદારી તમે લેવા તૈયાર છો?’ મેં કહ્યું ‘હું સાવ નવોસલો માણસ છું, તોપણ મારાથી બનતી બધી મદદ હું કરીશ’ બીજા રસ્તે ન હોવાથી તેણે ‘વાટમાં કંઈ અડચણ પડે તો તાર કરજો’ એમ કહી માર્સેલ્સ । મહારાજા સાથેની સ્પેશ્યલ

ટ્રેન પકડી સૌ સીતાબાઈએ પોતાને પૈસે મારી ટિકીટ પણ બદલાવી લીધી હતી આમ અનાયાસે ફ્રાન્સ દેશમાં એક દિવસની ઉડતી મુસાફરી કરવાની તક મને મળી

અમે માર્સેલ્સને બદલે ઉતર્યા તેજ દિવસે જ શહેનશાહ સાતમા એડવર્ડના મરણ સમાચાર સાંભળ્યા સૌ સીતાબાઈની સાથે તેમના એક દીકરી ઇદિરાબાઈ પણ હતા. આ બંને બાઈઓનો સામાન ખૂબ હતો બંદર ઉપર જ એવી મુશ્કેલી ઉભી થઈ કે તેમના કીમતી કસબી કપડા વગેરે માટે બારે જકાત માગવા લાગ્યા આખરે બધી પેટીઓ ન ઉઘાડતા, એમને એમ બધ કરી થોમસ કુક મારફત ઠેક ઈંગ્લાંડમાં જ્યાં સીતાબાઈ ઉતરનાર હતા ત્યાં મોકલી દેવામાં આવી મારી ટ્રેક પણ મને લિવરપુલમાં થોમસ કુકની ઓફિસમાંથી મળે એવી ગોઠવણ કરી આટલું પત્યા પછી ગામમાં જઈને સૌ પહેલાં તો જન્મવાની સગવડ કરી પછા અમે માર્સેલ્સ શહેર જોવા નીકળ્યા સીતાબાઈની હૅન્ડબેગમાં કેટલુંક ઝવેરાત હતું આથી દરેક જગ્યાએ હૅન્ડબેગની તેમને બહુ જ ચિંતા રહેતી સમ્રહસ્થાન વિગેરે ઠેકાણે હૅન્ડબેગ ધ યીજે નોકરોને સોંપીને અંદર જવું પડે તે વખતે તેમના મનને બહુ જ ધ્રુડાટ રહેતો અતે તેમણે મને આ વાત કરી મેં કહ્યું ‘બેગમાં કશું કીમતી છે એ વાતની કોઈને શકા જ ન આવવા દેતા, નહિ તો મુખે આગળ જવું મુશ્કેલ થઈ પડશે’

થોમસ કુક મારફત માર્સેલ્સના જોવાલાયક સ્થળો જોઈને સાંજે અમે એક ઉપાહાર ગૃહમાં આવ્યા. કુકનો દુબાષિયો સાથે જ હતો તેણે હોટેલવાળાને કહીને અમારે સારૂ લીલા વટાણા વિગેરે તૈયાર કરવા કહ્યું જમી રહ્યા પછી દુબાષિયાએ

અમને સ્ટેશને પહોંચ્યાઆ અને કુકના બીજા એક આતિયાને હવાલે કર્યા આ આડતિયાએ અમને ફર્ટીકલાસના ડબ્બામા ગોડવ્યા આ દુબાષિયા તથા આડતિયાએ અમાગ ખીસાના દસ બાર ફેક સ્ટેજે ઓછા કર્યા હશે ' આપણા દેશમા જેમ 'અક્ષીશ' ની પીડા છે તેવી જ તે ક્રાન્સમા પણ છે એમ અમે જોયુ

ક્રાન્સની આગગાડીઓ બહુ સગવડવાળી નથી હોતી અમે પહેલા વર્ગના હિતારુઓ હતા તેાપણ ડબ્બામા સૂવાની સગવડ બિલકુલ નહોતી ! માડમાડ ખેસવા જેટલી જગ્યા હતી બીજા બે ત્રણ ખેસાર અમારા ડબ્બામા હતા તેમા એક મુસલમાન વિદ્યાર્થી હતો તે ક્રાન્સનો સારો માહિતગાર હોવાથી અમને ઠીક ખપ આગ્યો હવે પછી થોમસ કુકની શરણ શોધવાનો અમારે પ્રસંગ રહ્યો નહિ બીજે ફિવસ સવારે અમે પાગીસ પહોંચ્યા એક સ્ટેશનથી બીજે સ્ટેશન જવા અમે મોટર બાડે કરી અને પાગીસ પર હિડતી નજર નાખીને થહેર સોસગ અમારે સ્ટેશને પહોંચ્યા પેલા મુસલમાન વિદ્યાર્થીએ રસ્તામા કેટલાક રથજો બતાવ્યા પણ મોટરમાથી હિતરી એ બધુ નીહાળીને જોવાની ફરસદ અમને નહોતી કેલે જતી ગાડીના સ્ટેશન આગળ જ પારીસમા એક મોટી હોટેલ છે ત્યા અમે બધાએ જમી લીધુ બધા પૈસા જો કે હું ચૂકવનો હતો છતા પેલા જીવાન મુસલમાન વિદ્યાર્થીએ તે ન લેતા પોતે જ બીલ ચૂક-ચુ પારીસથી કેન અમે કેટલા વાગે પહોંચ્યા તે અત્યારે બરાબર યાદ નથી. પણ ત્યા મહારાજા હોલકરવાળી પી. ઓ કંપનીની સ્પેશલ ટ્રેન અને અમારી ટ્રેન ભેગી થનાર હતી એટલુ યાદ છે મહારાજા કદાચ અમારી પહેલા જ

ઈંગ્લિશ ચેનલ ઉતરી ગયા હોય પરંતુ ડાવરથી તો તેઓ જે ગાડીમાં જનાર હતા તે જ ગાડીમાં અમારે પણ જવાનું હતું એટલે તે સ્ટેશને તેમનો ખાસ ડબ્બો શોધી કાઢી સા. સીતાબાઈ તથા તેમના દીકરીને મે ત્યાં પહોંચતા કર્યા અને હું ખાસેના ખીખ એક ડબ્બામાં બેઠો. સ્ટેશને બીડ ખૂમ હતી મારો સામાન ઉચકી લાવનાર મજૂરની અને મારી નજરચૂક થવાથી તે ભળતે જ ઠેકાણે ચડી ગયો. અને આખી ગાડી ફરીવળાને અતે ઘણીવારે મને શોધી કાઢી મારો સામાન મને સોંપ્યો, ને સામાન તપાસી લેવા કહી પોતાની મજૂરી માગી. મે તે ચૂકવી આપી.

અહીંથી લડનના ચેર્ચિંગ ફોસ સ્ટેશન સુધી મે એકલા મુસાફરી કરી અહીં એક મે પળખી વિદ્યાર્થીઓ મળી ગયા. ચેર્ચિંગ ફોસની હોટલમાં ૧૮ શિલીંગ આપી હું એક રાત રહ્યો ખીજે દિવસે સવારે લિવરપૂલ જવા ઉપડ્યો. કારણ હા પુડસના મિત્ર લિવરપૂલવાળા આર્ચાડિકન પામેથી કયા રહેવું, અમેરિકા જનારી સ્ટીમર ક્યારે મળશે, વિગેરે માહિતી મારે મેળવવી રહી હતી લિવરપૂલને સ્ટેશને ઉતર્યા પછી હા પુડસનો કાગળ હાથમાં લઈ તેમાં લખેલ આર્ચાડિકનનું ઠેકાણું હું જેને તેને પૂછવા લાગ્યો. પણ તપાસ કરતાં જણ્યાયુ કે સરહદ આર્ચાડિકનને ગુજરી ગયે તો એક વર્ષ થઈ ગયું ! અતે એક ગાડીવાળે મને ઠેક લિવરપૂલના ખિસ્ખને ઘેર લઈ જઈ ત્યાં આર્ચાડિકન કોણ છે, વગેરે તપાસ કરી જોવા કહ્યું ખિસ્ખ સાહેબ ફાટકમાં ગાડી આવતી જોતા જ બહાર આવ્યા અને મને પોતાના દિવાનખાનામાં તેડી જઈ ખુરશી પર બેસાડી આવવાનું પ્રયોજન પૂછ્યું મે પેલા આર્ચ-

ડિકનનું ઠોકાણ પૂછ્યું એટલે તે બોલ્યા કે ‘આજે તેઓ હયાત નથી, પણ તેમને બદલે મારાથી તમને કશી મદદ થઈ શકે એમ હોય તો નિ સંકોચે કહો.’ મેં કહ્યું ‘આ દેશમાં હજી તાજે જ આવું છું તેથી મને અનુકૂળ પડે એવી કોઈ હોટેલ મને ઉતરવા સારૂ બતાવો. અમે હિન્દુઓ. મોટેભાગે શાકાહારી હોઈએ છીએ, એ તો આપ જાણતા જ હશે.’ બિશપ સાહેબે કહ્યું, ‘હિન્દુ લોકો વિષે મેં ખૂબ વાંચ્યું તેમજ સાંભળ્યું છે અને તેથી તેમને વિષે મારા મનમાં ખૂબ આદર છે. મારા ઘરની પાસે જ એક ટેમ્પરન્સ હોટેલ છે ત્યાં તમારી સરસ ગોઠવણ થઈ શકશે છતાં કંઈ અડચણ પડે તો હું તમારી પાડોશી જ છું, મને કહેજો એટલે બીજી સગવડ જોઈ આપીશ.’ આમ કહી અત્યંત વિનયપૂર્વક તેમણે મારો ઓવરકોટ મને પહેગવ્યો અને બહાર આવી મને ટેમ્પરન્સ હોટેલમાં લઈ જવા ગાડીવાળાને બલામણુ કરી.

બિશપ સાહેબ ધ મા ગયા એટલે ગાડીવાળો બારે આશ્ચર્ય પ્રગટ કરી બોલ્યો કે ‘એઓ આ શકેના બિશપ છે છતાં તેમણે તમને આટલું માન આપ્યું એ જોઈ મને બહુ નવાન લાગી.’ મેં કહ્યું ‘મોટા માણસેનો સ્વભાવ જ એવો હોય છે’ પછી ગાડીવાળો મને ટેમ્પરન્સ હોટેલમાં લઈ ગયો. અને ત્યાંના મેનેજરને મને બિશપ સાહેબે મોકલ્યો છે વગેરે બલામણુ કરી, કંશે વાઘો તકરાગ ન કરતા પ્રસન્નતાપૂર્વક બાકુ લઈ ચાલતો થયો.

સ્ત્રીમર ઉપર તો હિન્દીઓની સોમન હતી એટલે આનંદ વિનોદ થતા ઉપરાંત સાથે વાચવાને પુસ્તકો પણ હતા. પણ તે બધા માસિકસ્થી પેટીમાં ભરી પેટી થોમસ કુકની ઓફિસમાં

મોકલી આપેલ હોવાથી હવે મારી પાસે વિનોદનું કશું જ સાધન ન રહેલું અળખ્યા ગામમાં હોવાથી બહાર દરવા જવું પણ જરા જોખમકારક લાગ્યું થોમસ કુકની ઓફિસ ગોતી સામાનની તપાસ કરી, પણ સામાન હજી આવ્યો નહોતો. હોટેલમાં થોડા વાચવાના પુસ્તકો રાખેલા હતા, પણ તેમાં મને ગમે એવું એકે નહોતું. ઠાપા વાચતો પણ તેમાં ધણાખરા શહેનશાહ એડવર્ડના મરણને લગતા લેખોથી ભરેલા હોય, અને બીજા લેખો હું ઇંગ્લાંડના રાજદ્વારી વાતાવરણથી માહિતગાર નહિ તેથી સમજી નહિ દૂકમાં આ હોટેલના એક બે દિવસ તો મેં કુદીની જેમ ગાળ્યા.

ત્રીજે કે ચોથે દિવસે હું હોટેલના દિવાનખાનામાં બેઠો હતો ત્યાં એક ગૃહસ્થે મને ‘કાથી આવો છો?’ વિગેરે સવાલો પૂછી મારી સાથે ઓળખાણ કરી આા રીતે ઓળખાણ કરી લેનાર હું ઇંગ્લેંડમાં આવ્યો ત્યાર પછી આ પહેલા જ ગૃહસ્થ હતા, તેથી મને સાનદાશ્વર્ય થયું પાછળથી મને ખબર પડી કે આ ગૃહસ્થ અંગ્રેજ નહિ પણ ડચ હોય અને વેપાર અર્થે લિવરપૂલ આવ્યો હતો. અંગ્રેક્સની એક પેઢીનો પોતે મુનીમ હતો, અને ત્યાથી ચોક્કસ કાગળપત્રો આવે ત્યાં સુધી તેને પણ લિવરપૂલમાં દિવમ કાઢવાના હતા. આમ ‘આવો બાપ હરખા ને આપણે બેડે સરખા’ એ ન્યાયે અમને બંનેને એકમીજની સોબત મળી તેણે મને શહેનશાહ ગુદાગુદા ભાગે બતાવ્યા કેટલાક સસ્તા છતાં સારા કપાહારગૃહો પણ બતાવ્યા સવારનું ખાણું તો હોટેલમાં જ લેવું જોઈએ એવો એ હોટેલનો નિયમ હોય બહીને વખતે ગમે ત્યાં ખાઈ લેવામાં હરકત નહોતી આથી વચ્ચે વચ્ચે એકાદ શાકાહાર

મળે એવા ઉપાહાગૃહમાં જઈને અમે ક્ષુધાશાંતિ કરી આવતા.

એક દિવસ પેલા ડચ મિત્રે મને કહ્યું, ‘અગ્રેજો જો કે શ્રીમત પ્રજા છે છતાં આ દેશમાં અગિય પણ ધણ છે મજૂરોની સ્થિતિ કંઈ બહુ સારી નથી. હું વેપારી છું છતાં, મને કાર્લ માર્ક્સ વિગેરે અથવા તુ કહેવું સપૂર્ણપણે માન્ય છે’ મેં પૂછ્યું ‘કાર્લ માર્ક્સ કાણ?’ પેલા ગૃહસ્થે ભારે અજાયબી દર્શાવી હતી. ‘અગ વાહ તમને કાર્લ માર્ક્સની પણ ખબર નથી? એ તો આજના સોશીયલિસ્ટોના પિતા છે ઈંગ્લાંડના કેમ્બ્રિજ વિગેરે બધા તેના જ અનુયાયી છે મેં કહ્યું ‘આ સોશીયલિસ્ટ વળી શું છે? અમારા હિન્દુસ્તાનમાં તો આવી જાતની કોઈ હીલચાલ નથી’ તેણે કહ્યું, ‘યુરોપમાં મહિનોમાસ રહેશે એટલે સોશીયલિસ્ટની તમને આપોઆપ ખબર પડી રહેશે છતાં જો તમારી મગજ હોય તો ચાલો હું તમને આ વિષયના કેટલાક પુસ્તકો અપાવું. પાંચ છ પેન્સ ખર્ચ્યાં કે તમને સોશીયલિસ્ટ શું છે એની બધી ખબર પડી રહેશે’ આમ કહીને તે મને પડોશમાં આવેલી એક ચોપડી-ઓની દુકાને લઈ ગયો અને ત્યાંથી બ્લેચફર્ડના એક બે પુસ્તક લઈ આપ્યા તેમાંનું Merry Engage નામનું પુસ્તક (આની પ્રકત ત્રણ જ પેન્સ કિંમત હતી) મને બહુ ગમ્યું અમેરિકા પહોંચના પહેલાં મેં તે બે વખત વાંચ્યું પણ તેટલાથી તો સોશીયલિસ્ટનો પાંચ મેળવવાની મારી ભૂળ વધી અમેરિકા જઈને મેં સોશીયલિસ્ટ ઉપર બુદ્ધાબુદ્ધા અથકારોના અનેક લખો અને પુસ્તકો વાંચ્યાં, અને જોન સ્પાર્ગોએ લખેલ કાર્લ માર્ક્સનું ચરિત્ર પણ આખું વાંચ્યું.

દાકતર વુડ્સે લેલેડ કંપની મારફત લિવરપૂલથી ડેક બોર્સ્ટન

જવાની ગેઠવણ મારે માટે કરી રાખી હતી. પણ જે દિવસ હું લિવરપૂલ પહોંચ્યો તે જ દિવસે આ કંપનીની સ્ટીમર ઉપડી ગઈ તેથી બીજી સ્ટીમર ઉપડે ત્યાં સુધી આઠ દશ દિવસ મારે વાટ જોવી રહી મારે. ડચ મિત્ર પણ ટેમ્પરન્સ હોટેલ છોડી બીજે ઠેકાણે રહેવા ગયો ને હું એકલો પડ્યો નેથી વચમા એકાદ જે દિવસ માન્ચેસ્ટર જોઈ આવવાનો વિચાર કરી ધી સામાન ટેમ્પરન્સ હોટેલમાં રાખી અને ફક્ત જરૂરજોગા કપડા સાથે રાખી હું માન્ચેસ્ટર ગયો ત્યાં દા. સુખઠણકરે પોતાના સસરા રેવરંડ ગિશપને મારે વિષે લખી રાખ્યું હતું અને મારી પાસે પણ તેમને આપવા સારૂ શ્રીમતી સુખઠણકરનો એક કાગળ હતો. આગગાડીમાંથી ઉતરીને ટ્રામમાં બેસી ઝાઝી બોળ કરવી ન પડતાં હું રેવરંડ ગિશપને ઘેર (સ્ટેશનથી તેમનું ઘર ખૂબ આધુ હતું) પહોંચ્યો. ઘર મેં આટલું જલદી શોધી કાઢ્યું તેની રેવરંડ સાહેબને પણ નવ ધ લાગી ! તેમણે પોતાને જ ઘેર મને ઉતારે. આપ્યો અને એક જ દિવસમાં મને આખું માન્ચેસ્ટર શહેર ફેરવી દાવ્યા.

બીજે દિવસ તે મને યુનિટેરીઅન કોલેજના પ્રિન્સિપાલની મુલાકાતે લઈ ગયા. મારી બોળખાણ કરાવતા રેવરંડ ગિશપે હું પાલિ ભાષાના મંથનુ સ શોધન કરવાને અમેરિકા જઈ છું વિગેરે વાત કરી આ ઉપરથી પ્રિન્સિપાલ સાહેબ એચર્યા, ‘આ જ ગલી લોકોની ભાષા પાછળ અમેરિકન લોકોને આવડે પ્રેમ શો ?’ જગ રહીને જમવાની તૈયારી કરવા તે ઉઠી ગયા. રેવરંડ ગિશપ શાહાહારી હતા અને મને પણ માસ ખપતું નથી એમ જ્યારે તેમણે કહ્યું, ત્યારે પ્રિન્સિપાલ સાહેબ વળી વધા ‘તમે ધાસખાઉ લોક શું જોઈને આ દેશમાં

આવતા હશે ?' હું તો તેમનું આ બધું વર્તન જોઈ બળી ઉઠ્યો. ટેબલ ઉપર મારી પડખે એક વિદ્યાર્થી બેઠો હતો તે મને સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો. મેં કહ્યું 'એક ધાર્મિક કૌલેજના આચાર્યના મગજમાં આટલી રાધ બરી છે તો પછી અંગ્રેજ અધિકારીઓ હિન્દુસ્તાનની ગકડી રૈયત સાથે કેવી રીતે વર્તતા હશે તેની કલ્પના જ કરવી જોઈએ. ગદ્ય સદીમાં આવી ઉદ્ધતાઈ નહીં શકી હશે, પણ આજની જુવાન હિંદી પ્રજા આવી તુમાખા બિલકુલ બરદાસ્ત કરે એમ નથી જ્યાં ને ત્યાં હિન્દુઓ માટે તિરસ્કાર બતાવ્યાથી પોતાની શ્રેષ્ઠતા સિદ્ધ થાય છે એમ જો અંગ્રેજો માનતા હોય નો તેમની ભૂલ છે.' પ્રિન્સિપાલ સાહેબ પાસે જ બેઠેલા તેથી તેમણે મારા શબ્દો સાંભળ્યા હશે જ જમ્યા પછી પ્રિન્સિપાલ મહાશય અમને મેડી ઉપર લઈ ગયા અને ત્યાંના દિવાખાનામાં સૌ બેઠા પછી મારી તરફ વળી મહોબા વિવેક આણી બોલ્યા, 'માગજોગ કશી કામસેવા હોય તો 'દરમાવો' મેં જવાબ આપ્યો, 'તમારી પાનેથી મને કોઈ પણ ગતની અપેના હતી નહિ અને છે પણ નહિ બિશપ સાહેબે આગ્રહ ન કર્યો હોત તો હું અહીં આવત પણ નહિ પણ તેમનો હું મહેમાન તેથી તેમન ખાતર મારે આટલે સૂધી આવીને આપને તસ્દી આપવી પડી' પછી ઇશ્વર-તિથરની વાતો કરીને પ્રિન્સિપાલ સાહેબે અમને વદાય કર્યા કૌલેજના દરવાજા સૂધી પોતે અમને વળાવવા આવ્ય, અને ત્યાં ફરીથી શેકહૅન્ડ કરી તેમણે અમારી પાનેથી ગ્જ લીધી.

બીજા બે ત્રણ દિવસ હું માન્યેમ્પ્ટર શહેરમાં રહ્યો પણ તે દરમિયાન બિશપ સાહેબન ઘેગ ન રહેતા એક ભાડાની જગ્યામાં હતો. બિશપ સાહેબની એક ઓળખીતી બાઈના

તેમણે મને ઓરડી અપાવી. માન્યેસ્ટરની પડખે જ કરીને એક ગામ છે ત્યાં શ્રી રામચંદ્ર વિષ્ણુ માડગાવકર (તગવ માડગાવકરના પિતા) રહેતા હતા એ ત્રણ માન્યેસ્ટરમા રહી હું ત્યાં ગયો. તેમણે મને પોતાને ઘેર ૧૨ દિવસ રાખ્યો. ત્યાંથી પાછો હું માન્યેસ્ટર ન ફરતા લીવરપૂલ ગયો, અને ત્યાં એ ત્રણ દિવસ રહી ઠરાવેલ લેલેડ કંપનીની 'ડેવાનિયન' સ્ટીમરમા ઓસ્ટન કેપડ્યો.

આ દિવસોમા અમેરિકા જનાર બહુ ઉતારાઓ નથી મેં જૂન મહિનામા અમેરિકાથી યુરોપ આવનારા ૧૧ પુષ્કળ હોય છે, જનારા થોડા અમારી સ્ટીમરમા. આઠ દશ ઉતારાઓ હતા દા. વુ. મે. મારે. સાર. ડેક. એક સમસ એન્ડ્રી નિર્જર્વ કનવી હતી આ ઓરડીમા થઈ અથવા મિછાના હતા પણ ઉતાર તો હું એક જ દરિયો એવો તો શાત હતો કે સ્ટીમર મોઘ મોટા મા થઈને ચાલી જતી હોય એવો જ ભાસ થાય માત્ર કા નજીક પહોંચ્યા ત્યારે ધૂમસ ભારે નડયુ ધૂમસને સામેથી આવતા કે આગુઆગુએથી પસાર થતી સ્ટીમરો ન દેખાય અને તેથી ખમર કરવા સાર સ્ટીમ ને વારે વારે વગાડવો પડે આ પાવાને ખલાસીઓ ફોગ હોન. આ પાવાના અવાજોથી રાતે કિંધમા ખલેલ થતી. એક એ દિવસમા આનાથી પણ અમે ટેવાઈ ગયા.

અમારી સ્ટીમર ઓસ્ટન નજીક આવી પહોંચતા, ૧૨ ટેલિગ્રાફીના એક જુવાન અમેજ અમલદારે મારી આવી વાતો કરવા માંડી 'ક્યા જાઓ છો, ક્યાથી

આવો છો' વિગેરે વિગતો તેણે મારી પાસેથી જાણી લીધી. સ્ટીમર ખારામાં આવતા, કસ્ટમ ખાતાનો અમલદાર અમારી તપાસ માટે આવ્યો. હું મારો સરસામાન બાધવામાં રોકાયો હતો. એટલામાં સ્ટુઅર્ટ અમલદાર આવ્યાની ખબર આપી મારી પાસે ૫૦ ડૉલર છે કે કેમ એવો મુખ્ય અમલદારે મને સવાલ કર્યો. મેં કહ્યું, 'મારી પાસે ૮૦ ડૉલર છે, વધુ જોઈતા હોય તોપણ બદર ઉપર ઉતરતાવે ત હું માગ મિત્ર પાસેથી મેળવી શકીશ' તેણે કહ્યું, 'ના ના, તમે રખે ખોટું લગાડતા, અમારે ત્યાં એવો કાયદો છે તેથી પૂછવું પડ્યું ડૉલર કાઢી બતાવવાની કંઈ જરૂર નથી, તમારી વાત હું માનું છું' પછી હું બદર પર ઉતર્યો. દા. વુડ્સને આવતા જરા વિલબ થયો પણ પાંચ દશ, મિનિટ નહિ થઈ હોય એટલામાં તે આરી પહોંચ્યા સાથે જ છાપાના એક બે ખમરપત્રીઓ પણ મારી આસપાસ હાજર. તેમણે તરેહવાર સવાલોનો મારા ઉપર મારો ચલાવ્યો. 'હાર્વર્ડ યુનિવર્સિટીમાં જનારા હિન્દી ગૃહસ્થ તમે જ કે?' વિગેરે તેમના સવાલો પરથી મને થયું કે દા. વુડ્સે છાપાવાળાઓને આ ખબર આપી હશે. મેં તેમને પૂછ્યું પણ તેઓ તો કહે, 'મને કોઈ છાપાના ખમરપત્રી નથી મળ્યા અને મળ્યા હોત તોપણ હું કંઈ એમને દાદ ન દેત પણ તમારા વિષે તો કાલના ધણા છાપાઓમાં ખબર છપાઈ છે. અરે આ છાપાવાળાઓનું તો પૂછો જ મા. આ લોકોએ પોતાના અખબારોમાં તમારી મગજમાથી દોરેલ એકાદ ચિત્રવિચિત્ર છાપી આ ખમરની સાથે જ ન છાપી મારી એ જ ખોટું સદ્‌ભાગ્ય સમજો!' આ ખુલાસો સાંભળીને પેલો વામરસેસવાળો અમલદાર સ્ટીમર પર શું કરવા મને બધું

વાળીવાળીને પૂછતો હતો એ વિષે મને શકા ન રહી
ખબરપત્રીઓને દા. વુડ્સને હવાલે કરી હું છુટ્યો દા વુડ્સે
જતા જતા તેમની સાથે થોડાક શબ્દોમા વાતચીત કરી લીધી
તોપણ માફ ઠેકાણું તો તેમણે ટપકાવી જ લીધું.

મારો બધો સામાન એક એક્સ્પ્રેસ* કંપનીને સોંપી દઇ
દા વુડ્સ મને હારવડ* યુનિયન ક્લબમા લઈ ગયા થોડા
દિવસ તો મારી રહેવાની સગવડ ત્યાં જ કરવામા આવી પણ
ચાર પાંચ દિવસમા પ્રોફેસર લાન્મન અને દા વુડ્સે અંદર
અંદર કંઇ મસલત કરી લીધી અને વૉરન હાઉસમા મને એક
ઓરડી આપવામા આવી આ બહુ અગવડ બરેલી હતી મને
ત્યાં રહેવું મિલકુલ ન હાવે આથી દા વુડ્સે મારી સાથે આવી
ફેલ્ટન હોલ નામના મકાનમા એક સરસ ઓરડી લઇ આપી
આવું બાકું દરમિહિને ૬૦ રૂપિયા હતું.

આ પ્રમાણે રહેવાની સગવડ થઇ અને મેં પ્રો. લાન્મનની
સાથે મળી 'વિશુદ્ધિમાર્ગ'નું કામ કરવાની શરૂઆત કરી
પહેલા એક બે અટવાડિયા તો તેમને મારા કામની બહુ
ઉપયોગિતા ન જણાઇ વૉરન ૧૬માથી મારૂં ખરચ આપવા
પણ તે આરબમા નારાજ હતા, એમ દા વુડ્સે મને કહ્યું,
પણ થોડા દિવસ પછી મારી ઉપયોગિતા જણાતા મને દગવર્ષે

* એક્સ્પ્રેસ કંપની એટલે સામાનને તેની યોગ્ય જગ્યાએ
પહોંચાડનાર કંપની આવી કંપનીઓ અમેરિકામા ઘણી છે અને
અમેરિકામા સામાનના મોટા ફાળીના આવી કંપનીઓ મારફત જ
મોકલવા પડે છે.

૮૦૦ ડોલર આપવાનું કબજા કરવામાં આવ્યું પૂણાના ધર-
ખરચ માટે દરમહિને સાઠ રૂપિયા મોકલવા પડતા, અને શિવાય
અહીંનો ખરચ વિગેરે કાઢતા આ બહુ ઓછું પડતું. તો પણ
આવી દશામાં મેં આઠ દશ મહિના કાઢ્યા

વિશુદ્ધિમાર્ગનું મંશોધન પૂરું થતા કેમ્બ્રિજ (હારવર્ડ)માં
મારે નથી રહેવું એવો વિચાર મેં દા વુડ્સને ધણીવાર
જણાવ્યો. પ્રો લાનમને મને રહેવા વૉસન હાઉસમાં જ ઓરડી
આપીને તેમજ ખરચખૂટણું માટે બહુ જ નાની રકમ આપીને મને
નારાજ કર્યો હતો એ વાત દા વુડ્સના ધ્યાનમાં હોવાથી તેમણે
મને સીધો આગ્રહ ન કરતા ઓકાકુરા નામના જાપાની ગૃહસ્થ
મારફત આગ્રહ માડ્યો. મિ ઓકાકુરા બોસ્ટનના સંગ્રહસ્થાનની
પૌરસ્ત્ય શાખાના મુખ્ય અમલદાર હતા, અને મારે તેમની જોડે
સારી મૈત્રી હતી એક તો તેમને પૂર્વ તરફના લોકો વિષે બહુ
માન હતું અને બીજું હું ગૌરવ હતો. આથી તે મારા ઉપર
સારો સ્નેહ રાખતા એક વખત તેમણે દા વુડ્સના કહેવાથી
હારવર્ડમાં વધુ રહેવા સારું મને આગ્રહ કર્યો. તે ઉપરથી મેં
તેમને બનેલી બધી હકીકત મૂળથી માડીને કહી એ સાબળા
તેમને બહુ ખોટું લાગ્યું. હિન્દુસ્તાનથી આવતા પહેલાં જ મેં
ચોકસ શરત ન કરી એ મારી બૂલ થઇ એમ તેમને લાગ્યું
પછી તેમણે કહ્યું 'બન્યુ તે બન્યુ હવે તે ન બન્યુ થવાનું નથી.
પણ હવે પછી પણ જો લાનમન તમારી જોડે વધુ સારી રીતે
વર્તવા બંધાતો ન હોય તો તમે પાછા સ્વદેશ જાઓ અને
તેમ કબ્જામાં તમને પૈસાટકાની મદદ જોઈશે તો તે હું આપીશ.
તમારી મરજી હોય તો હારવર્ડ યુનિવર્સિટીના પ્રમુખને મળીને
તેના કાન ઉપર પણ હું આ વાત નાખુ '

પણ પ્રમુખ પાસે ઓઝાકુરા મારફત તેવી ફરિયાદ લઈ જવી એ મને ઠીક ન લાગ્યું છતાં જો પ્રો. લાનમન યુનિવર્સિટીના પ્રમુખને દરમ્યાન રાખીને શરતો ન લખી આપે તો ઓઝાકુરાની મદદ લઈને સ્વદેશ પાછું ફરવું એવું તો મેં નક્કા કયું જ અને પછી તક જોઈને લાનમન આમળ વાત કાઢી. સવારી ખૂબ ધૂંઆકૂઆ થઈ, પણ અંતે મારા કબ્જા મુજબનું પ્રમુખની સહીવાળું કરારનામું લખી આપ્યું આ કરારનામાની રૂએ હું મુબમથી નીકળ્યો તે દિવસથી માડીને માસિક પાચસો રૂપીઆ એટલે વરસના બે હજાર ડોલરનો પગાર મને મળે એમ ક્યું અને તે દિવસથી અત્યાર-લગી ખર્ચને માટે મને અપાયેલા નાણા બાદ જતા બચતી રકમ મને મળી. આમ એકસામટા સાત આઠસો ડોલર મારા હાથમા આવ્યા. આ રકમ મેં એક બેકમા મૂકી આ પછી દર મહિનાનો પગાર નિયમિતપણે યુનિવર્સિટીના ખજાનચી તરફથી જ મને સીધો મળવા લાગ્યો.

ખીજો સવાલ, વિશુદ્ધિમાર્ગના તત્ત્વીય તરીકે લાનમનનું અને માઈ એમ બે નામ પૂઠા ઉપર છપાય એ હતો ઓઝાકુરાનું કહેવું એવું હતું કે આ સવાલનો નિકાલ પણ પગારના નિકાલ સાથે જ કરી લેવો. પણ તેમ કરવાથી લાનમન ખૂબ નારાજ થાય અને બિલકુલ કરાર જ કરતાં છટકી જાય એ વિષે મને શંકા નહોતી તેથી આ સવાલ તે વખતે મેં એમને એમ રહેવા દીધો. પણ છેવટે કામ પૂરું ચતાં લાનમનને, પૂઠા ઉપર નામ કય રીતે છપાશે એવો મેં સવાલ કર્યો. તેણે સંપાદક તરીકે પોતાનું નામ અને વૉરનની હસ્તાક્ષરિત પ્રતો ઉપરથી તેમજ મારી મદદથી આ ગ્રંથ તૈયાર કર્યો છે

એમ પોતે પૂઠા ઉપર છાપશે, એવો જવાબ આપ્યો. મેં કહ્યું કે 'એમ કરવું કદિ બાજબી નહિ કહેવાય વૉરનની અત્મત મહેનત અને ઉદારતાથી આ કામ આટલે આવ્યું છે તેણે જ સ્થાપેલા ૫૭માથી આજ સુધીનો મારો પગાર અપાયો છે તેથી કા તો વૉરન-લાનમન-કોર્સથી એમ ત્રણેના નામથી આ મથ બહાર પડે, અથવા તો ફક્ત વૉરનને જ નામે પ્રસિદ્ધ કરીને આપણે કરેલા ફેરફારોનો માત્ર પ્રસ્તાવનામાં ઉલ્લેખ કરવો આ સૂચના પ્રો લાનમનને મુદ્દલ ન ગમી તે મારા ઉપર એટલો તો બળી ઉઠ્યો કે મને ગાળો બાડવાની શરૂઆત કરી દીધી.'

તે દિવસથી લાનમનને મળવું જ નહિ એવો મેં નિશ્ચય કર્યો તે પોતે અનેક પ્રપચ રચીને મને ખાડામાં નાખવા મથશે એમ લાગવાથી દા. વુડ્સને બનેલી તમામ હકીકત મેં કહી આ પહેલાથી જ હિન્દુસ્તાન પાછા ફરવા સાફ સ્ટીમરના પૈસા બરીને તારીખ ૪ જાન્યુઆરીને રોજ ન્યુયૉર્કથી નીકળનારી હ'બુર્ગ' અમેરિકન કંપનીની સ્ટીમર હ'બુર્ગ'માં મેં મારી જગ્યા રિઝર્વ' કરાવી લીધી હતી દા. વુડ્સનું કહેવું એમ હતું કે મારે હારવર્ડ' તુરત જ છોડવું અને ન્યુયૉર્ક' જઈ ત્યાં બાકીના દિવસો ગાળવા, જેથી લાનમનની બીક ન રહે આ સલાહ મને બિલકુલ ન ગમી. મારા અનેક મિત્રોને મારે મળવાનું હતું, અનેક ધરના નોતરા પથ્ય હતા એ બધું મૂકીને આમ નાસી છૂટવું એ મને તદ્દન અનુચિત લાગ્યું દા. વુડ્સને મેં કહ્યું 'લાનમનને જો મારા પર વેર લેવું હોય તો બલે લે. એ વાતનો મને ડર નથી. જે કંઈ આશ્વત મારા પર આવવાની હોય તે સહન કરવા હું તૈયાર છું, પરંતુ એકાદ ડરકુની પેઠે

એકાએક ન્યુયૉર્ક છોડી ભાગી જવું એ મારાથી બનશે નહિ.'

પછી તો હું નિરાતે સ્ટીમરનો દિવસ આવી પહોંચતા સૂધી કે ધિજમા જ રહ્યો. બધા મિત્રોનાં મોતરા સ્વીકાર્યો, સહુને ગળા લીધું અને મારો સરસામાન બાધીવીટી તૈયાર કર્યો આ દિવસો દરમ્યાન પ્રોફેસર લાનમને મને બે ત્રણ વખત ચિઠ્ઠીઓ મોકલી તેડા કર્યો. પણ તેની ચિઠ્ઠીઓમા કંઈ બીક દેખાડી હશે એમ માની મે તે ઉધાડી જ નહિ, અને સ્ટીમર ઉપર ગયા પહેલા હું તે ઉધાડવાનો પણ નથી એવું દા. વુડ્સ મારફત મે તેને કહેવડાવી દીધું. તેણે શરી દા વુડ્સ મારફત મને જમવાનું નિમત્રણ મોકલ્યું; પણ હું એકલો તેમની પાસે આવવા રાજી નથી, જો દા. વુડ્સ મારી સાથે આવે તો જ હું આવું, એવો મે ઉત્તર મોકલ્યો. મતલબ કે હેવટ સૂધી પ્રો લાનમનની અને મારી તેને ઘેર કે બીજી કોઈ જગ્યાએ મુલાકાત થઈ નહિ. એક બે વખત તે મારી ઓરડીએ આવ્યા, પણ બે ચાર શબ્દ બોલવા ઉપરાંત વધુ કંઈ જ વાત ન થઈ સ્ટીમર ઉપડવાને ત્રણ ચાર દિવસ હતા ત્યારે મેં કે ધિજ છોડ્યું આ ચાર દિવસ ન્યુયૉર્કમા ગાળી શહેર આખું જોઈ લેવું એવો વિચાર હતો. દા. વુડ્સે ન્યુયૉર્કમા હારવર્ડ કલેજમા ઉતરવાની મારે સાફ અગાઉથી જ ગોઠવણ કરી રાખી હતી વાઇસચુખ્ત કરીને એક મહુદી વિદ્યાર્થી હારવર્ડમા હતો તેનો પિતા અને બાઇ ન્યુયૉર્કમા રહેતા હતા. વાઇસચુખ્તના કામળ ઉપરથી તેઓ મને સ્ટેશને લેવા આવ્યા હતા અને તેમણે મને કશી અડચણ પડવા ન દેતા હાર્વર્ડ કલેજમા પહોંચાડ્યો. હું

ન્યુયૉર્કમાં રહ્યો તેટલા દિવસ તેમનામાથી એક જણ મારી સાથે આવી અને જવું હોય ત્યાં ફરવા લાઈ જતા અને જોવાલાયક સ્થળો દેખાડતા.

એક દિવસ મિ. વાઇસબ્રુખ અને હિપોડ્રોમમાં લાઇ ગયા. હિપોડ્રોમ ન્યુયૉર્કનું એક મોટું મન્ય થિયેટર છે. અને તેમાં દુનિયાના જુદા જુદા દેશોની બધી આશ્ચર્યકારક વસ્તુઓ અને બનાવો બતાવવામાં આવે છે દાખલા તરીકે—હિન્દુસ્તાનના રાજમહારાજાઓની દરોવાને દિવસે નીકળતી સ્વારીઓ, સંખ્યાર્બધ સાચા હાથીઘોડા, ઈગ્વળા આસપાસ તાજમહાલ જેવી ઇમારતો વિગેરે દેખાડવામાં આવે છે તે પછી તુર્કી સુલતાનના જનનાખાના, તેની સેકડો સ્ત્રીઓ, કેટલીક અવનવી કસરતો, વિગેરે દેખાવો બતાવવામાં આવે છે હાથી, ઘોડા, ઉટ, વિગેરે જીવતા પ્રાણીઓ અને સો પચાસ સ્ત્રીઓ, તથા પુરુષો સામટા

કે જ જગ્યાએ આ જગી થિયેટરમાં જોવા મળે છે આ પ્રમાણે ન્યુયૉર્કમાં અનેક જગ્યાઓ મેં જોઇ અને પછી મુકરર અગેલે દિવસે સ્ત્રીમર પર ચડ્યો.

અમેરિકામાં હું રહ્યો તે દરમ્યાનની મારી દિનચર્ચાનો ટૂંક હેવાલ અહીં આપવો અસ્થાને નહિ ગણાય શરૂઆતમાં તો જ્યારે હું હાસવર્ડમાં ફેલ્ટન હાલમાં રહેતો ત્યારે મારા જમવાની સગવડ ત્યાં જ કરવામાં આવી હતી યુરોપિયન રીત પ્રમાણે દિવસમાં ત્રણ વખત જમતો અને બે વખત ચા પીતો અહીં ખોરાકમાં મોટેભાગે માસ હોય છે તેથી બાફેલા પટેટા, પાઉ, માખણ વિગેરે વસ્તુઓ ઉપર જ મારે ચલાવવું પડતું. ખાંધાખરચ મહિને ૧૬ ડૉલર (૪૮ રૂપીઆ) જેટલું

આવતું પણ આ સ્થિતિ મને અનુકૂળ ન લાગી આ જ મકાનમા એક ચીનો વિદ્યાર્થી રહેતો, તેણે મને કહ્યું કે 'આવું દુઃખ વેડવાની જરૂર નથી, નજીકમા જ એક બોજનગૃહ હતું તેમાથી જોઈતી ચીજો મગાવવાનું ગમ્યશો તો તે તમારે ત્યાં આવીને પહોચાડી જશે, અને સસ્તી કિંમતે સાદું ખાણું મળશે' તેની આ સલાહ મને ગમી અને પ્રો. લાનમન માગ્યત મિ વૉરનની જીહેનની ડેરીમાથી રોજ એક ક્વાર્ટ દૂધ અને પેલા દુકાનદાર પાસેથી છોલ ધઉના શેવ જેવો પદાર્થ મળતો તે મગાવીને ઘણુંખડું બને વખત આ બે વસ્તુઓ ઉપર મે ચલાવવા માડ્યું.

સવારમા ઉઠીને હું છોલ ધઉના બે બિસ્કુટ અને પ્યાલો બરીને ઠંડું દૂધ લેતો તે પછી પ્રો. લાનમનની લાયબ્રેરીમા ૮૥ થી ૧૨૥ સુધી કામ કરતો પાછો ઘેર આવીને એક પ્યાલો દૂધ પી કસરત કરવા જતો. ઉનાળાના દિવસોમા તદ્દન નિયમસર હોડી ચલાવવાની કસરત કરતો અને ટાઢના દિવસોમા જીમખાને જતો બપોરનો જ વખત પસંદ કરવાનું કારણ એ કે કસરત પછી નહાવાનું બોટ-કલબની એક મોટી ઓરડીમા કરવું પડતું અને બપોર સિવાય બીજો વખતો ત્યાં હમેશા વિદ્યાર્થીઓની ખૂબ ભીડ રહેતી બધા વિદ્યાર્થીઓ નાગા જ નહાય અને મારે પણ તેમજ કરવું પડતું. પણ બધાના દેખતા એમ નાગા નહાય એ આપણે ત્યાંના સંસ્કાર-વિરુદ્ધ હોવાથી, મને તે મિલકુલ અમતુ નહિ બીજી અગવડ હોડી મળવાની હતી પણ ૧૨ થી ૨ સુધી ઘણુંખડું હું એકલો જ બોટ-કલબમા જતો તેથી હોડી મળવાની તેમજ એકાતમા નહાવાની બંને સગવડ સરસ મળી જતી જીમખાનામા

નહાવાની અગવડ નહોતી અહીં પ્રોફેસરોને સારૂ એક જૂદી ઓરડી છે તે મને આપવામા આવી હતી પણ કસરતના જુદા જુદા સાધનો મળવાનો સારામા સારો વખત ૧૨થી ૨ નો જ હતો, તેથી ત્યાં પણ હું એ જ વખતે જઇને કસરત કરતો. કસરત પછી એકાદ ચાની દુકાને જઇ ફળમિશ્રિત શેડીનો કટકો અને એક પ્યાલો કોકો લેતો. સાંજનો વખત હાવર્ડ્સ લાયબ્રેરીમા કે ઘેર વાચવામા ગાળતો. રાત્રે ધણેભાગે વિશુદ્ધિમાર્ગના અધરા પાઠોનો નિર્ણય કરતો અગર તો તેમા આવેલા ખીજ ઉતારાઓ શોધી કાઢતો.

રવિવારે આ દિનચર્યામા ફેર પડતો અમેરિકન લોકો આ દિવસે ધણુંખરૂં મોડા ઉઠે છે તોપણ હું સાતને સુમારે ઉઠતો માત્ર પ્રો લાનમનને ઘેર રહેજ મોડો જતો ત્યાં ૧૦:૧૧ કે ૧૧ વાગ્યા સુધી કામ કરીને કોઇ ચર્યામા— ધણુંખરૂં એપસ્ટલ દેવળમા સર્મન (ધર્મોપદેશ) સાંભળવા જતો. આ દેવળ હાવર્ડ્સ યુનિવર્સિટીનું હોઇ તેમા સાપ્રદાયિક ભેદભાવો ન રખાતા ચહુદી રાખીઓ (ઉપદેશકો) ને પણ અહીં ધર્મોપદેશ કરવા નોતરવામા આવતા અમેરિકાના નામાકિત ધર્મોપદેશકોના બ્યાખ્યાનો સાંભળવાની અહીં સરસ તક મળે છે માત્ર યુનિવર્સિટી બંધ હોય ત્યારે અહીં નિત્યનિયમ ઉપરાત વિશેષ સાગ સમનો થતા નથી. આથી ઉનાળાની રજામા વળી ખીજ કોઇ દેવળોમા હું સર્મન સાંભળવા જતો. ખોસ્ટનની જુદી જુદી સંસ્થાઓના આશગ હેઠળ થતા ભાષણો સાંભળવા પણ જતો એટલે કે એકાદ રવિવારે નેશનલિસ્ટ સભાના ભાષણમા જઈ તો ખીજે રવિવારે વળી સેન્સલિસ્ટ સભાના કોઇ ભાષણમા હાજર રહું વળી ભાષણોના વખત એકની

પાછળ એક એમ હોય તેથી કોઈ કોઈ વાર એક જ દિવસમાં એ ત્રણ વ્યાખ્યાનો સામળવાનો લાભ મળે

વાચનમાં મારે મુખ્ય વિષય સમાજશાસ્ત્ર (Social Science) હતો આ વિષય ઉપર લખાએલા અનેક પુસ્તકો મેં વાંચ્યા કેટલાક તો વેચાતા પણ લીધા બદ્ધે આ વિષયનું મને એક જાતનું ધેલું જ લાગ્યું હતું કહું તો ખોટું નથી આ જ અરસામાં મેં સહકારિતાના સિદ્ધાંત ઉપર મુબઈના મજૂરોની સ્થિતિ કેવી રીતે સુધારી શકાય, એ વિષય ઉપર ‘સુબોધપત્રિકા’ અને ‘સુધારક’માં કેટલાક લેખો પણ લખ્યા હિંદી પ્રજાની શક્તિનો અપવ્યય અટકાવી તેનો ઉપયોગ શારીરિક અને માનસિક સુખ તરફ કેમ વાળી શકાય એનો હું સતત વિચાર કરતો વિચાર પ્રમાણે કાર્ય કરી બતાવવાને આપણો દેશ યોગ્ય ક્ષેત્ર નથી, અથવા તો મારામાં તેટલું સામર્થ્ય પણ નથી એ હું જાણતો તો પણ આવા વિચારથી— કે જોઈએ તો સ્વપ્નાઓથી કહો—મારા મનને ખૂબ આનંદ થતો, અને હિન્દુસ્તાનની દારિદ્ર્યપીડિત જનતાને આજે કેળવણી વિગેરેના લાભ કેમ મળી શકે તેનો વિચાર કરવો હજી આજે પણ મને બહુ જ ગમે છે આ વિચારમાં હું ધડીકે મારા શારીરિક તેમજ માનસિક બધા દુઝો બૂલી જાઉં છું

આમ અમેરિકા જવાથી જો મને સૌથી મોટો લાભ થયો હોય તો તે એ કે સમાજશાસ્ત્રના અભ્યાસની મારામાં રૂચિ ઉત્પન્ન થઈ હિન્દુસ્તાનમાં રહ્યો હોત તો એકલા ધાર્મિક વિચારોમાં માઈ આયુષ્ય વીત્યું હોત ‘શરીરમાય સહ ધર્મસાધનમ્’ એ મુખને જરૂર હું બૂલી ગયો હોત ૫

અમેરિકા જવાથી આ સિદ્ધાંતનો મને સંગીન પરિચય થયો અને તેની પાશ્વિમાત્મ શાસ્ત્રોએ કરેલા ચર્ચા માણવાની મને તક મળી. આનો અર્થ કોઈ એમ ન કરે કે સમાજરચનામાં ‘શરીરમાથ સ્વલ્પ ધર્મસાધનમ્’ અથવા તો ‘અન્નામ્નુવતિ મૃતાનિ’ એ સૂત્રે મારામનનો કળ્મષો લીધો. પણ એટલું જ કે અગાઉ આ સૂત્રો વિષે હું આધર્મો બી ત હતો તે નહિ થઈ સામાજિક જીવનમાં હું તેને ધટતું માન આપવા લાગ્યો, ધાર્મિક ઉન્નતિ વગર માનવજાતિની ઉન્નતિ નથી એ સૂત્ર મને આજે પણ માન્ય છે પણ શરીરની અવગણના કરીને કે શરીરને વિષમ સ્થિતિમાં રાખીને ધાર્મિક ઉન્નતિ કરવા તાકવું એ લગભગ અસંભવિત છે.

યુક્તાદારવિહારસ્ય યુક્તચેષ્ટસ્ય કર્મસુ ।

યુક્તસ્વપ્નાવબોધસ્ય યોગો ભવતિ દક્ષહા ॥

આ સૂત્ર આખા સમાજને લાગૂ પાડવું જોઈએ. એ જ પ્રમાણે ‘વસ્તિ કરોની બાજારી દાણવિસી મી બ્રહ્મચારી ।’ એ વચનમાં ગૂંથેલા સિદ્ધાંત મુજબ માણસની ઉન્નતિ સંજોગો ઉપર આધાર રાખે છે એ પણ ખ્યાનમાં રાખવું જોઈએ. દાખલા તરીકે, બાર કલાક મળૂરી કરીને માડમાંડ પેટ ભરનાર અને મદામાં ગદી ચાલીઓમાં રહેનાર મળૂર પોતાની ધાર્મિક ઉન્નતિ કઈ રીતે કરે? પહેલા તો તેને શુદ્ધ અને ધટતા આહારવિહાર મળે એવો બંદોબસ્ત થવો જોઈએ અને પછી ધાર્મિકતાને નડતર કરનાર મદી ચાલીમાંથી કાઢી સ્વચ્છ અને પુલ્કા મહાનમાં તેને વસાવવો જોઈએ. આમ થાય તો જ દારૂ વિગેરેના બ્યસનોથી છૂટીને ધાર્મિક માર્ગે તેનું વલણ થવું સંભવે છે.

ઉપસંહાર

શ્રી ધર્માનન્દજીએ પોતાનું 'નિવેદન' ૧૯૧૨ ના જાન્યુઆરી સુધી લખ્યું છે. આ દુનિયામાં વસતા એક અજ્ઞાત જ્ઞાતુએ યથારાક્તિ અને સવામતિ પોતાનો ઇચ્છિત હેતુ પાર ઉતારવા કેવી કેવી જહેમતો ઉઠાવી એટલું જ વર્ણવવાનો તેમનો ઉદ્દેશ હોવાથી પાછળની હકીકત તેમણે આમાં લખી નથી, તેમ તે લખવાની આજે તેમની ઇચ્છા પણ નથી. છતાં વાચકને તો સ્વાભાવિકપણે જ શ્રી ધર્માનન્દજીની ૧૯૧૨ની સાલ પછીની પ્રવૃત્તિ વિષે પણ જાણવાની ઇચ્છા થાય છે. આ દૃષ્ટિએ તેવી હકીકત સંક્ષેપમાં અહીં આપવી અસ્થાને નહિ ગણાય.

અમેરિકાથી પાછા ફર્યા બાદ શ્રી. ધર્માનન્દજીના મિત્ર પ્રાથના-સમાજવાળા રા વિઠ્ઠલ રામજી શિદેની ઇચ્છા હતી કે શ્રી ધર્માનન્દજી ડેક્કન એન્જ્યુકેશન સોસાયટીમાં જોડાય તેથી શ્રી ધર્માનન્દજીની આ વિષયમાં ઇચ્છા જાણી લઈ તેમના તરફથી એ સામે કરી વાઘો નથી એવું જોતા રા શિદેએ પ્રે કાનિટકરને આ વિષે લખ્યું તેમણે આ બાબત સોસાયટીના આજન્મ સભ્યોની કાઉન્સિલ આગળ રજૂ કરી, પણ કાઉન્સિલ તરફથી તેનો કંડો જવાબ આપવામાં આવ્યો. ત્રિન્સિપાલ પરાજપેએ ધર્માનન્દજીને લખ્યું જે 'આજન્મ સભ્યોનો પગાર હાલમાં જ માસિક ૧૦૦ રૂપીઆ કર્યો છે અને તમને તો આજન્મ સભ્ય કરાય તેમ નથી તેથી તમને માસિક ૭૫ રૂપીઆ પગાર આપી શકાય વળી તમારે ઓછામાં ઓછા પાંચ વર્ષ સોસાયટીમાં કામ કરતા બધાનું જોઈએ'

શ્રી ધર્માનન્દજી પોતાના પિતાનું નરજ ફેડી ચૂક્યા હતા, અને નિર્વાહ ઉપરાંત કરો દ્રવ્યસચય કરવાની તેમની બિલકુલ શક્તિ ન હોવાથી સોસાયટીની ઉપલી શરતોને અપમાનકારક માનવાની તેમણે ના પાડી એટલું જ નહિ પણ પોતાનું ધ્યેય જે પાલિકાપ્રચાર તેનું કામ કરવા આવી તક આપ્યાને માટે તેમણે ડેક્કન એન્જ્યુકેશન સોસાયટીનો આહાર માની સને ૧૯૧૨ના માર્ચ મહિનાથી પૂણાની ફરગ્યુસન કૉલેજ તેમજ ન્યુ ઇંગ્લિશ સ્કુલમાં કામ કરવા માડ્યું ન્યુ ઇંગ્લિશ સ્કુલમાં મૅટ્રિકના ક્લાસને અને કૉલેજમાં પ્રીવિયસ તથા બી એ ક્લાસને તેઓ પાલિકા શીખવતા વિદ્યાર્થી ઘોડા છતાં પોતે અતિ શ્રમ લેતા. આ ઉપરાંત ઘેર એમ એના ક્લાસને શીખવતા

પણ પાંચ વર્ષ પૂરા થતા પહેલાં જ શ્રી ધર્માનન્દજીએ જોયું કે પાલિકા શીખવા આવનાર વિદ્યાર્થીઓમાં ખરા જિજ્ઞાસુ જવલ્લે જ નીકળતા ઘણાખરા વિદ્યાર્થી પાલિકાપ્રચાર સહેલી છે અને તે લેવાથી ઝટ પાસ થવાશે એવી જ વૃત્તિથી તે લેતા વળી માત્ર કૉલેજના વર્ગોમાં પાલિકાપ્રચાર શીખવ્યાથી ઔદ્ધર્મના તરવો પ્રજામાં પ્રચાર

પામી લોકોની ઉત્પત્તિ થશે એમ તેમને લાગ્યું નહિ મરાઠી ભાષામાં આમ પ્રબળને સમજાય તેવું સાહિત્ય બહાર પાડીને એ કામ થઈ શકે એમ હવે પણ તે કામમાં જરૂરી લોકાશ્રય નહોતો આમ છતાં સને ૧૯૧૪ માં તેમણે ‘બુદ્ધલીલાસારસંગ્રહ’ એ પુસ્તક તૈયાર કર્યું અને માસિક મનોરંજનવાળા સ્વં કાશીનાથ રઘુનાથ મિત્રે તે બહાર પાડ્યું આ પુસ્તકને સાથે ‘ડેક્કન વર્નાક્યુલર ટ્રાન્સલેશન સોસાયટી’ તરફથી શ્રી ધર્માનંદજીને પહેલાં નખરતું ઈનામ મળ્યું (છતાં મરાઠીમાં આ પુસ્તકની પ્રથમ આવૃત્તિ હજી ખપી ગઈ નથી). બીજા પણ એક બે પુસ્તકો ધર્માનંદજીએ તૈયાર કર્યા, પણ વચમાં જ યુરોપનું મહાકુલ્લ જળ્યું અને કાગળ ઇંની મોઢવારીને લીધે પુસ્તક-પ્રકાશનનું એ કામ અશક્ય થઈ પડ્યું એટલામાં પ્રો. ગુડ્સ તરફથી અમેરિકા આવવા સાથે આગ્રહભર્યું આમત્રણ આવવાથી સને ૧૯૧૮ના ઑગસ્ટ માસમાં તેઓ ફરી અમેરિકા ગયા.

ડેક્કન એન્જ્યુકેશન સોસાયટીને શ્રી ધર્માનંદજીએ પાંચને બદલે છ વર્ષ આપ્યાં આ અરસામાં સોસાયટીના ધણાખરા આજન્મ સભ્યોનાં તે પ્રિયપાત્ર થઈ પડ્યાં પરિણામે પાંચ વર્ષ પૂરા થયે ત્યારે તેમણે પોતાની જગ્યાનું રાજીનામું પેરા કર્યું ત્યારે આજન્મ સભ્યોના મંડળે તે સ્વીકાયું નહિ શ્રી ધર્માનંદજીના વિદ્યાર્થીઓમાંથી બે મુખ્ય હતા તેમાંના એક સ્વર્ગવાસી ચિતામણ વિનાયક રાજવાડે ડેક્કન એન્જ્યુકેશન સોસાયટીના સભ્ય થવાને દરેક રીતે લાયક હતા પણ વીસ વરસ સૂધી સોસાયટી જેડે બધાનું ઇષ્ટ ન લાગવાથી તેઓ વડોદરા કોલેજમાં અધ્યાપક થયા હતા અહીં રહી પોતાના દૂકા આયુષ્યમાં અરિશ્નાત પરિશ્રમ કરી તેમણે ‘દીધનિકાય’ ગ્રંથનું મરાઠી ભાષાતર કર્યું આ ગ્રંથનો એક ભાગ વડોદરા રાજ્ય તરફથી બહાર પડ્યો છે બાકીના બે ભાગ વિદ્યાધિકારી સાહેબના હસ્તરમાં પડેલા છે એમ સાબળવામાં છે તે વગરહીલે બહાર પાડી વડોદરા રાજ્ય સ્વર્ગસ્થના પરિશ્રમનું સાર્થક કરશે એવી આપણે આશા રાખીએ.

શ્રી ધર્માનન્દજીના ખીલ વિદ્યાર્થી શ્રીચુત પુરુષોત્તમ વિશ્વનાથ બાપટને સોસાયટીએ પોતાના આજન્મ સહય બનાવી લીધા અને હાલ તેઓ કામ કરી રહ્યા છે.

પણ શ્રી ધર્માનન્દજીનું રાજીનામું તો સોસાયટીએ ન જ સ્વીકાર્યું. અમેરિકા જવા સાડ તેમની બે વર્ષ સુધી વગરપગારે રભ મંભૂર કરવામા આવી, અને તે પૂરી થતા જ્યારે ધર્માનન્દજીએ અમેરિકાથી ફરી પોતાનું રાજીનામું સોસાયટીને મોકલ્યું ત્યારે વળી ખીલ બે વર્ષની તેવી વધુ રભ મંભૂર કરવામા આવી. પણ અમેરિકાથી પાછા ફર્યા બાદ ફરી ડેક્કન એન્જુકેશનલ સોસાયટીમા જઈ શ્રી ધર્માનન્દજીથી બને તેમ નહોતું તેથી તેઓ ગુજરાતમા આવી આપણી વિદ્યાપીઠના પુરાતત્વ મંદિરમા ભેડાયા અને એ જ સંસ્થા મારફત પોતે હાલ ગુજરાતની સેવા કરી રહ્યા છે.

જે હેતુને ખાતર શ્રી ધર્માનન્દજીએ શ્રદ્ધત્યાગ કરી અનેક દુઃખકષ્ટો વેડી પાલિભાષાનો અભ્યાસ કર્યો તે તેમનો હેતુ હજી પાર પડ્યો નથી એમ તેમનું માનવું છે બગવાન બુદ્ધની મહેનત બધી 'બહુવ્રતહિનાય બહુવ્રતસુખાય' (જનતાના હિતને માટે અને જનતાના મુખને માટે) હતી, પણ તે કાર્ય પોતાને હાથે થઈ શક્યું નહિ એ વતની ઉડી ગમગીની એમને હમેશા રહ્યા કરી છે, અને આથી વચ્ચે વચ્ચે તેઓ ઉદ્વિગ્ન થઈ જાય છે છતાં તેમા ખીલ કોઈનો નહિ પણ પોતાનો જ દોષ છે એમ તેમનું કહેવું છે. બુદ્ધ બગવાનના શિષ્યોના જેવી ત્યાગવ્રતે પોતાનામા હોત તો આજે પણ જનતાના કલ્યાણનો ઘટતો પ્રયત્ન પોતાને હાથે ન થઈ શક્યો હોત એમ નહિ, બદલે આજકાલના અનેક પંથોના પરસ્પર વિરોધથી નવી પ્રજા કંથળતી જાય છે, એવે સમયે બગવાન બુદ્ધનો અમૃત વૃક્ષ ઉપદેશ સહેજે માર્ગદર્શક થઈ પડે એમ છે એમ તેઓ હમેશાં કહે છે.

૭૧૦ ક૦

